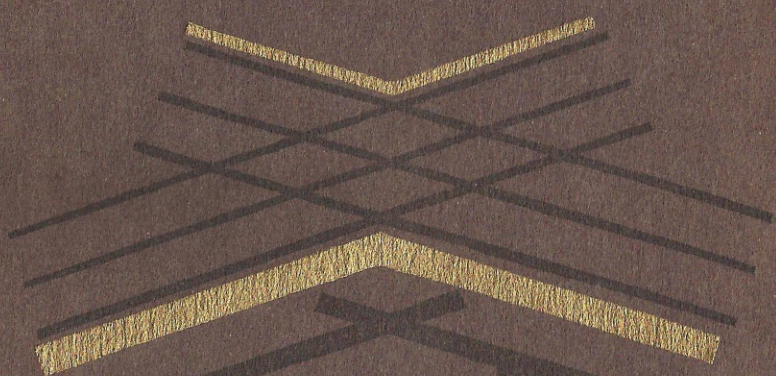

ПАВЛО
УСЕНКО

ТІОВІІІІ

ПАВЛО УСЕНКО

ПОВІТ

Роман

Реставрація тексту,
загальна редакція та передмова
Станіслава Тельнюка

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
1987

Невідомий раніше твір українського радянського письменника Павла Усенка, поета, співця комсомольських лав, віднайдено в архівах автора нещодавно. Це художня оповідь про становлення Радянської влади в одному з повітів на Україні.

Неизвестное ранее прозаическое произведение украинского советского поэта Павла Усенко, недавно найденное в его архивах, повествует о становлении Советской власти в одном из провинциальных уездов на Украине.

Роман привлекает напряжением драматических событий, происходящих на истстрадавшей, измученной военными невзгодами и разрухой родной земле, гражданским мужеством и высокой нравственностью его главных героев.

Рецензенти С. А. ГАЛЬЧЕНКО, В. В. ТАРНАВСЬКИЙ

Художнє оформлення І. М. ГАВРИЛЮКА

Литературно-художественное издание

Павел Матвеевич Усенко

УЕЗД

Роман. Реставрация текста, общая редакция и предисловие Станислава Владимировича Тельнюка. Киев. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь». (На украинском языке). Редакторы П. Ф. Кравчук, О. Г. Петькин. Художний редактор В. В. Машков. Технічний редактор М. Л. Мелько. Коректори В. В. Євдокимова, З. М. Клещенко. ІБ № 2854. Здано до набору 26.05.87. Підписано до друку 25.08.87. БФ 22443. Формат 84×168 1/32. Папір друк. № 1. Гарнітура літературна. Друк. високий. Умовн. друк. арк. 15,12. Умовн. фарбовідб. 15,12. Обл.-вид. арк. 16,71. Тираж 65 000 пр. Зам. 7—193. Ціна 1 крб.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Поліграфкомбінат ЦК ЛКСМ України «Молодь» ордена Трудового Червоного Прапора видавничо-поліграфічного об'єднання ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». Адреса видавництва та поліграфкомбінату: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

ПІСНЯ ГЕРОЇЧНОЇ МОЛОДІ

Епіграфом до цього роману можна поставити слова з Усенкового вірша «1920»:

Чом же, епохо,
ти серцю солодка?
...Дівчата у френчах,
хлопці в обмотках.
Чом же, епохо?..
Вічною піснею
Буде проспівано,
буде записано —
«Наш паровоз...»
по видolinaх луни..
Наша бентежність,
о юність Комуни!

В пору написання цього роману епоха «юності Комуни» була поряд. Щойно відгрімилі бої, відбушували грози громадянської війни. Нове життя робило перші мирні кроки. Тодішня столиця Радянської України — Харків — дзвеніла молодечими піснями. «Лави ідуть КаєСеМові, дальня вгинається путь». Це ж саме тоді, 1924 року, народилися ці слова неофіційного гімну української комсомолії. Їх автор — чорночубий, гостроокий юнак Павло Усенко, відповідальний секретар газети «Червоний юнак». На плечах у нього потерта шкірянка; в кишені — навпроти серця — партійний квиток...

По ночах, коли в друкарні розмірено гули машини, випускаючи черговий номер газети, Павло сидів за столом і заготовлював у блокноті якісь рядки. Ні, це не вірші, хоч усі знають його як поета, — це проза. Павло Усенко засів за роман. За роман про друзів і товаришів, про революцію та громадянську війну, про рідне Заочіпське та Кобеляки, про степи й Дніпро, про кохання і смерть...

Роман писався нелегко, але натхненно. Виспівувалася з душі оповідь про героїв, яких ще не знала література, — про комсомольців, про їхню самовідданість, жертвність і яснодумність. Творилися, переливались на папір картини недавніх літ...

Автор ще не знав, що не тільки героям роману, а й са-

мому романові судилася доля і драматична, і трагічна, і — героїчна...

Книги — як люди. Вони народжуються і вмирають. Одним випадає доля славна й завидна, іншим — тяжка і несправедлива. Одні живуть вічно, а інші можуть навічно загинути...

Згадаймо: у полум'яного Миколи Островського була повість про котовців. Це був перший його художній твір. І єдиний рукописний примірник загубився на пошті!.. Це вже потім були написані «Як гартувалася сталь» та «Народжені бурєю» — книги тріумфальної долі. А доля першого твору Миколи Островського — трагічна!..

Така ж трагічна доля — і в першій постичній збірці Павла Усенка, що її влітку 1919 року автор надіслав до київського «Всевидаву». Рукопис загинув під час денікінщини... У всіх збірках Усенка відлік дат під віршами починається з 1922 року. А де ж ті, що написані раніше? Нема...

Так само безповоротно могла загинути й книга, яка нині лежить перед вами, — роман «Повіт»... Та вона й справді гинула. Гинула, а потім воскресала. І остаточно воскресла через кільканадцять літ по смерті автора...

Павло Матвійович Усенко народився 23 січня 1902 року в селі Заочіньському Царшанського району на Дніпропетровщині. В дореволюційні часи це село належало до Полтавської губернії. Отож пост вважатиме себе полтавцем за мовно-літературними джерелами творчості і дніпропетровцем — за вихованням на робітничих та революційних традиціях. Так, лівобережанське село Заочіньське не було відірване від світу. Поряд росло місто, де бурхливо розвивалася промисловість, а бідняків у селі було задосить — вони й поповнювали армію робітництва. Половина односельців працювала у Кам'янську та Катеринославі. «Непоганих доменщиків давало Заочіньське, як от Татарці, Злючі та й Усенки. Ще до революції тут працювали і мої старші брати, сестри, дядьки і багато іншої рідні», — згадуватиме пізніше Павло Усенко. Після сільської школи Павло вчитиметься у Верхньодніпровську, в т. зв. «вищепочатковій» школі. Саме в цьому місті, в середовищі робітництва, він уперше прочитав «Кобзаря», більшовицьку «Правду» з віршами Дем'яна Бедного, вперше почув слово «Ленін». Тут же, у Верхньодніпровську, написався й перші вірші, які до нас не дійшли...

Революцію Павло стрів як здійснення заповітних мрій. І недаремно вже в перші дні її шістнадцятирічного Усенка на сільській сходці обирають читцем-бібліотечарем. Сільська бібліотека стала одним із центрів більшовицької пропаганди, де влаштовувалися голосні читання статей В. І. Леніна,

«Кобзаря» Т. Г. Шевченка, «Фата моргана» М. М. Коцюбинського. Бібліотека не припиняє своєї діяльності і в чорні дні німецької окупації та гетьманщини, і в моторошні ночі денікінщини. Ось один з епізодів: «Хмари всотують тишу. З-за багато верстов нишпорить німецький прожектор. Він лягає на моє село, і моє село нагадує «Ночь в Малороссии». До мене прийшли товариші, прохали почитати «Фата моргана»,— запише у спогадах поет... А потім йому ще доведеться робити багато чого: і панську землю ділити за ленінським декретом, і організовувати перші комсомольські осередки, і боротися з бандитизмом, і проводити заходи продовольчої політики...

Після вигнання денікінців Кобеляцький повітовий політвідділ народівні посилає Павла Усенка в глухе село Гольманівку лектором-бібліотекарем. Там він організовує драмгурток, малює декорації й плакати, пише гасла й вірші, читає лекції про революцію, виступає на мітингах. Його обирають членом ревкому...

Через деякий час Павла забирають у Кобеляцьку народівніту — у відділ дошкільного виховання, у комісію по боротьбі з безпритульністю. Він палає на роботі, не знаючи ні сну, ні спочинку, отож його переводять у Лохвицю — на посаду секретаря повіткому комсомолу. Нелегко було працювати ватажком молоді у цьому гарячому кутку Полтавщини, що аж кишів від банд, але Усенко не знав ні страху, ні втоми. Він організовував комсомольські осередки і читав лекції, вирушав з юнаками-чонівцями на придушення бандитських виступів, звозив до повіткому голодних, обірваних безпритульних дітей і влаштовував їх у дитбудинки... А ще ж — вірші, поеми, які так і прискали з його душі. «Це були ті роки молодості, коли й про смерть говориш хвацько»¹,— запише пізніше Павло Усенко.

В оцих буднях і створювалася перша Усенкова збірка «КСМ», що вийде аж 1925 року. Вона стане стапною для всієї української радянської літератури. Вона оповість — талановито, високохудожньо! — про нелегкі, але окрилені революційні дні й ночі в селі та місті. Вона вийде вже у Харкові, куди Павла Усенка приведе доля комсомольського працівника та журналіста. Газету «Червоний юнак» переведуть з Полтави до першої столиці Радянської України, а разом із нею — й редакцію та декого з робсількорівського активу...

Ми докладно зупинилися на початковому періоді діяльності поета тому, що саме цей період і знайшов своє най-

¹ З особистого архіву П. Усенка. Надалі будемо подавати уривки з записників поета без посилань.

яскравіше відбиття у двох головних його книгах — збірці «КСМ» та романі «Повіт».

Добре й точно сказав про поетичну збірку Усенка Дмитро Шлапак: «З її сторінок на повну силу залунав голос першого покоління радянської молоді, сформованого революцією, громадянською війною та першими роками будівничої праці... Вірш за віршем розгортають перед читачем панораму тодішньої буремної дійсності, славні діяння молоді, внутрішній світ комсомольців першого призову».

Ці слова можна перенести й на оцінку роману «Повіт». Бо є й тут історія про відступ невеличкого загону червоних повстанців під натиском переважаючих німецьких сил (згадаймо вірш Усенка «Весняне»), коли юнаки перепливали Дніпро під кайзерівськими кулями; є й тут картини діяльності перших комсомольців повіту (згадаймо вірші «Наша робота», «Осінь комсомольська», «Розлука» та ін.), їхньої боротьби з бандитизмом та релігійним дурманом («Під різдво», «Зореслави» та ін.) — тільки все це в романі докладніше, конкретніше... Так, у «Повіті» багато трагічного, і все ж твір залишає враження чогось невимовно світлого, оптимістичного, спрямованого у майбутнє та безсмертя...

Коли перечитуєш «Повіт», то мимоволі згадуєш «Розгром» Олександра Фадєєва, що був уже тоді написаний і видрукуваний.

Роман же «Повіт» у 20-ті роки світу не побачив, хоч він писався і був фактично закінчений уже тоді. Але вимогливий автор усе ще не вважав свій твір закінченим і називав його «матеріалом до прозового роману». Це — одна причина. А друга — та, що поет у ті літа (друга половина 20-х років) часто відходив від конкретної літературної роботи, «віддаючись роботі громадській, партійній, літературно-організаційній, газетній, журнальній. А роки були неспокойні».

Якби Усенко наважився видати свій «Повіт» наприкінці 20-х чи у 30-ті роки, то він би наразився на цілу низку звинувачень — рапівські¹ та вуспівські² «теоретики» тут же звинуватили б його, по-перше, у «романтизації» села та народних звичаїв, по-друге, в «ідеалізації» стихійного начала в революції, по-третє, у «наклепі» на комсомол, по-четверте, в «недооцінці» ролі партії, по-п'яте, в «унікненні» показу робітничого класу, — і так далі, і таке інше.

¹ Р А П П — Російська асоціація пролетарських письменників (1925—1932 р.р.).

² В У С П П — Всеукраїнська спілка пролетарських письменників (1927—1932 р.р.).

Насправді ж Павло Усенко (і в цьому читач легко переконається) нічого не ідеалізував і не романтизував, не зводив наклепів, не уникав важливих тем та ідей. Єдине, чого уникав автор «Повіту»,— так це прямолінійності й одномірності в показі складних питань того часу, нелегких людських доль.

Роман оповідає про глухий повіт десь на межі між Полтавщиною та Катеринославщиною, про те, як приходить сюди революція, як у боротьбі з внутрішньою контрреволюцією та інтервенцією виковуються тут сили будівників нового життя,— і ось ми вже бачимо його перші кроки: першу комуну, першу промартіль у Цапівському повіті. Виразними штрихами малює Усенко образ комуніста-ленінця Кравця — колишнього солдата царської армії, хороброго фронтовика, якого партія посилає працювати на Україну; не так багато місця відведено Кравцеві, та його присутність відчувається в романі на кожному кроці. Це — яскравий реалістичний образ комуніста-ленінця. А поряд з ним — романтичні образи Фанасія Злючого, Пріськи Орлянської та Троянди Червоної. Дивовижною любов'ю кохають одне одного Фанасій і Пріська. Заради революції й заради любові йдуть вони на смерть — і стільки краси, стільки величі в цих образах, що сприймаєш їх, як легендарні. А закохана в матроса Семена Оришка Орлянська, а закохані в Оришку комсомольці Вус (в цьому образі пізнається сам Усенко) і Хихля — скільки краси у душах цих людей! Як уміють вони боротися і любити! Які вони живі, а не сконструйовані за раппівськими рецептами!.. Нелегкою дорогою йде по життю Платон Моргун — колишній офіцер царської армії, український інтелігент, він приходить до розуміння ідей комунізму через важкі випробування, через світлу і чисту любов... Різкими, соковитими у своїй сатиричності мазками малює Усенко ворогів — бандита Василя Коноплю-Сенчанського, шкуродера Луку Лукавого, повію й садистку панну Нінет...

Дія «Повіту» триває близько шести літ — від 1917-го до 1923-го. Перед очима проходить драматична історія повітового містечка та довколишніх сіл, на сторінках роману живуть і вмирають прекрасні, неповторні люди. Багато хто з них гине, та не мертвими, не скорботними тінями постають перед нами перші комуністи й комсомольці Цапівського повіту, а живими-живісінькими — зі своїми піснями й дотепами, зі своїми усмішками та мріями, зі своєю любов'ю та ненавистю...

Ось над яким твором працював у 1925—1930 рр. співець комсомолії, один із зачинателів радянської літератури Павло Усенко.

У ті роки поет заповнював записник за записником, писав розділ за розділом (це все звалося «матеріалами до роману» чи «матеріалами до трилогії») і складав до теки. Перечитуючи Усенкові записники та зошити різних літ, раз у раз натикаєшся на речення, абзаци, уривки, які повторюються (іноді по-різному). Старанно, мов строфу за строфою, поет шліфував кожен епізод, кожне, бувало, й речення... На жаль, не всі зошити, записники, теки збереглися.

Лавина матеріалу буквально засипала автора. Йому все здавалося, що до останньої крапки далеко — ой, як далеко. Нові деталі, ситуації, образи виновплювали душу і просилися на папір. «Повіт» був уже начорно написаний, тепер же хотілося закінчити «те, що було раніше», і приступити до «того, що буде потім». Уже замість назви «Повіт» виникає нова назва — «Українська трилогія»...

Якби не організаційна приналежність Усенка до раппівського напрямку в літературі, то він би, може, й наважився видрукувати свій роман у журналі чи окремою книжкою. Але не наважувався, тому що бачив, що «Повіт» не відповідає приписам та настановам керівних догматиків та вульгаризаторів типу Л. Авербаха, — і це здавалося авторові недовершеністю твору. А працювати «під Авербаха» — це означало йти проти містецької правди. Усенко не міг знайти в цій складній ситуації достойного виходу — і він обличив свій твір, перестав думати про його публікацію. Та й час був надзвичайно складним... Не можна не погодитися з літературознавцем С. А. Гальченком — видавничим рецензентом цього роману: «...П. Усенко полишив свою роботу над романом, як свідчить дата під текстом, у 1930 р., що сталося, очевидно, у зв'язку з відомими суспільними обставинами, коли твір у такому вигляді опублікованим бути не міг. Слід віддати належне П. Усенку, який знайшов мужність художника слова полишити недоопрацьований у невеликій мірі твір, не став підтягувати його до певних вимог і настанов 1930—1940 рр., як це було зроблено багатьма письменниками. Відомо, наприклад, тридцять сім авторських переробок «Цементу» Ф. Гладкова, а поліпшені редакції творів Івана Ле («Роман міжгір'я»), П. Панча («Голубі шселони»), Ю. Смоліча («Театр невідомого актора»), І. Сенченка («Червоноградські портрети»)... дали, по суті, оновлені твори нового часу, позбавлені аромату епохи, про яку вони писали, в яку вони творили».

Десь 1935 року П. Усенко зробив спробу знову повернутися до «Повіту». Юрій Яновський читав своїм товаришам «Вершників». Цей твір глибоко схвилював Павла Усенка — і він знову повертається до свого «Повіту», намічає нові пла-

ни, ідеї, настанови для себе. Ось одна з них: «Побудувати всю річ за принципом народних анекдотів — новел (ситуації)». Що ж, ця ідея знайшла свою реалізацію в «Повіті» ще раніше, бо ж «Повіт» і є романом у новелах — тим дивовижним синтезом малої й великої епічних форм, блискучі зразки якої дали Ю. Яновський («Чотири шаблі», «Вершники») та О. Гончар («Тронка»)… Є й інші записи і плани. Ось в одному з записників щось подібне до анотацій: «Період боротьби з контрреволюцією… Сини незаможників ішли в загони революції. Часто гинули — і тоді їх ховали в повітовому місті на бульварі, і над могилою загін ЧОНу давав салют, а мати казала про сина: «Його поховано в Хоролі на бульварі». Там і зараз квітнуть-квітнуть гвоздики, і рожі, і нагідки…»

Вони вмирили зі словами: «Ленін, революція, свобода, земля», а боролись незмінно цілеспрямовано проти поміщиків, (їхньої) влади, бога…»

Побачив якось Яновський, що Усенко записав щось у нотатник, і засміявся:

— А, записники… Значить, молодой человек, на прозу перейдете.

Ці слова Юрія Яновського зафіксовані 1939 року. Звідки авторові «Вершників» було знати, що Усенко вже півтора десятиріччя працює (з перервами, правда) над «Українською трилогією»!..

На жаль, «Українська трилогія» до нас не дійшла. Епопея загинула в дні Великої Вітчизняної війни. Влітку 1941 року Усенко дав одному з своїх товаришів (М. Шеремету) «чемодан з рукописами і записниками», щоб той переховав його десь на селі. Та доля виявилася немилосердною. У березні 1944 року поет складає скорботний реєстр того, «що загинуло з моїх рукописів», і в тому реєстрі під пунктом 5 читаємо: «Папка (велика) — багацько нумерованих сторінок — матеріал до прозового роману (імена, прізвища, колізії, назви сіл, міст, Кобеляки, Верхньодніпровськ)…» Далі йде ще п'ятнадцять подібних пунктів переліку. Після двадцятого пункту читаємо розпачливе: «Найдороще, найліпше, в ціні найцінніше.— Чом загинуло ти? як загинуло ти?»

І все ж загинуло не все. Багато що збереглося в записниках 20—30-х років, а багато чого автор відновив з пам'яті уже після війни. Після війни ж він знову намагався змусити себе засісти за роман, який передував би «Повіту». Ось, наприклад, записник, списаний дрібними, мов мачинки, літерами. Він має таку назву: «Село Заочіпське та околиці. Матеріали до роману (старі села)». Далі з цього записника вид-

но, що поет 1949 року мав намір серйозно працювати над першою частиною трилогії — вона мала називатися або ж «Земля», або ж «Села і хутори», або ж «Старі села».

...Уже після смерті Павла Усенка комісія СПУ по його творчій спадщині на чолі з поетом-академіком, Героєм Соціалістичної Праці М. П. Бажаном виявила в архіві поета чимало інтересних матеріалів — і з-поміж них численні уривки «Повіту».

Під керівництвом М. П. Бажана було здійснено значну роботу по впорядкуванню та публікації спадщини Усенка: вийшли чотиритомник поезій, книга критики та мемуаристики «Про моїх сучасників», роман-щоденник «Дні війни», збірка фронтової публіцистики «Від вашого військового кореспондента», дві книжки віршів, розпочалася робота по підготовці до друку роману «Повіт» (до речі, першим про цей роман розповів у своїй книжці «Павло Усенко» член комісії Леонід Горлач ще 1977 року).

Твір довелося реставрувати. Спочатку ми вибрали й передрукували геть усі записи, що стосувалися «Повіту» і взагалі «Української трилогії». Вийшло кількасот густо передрукованих сторінок — великий, інтересний, але не зібраний і не систематизований матеріал... А далі почалася реставрація. Будь-які порівняння чи аналогії ризиковані, але без них трудно обійтися. Отже, й ми вдамося до аналогії.

На початку 30-х років великий радянський кінорежисер Сергій Ейзенштейн разом з Григорієм Александровим та Едуардом Тіссе поїхав до Мексики, щоб зняти художній фільм про цю країну. Оператор Тіссе зняв надзвичайно цікавий матеріал, але по дорозі додому всі плівки було затримано — частину в Америці, а частину — в Німеччині. Ейзенштейн і Тіссе залишилися з порожніми руками. А шматки цього так і не змонтованого фільму розтягли голлівудські та німецькі кіноділки — і ось уже в різних «вестернах» замиготіли кадри Тіссе... І аж через багато літ — після розгрому фашистської Німеччини, після смерті режисера й оператора, — Григорій Александров зібрав-таки до купи велику частину матеріалу фільму «Хай живе Мексіка!» і відновив, реставрував цей кіношедевр. Слово «реставрував» тут навіть не є зовсім точним. Александров не просто реставрував (реставрують те, що вже існувало як цілість) — він реалізував, здійснив не здійснений задум свого старшого товариша!

Десь отаку ж роботу належало зробити й нам... Ми по-слуговувалися кількома планами, що лишилися в записниках. На окремі пункти плану матеріалу було задосить, на інші — замало. Тобто: не було цілих розділів — і багатьох!

Оця відсутність багатьох розділів (чи незавершеність їх)

і спричинилася до того, що окремі місця роману — повнокровні, а інші — помічені пунктиром. Пропуски розділів позначилися і на плінні сюжету. Щоправда, упорядник та редактор поставив на місці особливо великих (і помітних) «дірок» у сюжеті розділи, скомпановані з «щоденників Павла Вуса». Не будемо заглиблюватися геть у всі подробиці редаврації — робота ця досить нелегка, марудна, але й інтересна, і в цій роботі значну різнопланову допомогу виявили нам дружина поета Грета Володимирівна, його діти — Вероніка Павлівна (кандидат біологічних наук В. П. Усенко, на жаль, так і не дочекалася виходу роману — вона померла 1986 року), Віктор Павлович та Марина Павлівна, його онука — молода поетеса Наталка Усенко. Придалися нам і поради людей, що близько знали поета і були хоч якоюсь мірою втаємничені в його творчі плани, — в першу чергу поради письменників М. П. Бажана, Ю. К. Смолича, Ю. О. Збанацького, Л. Д. Дмитерка, І. І. Гончаренка, С. М. Жураховича, І. А. Цюпи, Л. М. Вишеславського, П. В. Жура, М. О. Упеника, П. В. Утевської, Л. Н. Горлача, М. Ф. Сингаївського, Я. П. Гояна; так само незамінними були для нас і поради літературознавців Є. П. Кирилюка, С. А. Крижанівського, І. М. Дузя, Д. Я. Шлапака, О. В. Килимника, І. М. Солдатенка, Д. М. Косарика, С. А. Гальченка, Й. М. Кисельова, журналістів А. Ф. Крашаниці, В. І. Тягільського, Ф. Т. Кириченка... Багато чим допомогли поради, свідчення, розповіді народних художників СРСР С. О. Григор'єва та М. Г. Дерегуса, друзів буремної молодості поета — комсомольців 20-х років М. І. Огія, Я. Г. Орлова, Ю. І. Добрюшина та ін.

Одне слово, перед нами твір, що писався в пору «Розгрому» О. Фадеєва, «Чапаєва» Д. Фурманова, «Цементу» Ф. Гладкова, «Бронепоезда 14-69» Вс. Іванова, перших повістей і романів А. Головка, О. Копиленка, О. Кундзіча, В. Підмогильного, І. Дніпровського, Ю. Яновського, І. Сенченка, Петра Панча, новел Г. Косинки, п'єс М. Куліша, інсценізацій Л. Курбаса, сценаріїв та фільмів О. Довженка. Він несе на собі печать весняного буйного квітання нових сил у літературі й мистецтві, епохи непогамовних шукань у формі та змісті, рішучого заперечення старого й торжествуючого народження нового. Він несе на собі печать тодішніх небуденних поетичних шукань та знахідок молодого ватажка літературно-мистецької групи «Молодняк» й редактора журналу під тією ж назвою (ніні — «Дніпро»), окремі ситуації роману прямо чи опосередковано повторюють і розвивають (уже в прозі) мотиви деяких віршів Усенка. Та для нього характерні й неповторні

особливості Усенкової прози, що на них наголошує, наприклад, Іван Дузь: «П. Усенко вміє помітити і виписати деталі, вміє дати лаконічні та чіткі характеристики... вправно розвиває сюжет, добре користується антитезою». Проза Усенка, як тонко зазначає Юрій Збанацький,— «це своєрідна, талановита, художньо-документальна розповідь», що допомагає «по-справжньому осмислити героїзм», «славна сторінка історії нашої літератури». Любомир Дмитерко теж писав, як Усенко зачарував його «зразками справді високої поезії і справді глибокої прози, які розсіпані на кожній сторінці. Усенка-поета ми знали давно, щиро цінували й цінуємо його визначний талант. А тепер він розкрився перед нами і як прозаїк!»

Повернімося до першовитоків, до перших кроків поета і прозаїка Павла Усенка. «Саме завдяки П. Усенку,— писав свого часу Іван Бойчак,— вперше і повповладно, як справжні герої часу, увійшли в нашу літературу представники героїчного комсомольського племені з їх безмежною мужністю і хоробрістю у боях з білогвардійською контрреволюцією в роки громадянської війни і з куркульсько-бандитськими зграями у відбудовний період, з неповторною романтикою їх трудових буднів, сповнених самовідданості й горіння, молодечого запалу й пристрасті. Це — нові герої, яких до П. Усенка ще не знала наша література». У творчості автора «КСМ» і «Повіту» «стільки чулості, стільки тепла, стільки любові до юності й світла і до юних творців нового суспільства, що це світло і тепло не згасло й досі», зазначав Микола . Бажан. Так само проєктуються на прозу Павла Усенка й слова Олесея Гончара, мовлені про його поезію. «Натхненною, як сама молодість», назвав він поезію Усенка. Така ж натхненна, як сама молодість, і проза цього чудового поета.

Роман «Повіт» — твір із складною, можна сказати, трагічно-героїчною долею,— яскраве тому свідчення.

СТАНІСЛАВ ТЕЛЬНЮК,
відповідальний секретар Комісії СПУ
по творчій спадщині П. М. УСЕНКА.

СТЕП. ВІТЕР. СНІГОВІЙ

Крилатий шелест хмар...

Сніг почав сипати по обіді, і видно було з усього, що сипатиме всю ніч. «Це добре,— подумав він і подивився на свого супутника.— Ніяких слідів не залишиться». Супутник стояв під дубом, всунувши руки в кишені, і неквапливо димив самокруткою.

Спадало листя снігових хмар.

Біле листя хмар...

Ліс. І в лісі старий великий дуб. Зимові вітри обірвали все листя, і тільки на нижніх гілках рудою чуприною воно ще трималось міцно — всю зиму.

...Вони знали один про одного тільки те, що їм треба удвох перейти кордон. Як звали того, хто став супутником, не допитувалися один у одного. Так ліпше. Якщо доведеться опинитися в лапах контррозвідки, то все'дно нічого не скажеш, бо не знаєш...

Їм було дано наказ: перейти кордон, що тепер відділяв Радянську Росію від окупованої німцями України, дістатись до місця свого призначення і негайно братися за виконання поставленого завдання. А завдання було одне: підіймати народ на збройну боротьбу проти окупантів та тих, хто закликав їх на Україну.

Супутник стояв під дубом і неквапно димів самокруткою.

Лоб, ніс — мов висічено з мармуру, а підборіддя сміється, життям грає, як і жива людина.

«Цікаво все-таки, хто він? Робітник? Інтелігент? Чорнявий, високий, літ за сорок. Я — молодший. Ні, не треба про це. Там знають, що мій супутник — людина надійна... І йому так само сказали про мене... Можна,— сказали,— вести бесіди про се, про те, але так, щоб не змушувати товариша про себе розказувати... Так буде ліпше».

Їм ще доведеться, напевне, не один день добиратися до своїх місць. Спочатку йтимуть разом, а далі їхні шляхи розійдуться... І, може, колись пізніше, уже після перемоги, стрінуться вони в тому самому партійному центрі, який цієї

одгавкали йому і стоїмо. Він іде по фронту, гляне, хто з медаллю чи з хрестом: «За що?» — «За взрив фугасов!» — «Тільки?» — здивовано. І пішов далі. Ну, який він із себе, генерал Брусилів? Ніс великий, хоч візьми в кулак і закрути... Як глянув на мою грудь, а вона в мене вся в медалях. «Почему не ефрейтор?» — «Сидів за політику, ваше превосходительство». А він живо: «А-а...» Та й пішов.

Білий сніг. Чорний вітер ночі.

— За що я мав медалі і хрести? Вирішив я мати Георгіївського хреста — поступить в університет, оселитись у Москві,— почав ото воювати. Куди, де тільки що — там і першим, а все ж мені нічого не дають — давали грошову нагороду в п'ять, десять карбованців, і все. Аж то якось дали медаль «За отлічіє».

Нарешті вибралися на брукований шлях. І хоч піднявся вітер, іти було трохи легше.

Степ. Вітер. Сніговий летить паралельно телеграфно-телефонним дротам. А потім чи вітер змінився, чи сніг поважчав — почав летіти під кутом у дев'яносто градусів, і так, мовби хто сукав вірвовочку.

— Мені мати оповідала,— почав чорнявий,— як летіли гуси і через раптові морози відстали. Сіли на воді, а вода замерзла і поприморозювала їх.

— Шкода гусей... Красива птиця... Скільки разів над нами пролітали.

— Шкода...

Чи то світилось, чи то хмарилось.

— Ну, а-як же з Георгієм?

— А, то дуже довга музика.

— Та в нас і дорога довга та нудна, як солдатська пісня. Розкажуй...

— ...Потім випало рвати фугаси — ніч, дощ, хто піде? — ніхто не озивається. Підкликає мене командир: «Я знаю, ти рвешся получить Георгія, лізь за фугасами — дам». — «Не піду,— кажу,— знов п'ятьорка перепаде». — «Кажу, дам — лізь!» Я й поліз. Доліз до дроту, попробував штиком, дріт дзвенить, почав попід дротом лапач долонею, а фугаси так — паличками — стирчать; обережно воджу, пальцями перебираю. Темно, дощ залива. Намацав одну — прив'язав шнурок, одліз, як сіпнув, як гогохнуло, я так і перекинувся. Полежав — тихо, знов лізу, мацаю, так само зриваю другу, а затим вертаюсь у бліндаж. Медаль усе ж, а не хреста получив...

Дзвенять дроти при дорозі. Про що дзвенять?

— Втрете було так. Умовились якось уп'ятьох піти в полон. Вибрали час, ідемо лісом, коли глянули з кущів: ма-

тінко моя! — сидить рота австрійців, рушниці в козлах, кулемети збоку! — явно полону хлопці ждуть. Кажу своїм: «Поки там що, давайте брать!» — і кричу я з-за куща: «Рота!..» Вони як зачули, руки вгору, як закричать: «Пан — ваш!» Кричу: «Йди по одному, клади зброю!» Так уся рота і два офіцери вийшли наперед. «Пішли», — кажу; повели ми їх. Офіцери йдуть, кажуть нам: «Коли б ми знали, що вас п'ять, ми б вам дали чосу», а самі раді такі, що так здорово у них получилось... За це одержав я третю медаль — і вже тільки пізніше хреста. А було так. Ми рили фугаси під австрійців, а вони під нас — і якраз зійшлися ходи. Як почали лопатками — штиками ніяк — один одного! Вони повтікали, а ми забрали їхніх два кулемети і все приволокли до себе — всі втрьох як були, так по хресту й получили... А, та ну його! Як згадаєш — окопи, окопи, окопи...

Тоді, у вісімнадцятому, ще не казали: прийшов з фронту, — казали: прийшов з окопів. Окопна війна. Після неї почнеться нестримна, буйна, на великих просторах — громадянська. Усіх зачепить, нікого не мине.

Нанесли солдати з тієї війни (царської) ревматизму, судоми в попереці, хворості всілякої — видимої й невидимої.

— То була війна царська, а це ж наша...

— Наша, — підтвердив чорнявий. — Наша... Може, ще важча... Німця там чи турка можна вигнати на його території — та й усе... А куди виженеш нашу контрреволюцію? І революція, і контрреволюція — на одній території... Тут боротьба не на вигнання, а на знищення...

Свистів вітер у дротах, виспівував тривожну мелодію.

— Поруч зі мною в окопі якимось лежав дяк. Композитор. Так йому дротяні загороди все здавалися нотною системою. Ноти, бемолі, скрипкові ключі — все переплуталось в його уяві, як і той дріт загорож. Убило... Жаль... Скільки пісень загинуло.

...Вони йшли крізь білі сніги, крізь чорний вітер ночі на південь, на південь. Там, на півдні, їх ще ніхто не чекав, але вони знали, що вони там потрібні. Не просто потрібні — а необхідні. Конче необхідні.

Кожен з них знав місце своєї майбутньої підпільної та партизанської роботи дуже приблизно. Але кожен знав, що рано чи пізно прибуде туди, обдивиться, освоїться і розпочне свою непомітну, але необхідну роботу.

Свистів вітер у дротах, виспіваючи тривожну пісню, і вони обидва вслухалися в неї. І пісня дротів мов перепліталася в душах із піснею пісень революції — з «Інтернаціоналом».

пори, у лютому 1918 року, послав їх на окуповану Україну,— і аж тоді вони всміхнуться один одному, простягнуть руки і познайомляться — назвуть свої імена та прізвища.

Ні, не стрінуться...

Сніг почав падати — крупний, наче шматками, прямо-висно, наче зсувався з гори.

Зима у цих краях лягла рання і так з невеликими морозцями, безвітряно, рівно, пролежала до лютого. А в лютому як закушпелило, завихрило, несе та й несе... «Позаносить худобу, людей, не відкопаєшся...» — подумав він.

І ще він подумав — це вже знову,— що добре буде для них: ніяких слідів не залишиться.

Іздалеку, з півдня, долинув протяжний звук. Десь там, на станції, до якої вони не підуть, кричав паровоз. Молодший подивився на свого супутника — той акуратно затоптував у снігу викурений майже до краю «бичок» самокрукти. Усміхнувся і сказав:

— В цьому світі є звуки, яким належить, очевидно, супроводжувати мене все життя — до могили. Це — гудок паровоза, сумні зітхання кого-небудь із родичів і шум дровів. А комусь інше — веселий сміх близьких і знайомих, оплески, фанфари...

— І ти йому заздриш?

— Ні... Просто я почув гудок паровоза і згадав фронт... Був у мене приятель один... Як тільки йдемо десь біля станції, чи переходимо колію, чи чуємо гудок паровоза, він тут же починає мріяти... Мріє і мріє... А воно ж — ота нескінченна війна. Селянин, два-три роки в шанцях. «Хто скаже, що я людина?» Мріє: колись бачив, як залізницею йшов потяг з пораненими туди, в глибину країни; потяг ішов з ледь помітними голубими вогниками; як хотілося йому тепер бути пораненим, бути в тому потязі і відчувати, зрештою, що він людина!

— Ну і що? Діждався здійснення мрії?

— Ні... Загинув...

— Я так і думав... Коли людина думає про такі речі, вона обов'язково мусить загинути. І тобі, товаришу, я не раджу так думати. Та ти й сам це знаєш... Краще розкажи мені, і собі теж, щось веселіше.

— Довго щось не темніє...

— Нічого... Нікуди ця ніч не дінеться.

Вставали хмари з світла і тіней. Віялися метелики зірок... Білих зірок.

Білий сніг. Чорний вітер ночі.

Обличчя хмар. Загадкове, тривожне обличчя...

Вони вийшли з лісу і просто полем ішли на південь. Через дев'ять верств вони вийдуть на дорогу, на бруківку, а потім дорогою пройдуть іще верств із п'ятнадцять, а далі треба йти полями — просто до Ярівки: там вони пересидять день і відпочинуть.

Спочатку йшли мовчки. А потім старший, чорнявий, запитав:

— Давно бороду зголив?

— Та з тиждень тому, — трохи здивувавшись, відповів молодший.

«Бороду вже й поголив, а все ще хапається, пригладжує рукою», — зазначив для себе старший.

— А навіщо?

— Ну ви ж бачили, яка у мене чуприна? Вогнисто-руда, як добрий лисячий хвіст. Ще борода була в мене така руда, що й попід стріхами боявся ходити, аби солома не спалахнула. А потім царем дражнять... обидно, їй-бо.

— За те що рудий? — усміхнувся чорнявий.

— За те... І хоч би в кого спитав серед тих, хто бачив царя, який він собою, кожен одразу казав: «Рижий», а потім розповідав детальніше. І під кінець: «Такий, як і я, тільки рижий, як ти».

— Весело.

— Атож... У нас навіть розказували таку історію... Після царського смотру військ фельдфебель питає: «Ей ти, рижий, слухай, з якої ти губернії?» — «З Рязанської», — «А цар, бува, не твій земляк? Він теж рижий». — «Ні, таке г... в нас не водиться». Арешт.

Ішли знову мовчки, по коліна, а коли й вище угрузаючи в сніг. Обвал хмар. Переобтяжений хмарами краєвид.

— Розкажуй іще що-небудь. Ти пробач, що я не говіркий... У тюрмах не навчився говорити. Останній раз на волі був цілих півроку. Потім знову влип. Присуд — десять років заслання. Аж тут трьохсотліття дома Романових — зменшили наполовину. Та все'дно майже чотири роки мовчав. Ні з ким говорити було... А ти розкажуй, як воював...

— Це як у тій баєчці про солдата. Повернувся з війни. Питають: «Ну і як ти воював?» А він: — «Дуже добре, дуже добре, тільки «Ура!» не вмів кричати...»

— А ти вмів?

— Що-що, а це я вмів... Мав навіть нагородити... Сам Брусилів біля мене на цілу хвилину був затримався. Ну, може, не на хвилину, секунд на сорок, але... Він підходить: «Здорови, молодці!» — Ми: «Здра-здра-вра-гра-здра...» —

Вони дійдуть до села Ярківки, там пересплять до вечора у надійних людей (якщо їх ще не розстріляли гайдамаки Центральної ради), а вночі підуть далі... Потім їхні дороги розійдуться — і назавжди. Один піде на Полтавщину, другий на Катеринославщину. Більш вони ніколи не зустрінуться. Бо один із них загине на Полтавщині, другий на Катеринославщині.

Але перш ніж загинути, вони встигнуть дещо зробити...

Чи то світилось, чи то хмарилось. Знову пішов сніг — сором'язливо, як ото починає падати перший сніжок.

СЕЛА І ХУТОРИ

— Павле, кобила плавле!

— Бреши, Антоне, то вона тоне!

Отак замість «драстуйте» вітали один одного мешканці повітового містечка Цапівки та околишніх сіл мало чи не кожної весни.

Мало чи не кожної весни розливався Дніпро — і половина повітового міста Цапівки, а з ним і половина сіл повіту опускалися по стріху в воду, і тоді дядькові Павлові кричали, що його кобила чи корова плавле, а Павло відповідав, що худобина вже, як то кажуть, відплавалася...

Ох, ті виключні весни у повіті, коли більшість днів минало на човнах, а навколо буйно здіймалися зелені ліси й гаї, а сади цвіли, осипаючись просто у воду! І жовто-зелена кашка падала на берег та на воду! Весна настільки йшла буйною і прекрасною, що їй прощалися навіть ті спустошення, які неодмінно приносила повінь. А потім приходив травень і починались наддніпровські грози! Що за потрясаючі грози! Таких громів, таких блискавок більш ніде в Європі не буває, і ніхто ще таких в інших місцях не зустрічав і не чув. Не забути таких гроз ніколи...

І це входило у свідомість тутешніх людей настільки, що навіть тоді, коли вони опинялися далеко і від повіту, і від губернії, і навіть від України, — їх пізнавали по тому, що вони люблять казати. І тоді було чуеш:

— Ой, як він любить говорити про баштани, про степові грози, про повені! — напевне, з Дніпра та з Орелі! З Цапівки!

Ще мешканців цього повіту можна упізнати за такою ознакою.

Ціла рота йде в уніформі, а один — у штатському. Чому? Ось уже який час, як прибув з поповненням, і не можуть знайти на нього ні чобіт, ні штанів, ні цапівського розміру картуза — все замале. Один у роті такий. З Цапівського повіту. З села Васильківки.

— І яка тебе мати родила?

— Параска Минівна!

А то ще ознака. Якщо у чоловіка прізвище було Невінчаний, а в молодиці — Невінчана. Це — з Цапівки чи з довколишніх сіл.

Бо саме цю частину Полтавської губернії та Катеринославську до революції називали «невінчаними». Кого там тільки не було, і хто тільки туди не йшов замолоду на заробітки! Багато там жило невінчаних... І нічого — плодився народ... Ото як хто в інших краях з Невінчаною зійшовся — то знай: буде дітей з дюжину!.. А то якось — про це у Брокгауза та Єфрона писали: одна отака Невінчана якимсь побитом опинилася за кордонами, кивнула, моргнула та й закохала у себе знаменитого голландця, так люди після того й дотумкали, що все діло — не в голландському дідькові, а в нашому янголові. І от вона з Голландії приїхала з чоловіком голландцем, чотирнадцятьох діток привезла, показала їх родичам та сусідам, погостювала та й поїхала назад.

— То ж бач, — казали сусіди, — наша Вустина Голландську республіку чи королівство — бог їх там відає! — дітками побільшує, а там гляди — ще колись воювати проти нас підуть!.. Україно, Україно, де ти тільки не сієшся... і скрізь родиш... З урожайних ґрунтів насіння твоє!

— Діти? Звідки такі?..

— Ваші з кваші, наші з Орелі...

Це так відповідали ті, що жили на Орелі. А оті, що жили біля Дніпра, казали: «Ваші з кваші, а наші з Дніпра». А ті, що біля якогось там озера — Темного, а може, Чимного, то казали, що ваші діти з кваші, а наші з Чимного. А коли запитати, чи много іще таких з того Чимного, то казали, що більше, ніж у вас. І правду істинну казали.

— Але, звісно, Оріль — то диво-річка. Дніпро — то богатир. Бог. Зевс. А Оріль — диво. Богиня Афродіта.

Коли немовлятко хворіло на ніс-горло, то матері лікували так: у тихий ранній туман, що вставав над річкою (по весні) і парував (парує тихо... внизу стоїть, а вгорі небо блакитне...) мати носила на руках малятко й гойдала. Понад берегом Орелі здійсмалися випаровування... І тим виликовувала не одного сина, не одну дочку.

Е, дівчата... цього цвіту по всім світу...

А проте чомусь у кожному селі — різні. І про кожне село казали однаково:

— Тамте село дівчатьми славиться — красуні такі... на всю округу.

Та й жіночки теж. Не один, було, подивиться та й каже:

— На таку молодицю глянеш — і ввижаються тобі вареники з вишнями. Хороша молодиця!

А про чоловіків теж — гарно. Навіть ще краще... Варці Гедзьовій сказала була сусідка, що чоловік у неї, мовляв, незугарний... А Варка на те відказала:

— Незугарний, зате чимось іншим гарний. А твій — з лица хоч ікону пиши, а бач, мого по темному перестрічаєш та присоглашаєш, як ото з воловника йде.

І якось так воно виходило, що в кожному селі, бувало, жила не одна така, про яку казали із повагою і певним подивуванням (бо ж ніхто, мовляв, не знав докладної причини, як це воно так виходило! — ну чисто тобі, як у божої матері):

— Плодючого роду жіночка — вже й чоловік давно помер, а діти все плодяться.

А діти всі красиві, стрункі та веселі, як ото в пісні:

До матері досвітки ходили,
Вони мене прихватком зробили.
Той руку, той ногу затесав,
Той мені чорні брови написав...

Серед річок, озер, заток люди жили немов серед дзеркал. Все подвоювалось, віддзеркалювалось їм у вічу: і ліси, і луки, і узбережжя, й очерети, і хати, й човни, й сонце, і хмари — і самі вони жили начеб подвоєним життям. Вдвічі їм сонце світило, вдвічі їм хмари шуміли, і жити б тільки та жити, здавалося б, сотні літ,— але ж так не було.

На цій благословенній землі, на цій богоподібній річці, що перетинає повіт навіп, під цими сонцями і хмарами, під цими зорями й місяцями можна жити було всім щасливо й багатю і писати в інші краї хвастовиті листи:

«Живу я в краю, де роблять весело, їдять смашно, гикають голосно, любляться сильно. Люди — куди тим орлам!..»

А проте так не було. І робили завзято, і любились сильно. А їли «смашно» далеко-далеко не всі. Один їв, а десять дивилося...

Казали:

— І чого-то нам не вистачає? Пшениця як намисто, жито — як лава...

Або:

— Жито — як Дунай. Вишні, черешні, ще й осокори... Чому ж воно якось не так виходить?

Та що там жито, та що там пшениця, та що там вишні-черешні!

— Така ловка лобода,— каже було баба Одарка,— понад грядкою насіння як калина. Було тії полови з лободи діжку набереш та зимою курям з висівками чи з борошном запариш. Таке добре, їдять...

А проте ж...

Колись тут ходили скіфи, печеніги, половці та інші люд. Десь тут і князь Святослав з дружиною бував, мріяв столицю свою перенести або сюди, або на Дунай. А потім заповорожці тут тили свої влаштували.

Пішло в минувшину, в загірню давнину. Але не все... У вісімнадцятому столітті наїхало в ці краї люди з Поділля — переселявся народ на незайняті землі від утисків пів-пояків. Змішалися подоляни з тими заповорожцями, яких ще не вивезли будувати північну столицю, чи воювати для імперії Кавказ, чи освоювати нескінченні сибірські простори... Сподобалося тут подолянам. Придніпров'я та Порілля їм здалося рідним Поділлям. Тут і ліси, і вода, і вдалину синіють узгір'я. І довго ще говорили між собою переселенці по-подільському твердо, як над Бугом та Дністром, закінчуючи слова: «Тільки річки дуже тихі, не дзюрчат так, як там, не співають». Та ця тиша здалася райською після усіх бур, злигоднів, утисків, поневірянь... Потроху забувалося лихо. Переселенці почали будувати церкви за тими ж подільськими планами, що й там, на батьківській землі, стояли... А прізвища їхні, змішавшись із козацькими, такий букет витворили, що ну! Ось хоча б кілька, для прикладу:

Карпо Невінчаний, Іван Хихля, Хведосій Крих, Хведір Горлань (казав: «Не за цьвох куйте»), Павло Марфушка, Онисько Трепет, Гарка Катранова, Юрко Одарка, Василь Нинка, Ксаверій Мотаня, Лук'ян Копійочка, Явдоха Двікопійки, Куличок Іван Лук'янович, Григій Розколупайкаша, Гаврило Білохатка, Сидір Лушпайка, Гарась Талас (прізвище Талалай), Юхим Стесель (у 1904 році служив у генерала Стеселя в Порт-Артурі, прозвали так в армії), Оксентій Дрюк, Ганна Копиця, Іван Капелька, Мефодій Шістка, Демид Півторакопиця, Килина Сандомирська, Меркурій Шалій, Панько Кречотень, Тарас Малохоленко, Гай (Каказей Гаврило), Герасим Гугон, Василь Казанський, Юхим Задніпровський, Панас Сірока, Варка Каблучка, Вустя Абихівіст, дід Миколай Січка, Теофіл Джеба, Максим Лоботряс, Терешко Крихойд, Ісаак Біляченко, Леонід Третьяченко, Дмитро Господь, Матвій Чичик, Павло Парень, Ганна Лейба...

Одні прізвища зникали, а інші лишалися, як ото у приказці: «У спадщину хіба що прізвище, та й те — Оськуди-глек (або: та й те — Голота)».

І ото вже бувало так: почує хтось прізвище Петренко чи Іваненко, то сто разів перепитає і здивується, що таке чудернацьке прізвище є на світі.

— Чуеш, Хихле,— каже Демид Півторакопця чи Герасим Панікака,— як смішно чоловіка прозивають: Сидоренко... Кумедія, та й годі! То, мабуть, так по-вуличному... Х-ха... Сидоренко!..

В одному селі було кілька таких прізвищ. Так в усьому Цапівському повіті люди казали:

— Ну й прізвища в тому селі, і який чортяка їх придумував!

А села та хутори теж називалися негірше. Ось кілька таких назв:

Хутір Тихий (коло річки — найголосніший хутір на всю губернію), села Страшні Яри, Серебряя, Перервийці, Білозерки, Лозовики, Березотеча, Роблена Могила, Лисогір, Галтарі, Кам'яна Яруга, Обмини, Студеники, Зарожне, Циганівка, Нова Покрова, Таранька, слобода Староруська, Цапівка, Краснокутівка, Гаврилів Яр, Забродяне, Рогозянка, Западеньки, Тихополівка, Вершина, Стулипівка, Сухе Рокитне, хутір Липці, хутори Карненкові, Немишля, Дереча, Лихівка, Ново-Терчик, Оксанівка, Пріщине, Семимогильний гай.

Найбільшим населеним пунктом у повіті було містечко Цапівка. Тут до революції були зосереджені всі повітові установи, тому Цапівка й називалася повітовим містом десь іще від часів Катерини Другої, яка, кажуть, під час своєї подорожі в Таврію ласкаво навідала й Цапівку, про що на повітовому воїнському присутствії повідомляла (до березня 1917 року) чавунна дошка: «Ея величество Императрица Всея Руси...», і так далі, «изволила посетить селение Цаповку...» року, місяця й числа такого-то, «ко превеликой радости местных поселян».

Як писалося в «Энциклопедическом словаре» Брокгауза і Єфрона в 1902 році (том XXXV): «В настоящее время в губерниях Европейской России в у[ездах] насчитывается в среднем около 187 тыс. жит[елей], но во многих у[ездах] население достигает 300 и 400 тыс...»

В строе общегосударственной администрации у[езд] является низшею административною единицею; центром ея служит уездный город, где живет исправник — начальник уездной полиции — и сосредоточены уездныя учреждения. Правительственныя уездныя учреждения, за исключением уездного казначейства (XIII, 932), имеющего свой постоянный личный состав, имеют характер комиссий, собирающихся по мере надобности, под председательством уездного предводителя дворянства (см. Дворянство, X, 212) или исправника, и слагающихся на различных единолич-

ных органов местной администрации. Таковы уездные воинское присутствие (VI, 931), присутствие по питейным делам (см. Питейная торговля, XXIII, 725), распорядительный комитет (см. Земские финансы, XII, 518), училищный совет (см. выше, стр. 119), комитет попечительства о народной трезвости (XXIV, 725), комитет общественного здоровья (XV, 848), оспенный комитет (см. Оспопрививание, XII, 315), а также важнейшее из уездных правительственных учреждений — уездный съезд (см. Земские участковые начальники, XII, 508 и сл.). В некоторых губерниях сохранены уездные по крестьянским делам присутствия (XVI, 279) или уездные съезды мировых посредников (XIX, 423), а равно съезды мировых судей (XIX, 431). Уездные податные присутствия (XXIV, 46) заменены положением о промысловом налоге 1898 г., раскладочными присутствиями, образуемыми в участке каждого податного инспектора, хотя бы его пределы не совпадали с пределами у[езда]. У[езды] разделяются в полицейском отношении на станы, со становыми приставами (XXXI, 424) во главе, а в отношении судебном и по надзору за крестьянским самоуправлением — на земские участки... Органы крестьянского самоуправления, содержание которых всею своею тяжестью упадет на одних крестьян, на самом деле выполняют общегосударственные функции (см. Мирские повинности, XIX, 522). Отсюда мысль об образовании всесословной волости (VII, 97) или вообще более мелкой единицы — мысль, имеющая уже свою длинную и богатую разнообразными перипетиями историю...» (Энциклопедический словарь. Издатель: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). Том XXXV. С.-Петербург, 1902, ст. 135).

Але доки земські діячі обмінювалися своїми глибокими думками про реорганізацію повітів та утворення нових волостей, у країні гримнула революція, яка скасувала не лише царя, а й ісправників, предводителів дворянства разом із дворянством, всілякі комітети по попечительству і так далі й тому подібне... І скоро й про цю сповнену глибокої мудрості статтю з енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона люди скажуть: «Пішло в минувшину, в загірню давнину...» Туди йому й дорога!

Містечко Цапівка налічувало на перше січня 1917 року 9843 душі, з них православних 9027, решта — католики, лютерани, іудеї, а також 31 магометанин. Церков було 7 (чотири приходські, одна монастирська, одна цвинтарна, і одна — при тюрмі), богаділень — 2, земська лікарня, жіноча прогімназія, міське училище, церковно-приходська двокласна і однокласна школи. Заводів — 3 (ливарний, са-

лотовний, миловарний). Різних ремісників разом з учнями було біля дев'яти сотень.

Ще одне визначне місце славетного повітового міста Цапівки — кіно «Гном».

Жив до революції багатій Гандзя. Є й село Гандзівка за Дніпром. Побудував він, Гандзя, кінотеатр у місті — великий, двоповерховий. Називався «Кіно «Гном». Але більше казали тільки «Гном». І в цього потомственого козарлюги з Запоріжжя заграла жилка бізнесу. І хто знає — не сталося б революції, — в якого б капіталіста виріс цей початківець! З гнома!

В 1917 році в цьому кінотеатрі відбувся мітинг з приводу падіння царського самодержавства — і всі громадяни Цапівки та навколишніх сіл аж тоді нарешті зрозуміли, яке тяжке ярмо вони триста літ носили на шиї...

Зібралися в кінотеатрі «Гном» робітники й селяни, слухали промову адвоката Вяткіна-Калугіна і дуже сильно їй аплодували. Бо здорово виходило:

Промовець каже:

— ...щоб і діти наші не знали такої кабали!

Селянин (питає сусіда):

— Що то таке — кабала?

Робітник:

— Не знаю, але щось, певне, дуже тяжке.

Селянин:

— Ну ми їй покажем, тій кабали!

Щоб нас правильно зрозуміли, ми уточнимо, що в кабалі були і робітник, і селянин, — вони тільки не знали, що все це мудрим словом «кабала» йменується. А адвокат Вяткін-Калугін думав, що простому народові слово «експлуатація» буде незрозуміле, от він і замінив його словом «кабала»...

Одразу ж після того мітингу почали організовувати в містечку нові органи влади, так що доки місцеві більшовики, які відсиджували свої строки в Туруханському краї, доїхали до Цапівки, всі місця в радах були розподілені між учорашніми земськими начальниками...

Але доки місцеві більшовики добиралися до Цапівки, багато води вилилося в повноводий Дніпро — особливо повноводий того 1917 року! Тим часом у містечку скоїлася ще одна подія — Аврум Зорохович заснував завод газових вод. Там, на подвір'ї, де звіку росли невилазні бур'яни, настало велике пожвавлення: ходила колом Аврумова кобила, витоптавши-таки ж колом геть всенькі бур'яни, його малий Йоселе, шарпаючи кобилу, виробляв такі карколомні виверти, що переставали на тинах цвірінкати

горобці, а все це разом означало — завод в дії. Хтось казав, що то кобила наганяє газу в воду. Та легко якомусь розумнику сказати, тільки не легко його зрозуміти. Як то кобила може нагнітати газу у воду? Над цим і ламали собі голови цапівські хлопці.

З популярністю Гандзі, Зороховича і Вяткіна-Калугіна, звісно, не могла зрівнятися популярність хазяїв перукарні Станіслава Оторвіцького, але все-таки містечко знало і його самого, і його коронну фразу:

— До мене з Умані один великий чоловік спеціально приїздить, у нього нема волосу ззаду на півголови, а я йому так роблю, що й не помітить будь-хто...

І справді — ніхто не помічав, а проте всім цікаво було б побачити чоловіка, в якого волосся ззаду немає на цілих півголови!..

Один із найвідоміших лікарів-очників у місті — Астраханський — був мільйонером, псував очі новобранцям. Як капнув у чотирнадцятому Теофілові Нетребі атропіну, так Теофіл і досі ледь-ледь бачить.

Нетребина дружина якось була спитала:

— А хіба влада не могла його викрити?

Глишнув на неї Теофіл як на дурну.

Бо влада — себто «воинское присутствие» — сама від того дещо мала... Патріотичними почуттями члени присутствія не відзначались. Получали од очника за рангами.

Сусід же Нетребин Іван Степанович Дьогтемазов був «солдат-гуляка-забіяка». Повернувшись із турецької війни, він од діла одбився, пиячив часто, любив співати:

Три копійочки в день —
Куда хочеш, туда день:
І на шило, і на мило,
І на всьо на то,
Чтоб тебе хватило...

Бідна його Маруся, жінка, вік зжила в непереливках. Де він її не ганяв — і кругом столу, і кругом хати, і кругом стіжка, і кругом дворища, і кругом усього містечка.

А напідпитку розповідати любив, як на Дунаї стояли.

— ...Листу того, скільки глянеш, і кінця-краю не видно... Як зійшлись на переправу...

Він був кавалером якогось ордена — і тому хвацько гарчав до зустрічних дівчаток:

— Гггоссподи, божественная!..

Ця фраза перепадала п'ятнадцятирічним.

Звук вимовляти ці слова — коли зустрічав якась дівча

на вулиці, то вже в горлянці грало: «Гггосподи, божжественная». І так — до старості літ.

Іще був донедавна знаменитий любовний трикутник: Антуанетта — Секлета — Антуанетта.

Поміщик Саблін приїхав із Франції з дружиною Антуанеттою, яка добрала собі служницею цапівську дівку Секлету. Красуня Секлета стала дружиною молодого поміщика. І на зло свекрусі привезла собі служницею з Парижа Антуанетту.

Правда, тепер Сабліних з двома Антуанеттами та одною Секлетою вже немає в Цапівці — виїхали кудись за кордон, щоб перечекати лихі часи. Десь тоді ж опинився за кордоном і комерсант Давидов... О, це була інтернаціональна фігура!.. У нього померла перша дружина, і він вирішив одружитися вдруге. Знайшов собі вдвічі молодшу Маню Боровську — доньку хазяїна салотопного заводу. Але Маня мріяла вийти заміж або ж за артиста типу Мамонта Дальського, або ж за белетриста типу Мережковського — не менше.

І тоді комерсант замовив роман. Знайшов у Києві студента, який йому написав його за місяць. Видав у п'яти екземплярах для себе, за своїм прізвищем, з портретом. Заголовок: «Ніхто не знає, де йому мозоль давить». Вийшов чудесний том в оправі. Він залицявся до Мані, приносив ту книгу в її дім. Хазяїн салотопного заводу одягав окуляри і повагом прочитував, держачи книгу на відстані: «Ніхто не знає, де йому мозоль давить...»

«О!» — добавляв. Менша Манина сестричка одним оком зиркала і, головне, на портрет. Сидів такий дорідний, надутий, як і в житті, коли приходив до Мані. Але Маня! Невдячна Маня! Вона не захотіла комерсанта та його белетристики і, щоб урятуватись від настирливого жениха, забула про Дальського й Мережковського і закохалася в бідного смаглявого репетитора, що приїхав на кондитерський завод до поміщика Сабліна... Сабліни й Давидов виїхали за кордон, а Маня й репетитор лишились. Ну що ж, кожному, як то кажуть, своє!

Якихось дуже видатних пам'яток архітектури у Цапівці не було. Ну хіба що церква на базарній площі. Кажуть, що саме біля неї зустрічали царицю Катерину і що князь Потьомкін-Тавричеський саме тут наступив на виїдену кавунову скибку і ледь не гепнувся, на що цариця всміхнулася і запитала по-німецькому: «Вас іст дас?» — а Потьомкін відповів по-французькому: «Се ля ві». Ну так воно було чи ні, хто зараз допитується? Але церква достояла до революції...

На воротах коло церкви було намальовано великі постаті (в людський зріст) ангелів чи архангелів, здається, Михаїла та Гавриїла.

З кого малював їх богомаз, невідомо (невідоме й ім'я богомаза), але це були паничі з крильми. Тричі на рік — на стрітення, на спаса та на покрову — тут збирався шумливий ярмарок і ці два архангели немов брали участь у великому торжищі, коло них довго били один одного по руках дядько з циганом, сторговуючись на рудій кобилі.

О, він, той ярмарок, добре показував характери сільських та містечкових дядьків. Ось Микола Тетеря — так наче йому пружину хто вставив! Ось він тут, ось він там!.. Скрізь чути його всім набридлий голос. Ви думаете — торгує то він? Ні. Чим йому торгувати? Просто все йому до серця, і ото він, де гешефт, — там і його мова, його регіт, його дотепи. То вже дасться йому той ярмарок, лежатиме три дні, одхекуватиме його. А хіба Ларивон Бондар не вийде зі своїми перерізами, що так запахує пахнуть — одні дубом, інші хвоєю...

Розмаїтий народ стрічався на ярмарку. Онде — Гарка Катранова, перекупка з Обминів, що прилипли до Цапівки. Здорова, червонопика, лайлива тітка, яка не боялася старої влади, це боїться й нової. І все розкаже про свого зятя, який хотів обдурити і її, і її наївно-невинну доню Степанидоньку... І на все в неї якісь такі слова, що їх ніде не почувеш і не вичитаєш.

Каже: «Я його засурчучила». — І мова якась в неї, як у доброго п'яниці.

А онде й зяток її — це вже, здається, третій! — іде поміж народом, тещу видивляється, похмелитись душа вимагає, а нема за що...

Пика неголена й крізь щетину червона, аж горить. Про таку кажуть: «цеглини просить».

Ніхто його не чіпає, а він може зачепити будь-кого.

Таким вродився. Таким виріс. Таким і вмере, якщо не вб'ють.

Його ідеалу життєвої радості відповідала пісенька, що він її наспівував:

Пить горілку, їсти сало,
Мати люльку і кресало.

Аж тут Гарка настрічу. І давай його «сурчучити» тут же, природно. Зять покліпав, покліпав, далі поліз до Гарки в пазуху, витяг гроші і сказав:

— Ви, мамашо, ні в зуб ногой!.. А я пішов, бо мені ніколи.

З якихось країв привезли сюди «ні в зуб ногой», «катісь колбасой» — і де воно зародилось?!

Так що базарна площа — це теж видатне місце в Цапівці і в усьому Цапівському повіті.

Ще одне видатне місце — так це плац біля воїнського присутствія. О, перед війною і в дні війни діглася тільки те й робила, що вешталася біля плацу, бо там можна було багато чого інтересного довідатися!..

Звідти завжди чути: «Колі!.. (Це — в опудала). По рухомій мішені!..» Потім — мат. Довгий, затяжний. І знову: «Колі!..»

Тут практикувався разом з іншими новобранцями в умінні колоти, стріляти, плазувати по-пластунському і Миша Сандомирський, що згодом став (правда, ненадовго) знаменитістю номер один у Цапівці. Ні, його прізвище не звучало у зведеннях з германського фронту, йому не поталанило повторити подвиги Кузьми Крючкова чи бодай служити в одній частині з ним.

Воював Миша Сандомирський, як більшість солдатів — мерз в окопах, годував воші, ходив в атаку, кричав: «Ура! За віру, царя і Отечество!» І все мріяв про свою Машу...

І от Миша через два роки солдатства приїхав на побивку з війни до дружини своєї, що тихо, мирно проживала в тилу. Повіяло спокоем — і вперше аж тут відчув усю привабність миру, тиші, ласки жіночої, і... захворів... Від Маші. Пройшов всі фронти, випробування — і де?

Це так потрясло бідного Мишу Сандомирського, що він спочатку розумово і психічно остовпів. Ні, він не застрелився, не зарізав свою Машу, не перебіг до австрійців, коли його відправили знову на фронт. Він просто мовчав, а потім одного разу його фронтові товариші почули Мишин сміх. І вони зрозуміли: солдат Сандомирський зїхав з глузду. Його відправили додому. До Маші він не пішов... Жив у собачих будках і старцював, ходячи по вулицях.

У залежності від того, хто наближався, він відповідно притрясував головою. Коли йшла бабуся чи огрядна дама, він тряс щосили, а коли йшло якесь хлоп'я — голова припиняла хилитання. Він починав соватись і кричати: «Р-рота, р-рота... 517 полк у наступлені!»

...Весь повіт розділяє надвое Дніпро. Повітове місто стоїть на правому березі, на горі, й дивиться на половину своїх володінь за рікою широкою. У поміщика Сабліна частина земель була на правому, а частина на лівому березі, і називались його володіння Перервинкою. Перервинка — земля, перервана течією Дніпра. Так що й весь повіт іноді люди з інших країв називали Перервинським...

Ото коли плисти униз по Дніпру, то вже аж на краю

повіту на кручі — село Вершина. А на краю Вершини жив Іван Орлянський та його сімейство...

Його хатина звисала над урвищем правобережної кручі, глинисті уступи якої де-не-де підпиралися вузлуватими завітряними берестами та стрімкими тополями.

Він казав: я живу на вітрі, завжди на вітрі... І це так — хоч як було б спокійно, тихо в природі, а з Дніпра завжди тягло під гору вітерцем, і перші вихорі бур і гроз завжди схоплювалися тут, на кручах і пагорбах, над ярами й урвищами високого правобережжя.

А коли йому казали: «І чого ти ото вчепився в ту кручу, повис хатою, наче гніздо ластів'яче приклеїв під стріхою?» — він відповідав: «Тарас Григорович ціле життя своє мріяв про таку кручу. Хіба ти ніколи не співав чи хоч не проказував його: «...і Дніпро, і кручі було б видно, було б чути, як реве ревучий?»

А жінку собі взяв лівобережанку, не здалеку, за трьома селами, як їхати на Лубни, — з Посулля. Не хотіла на оті круті гори правобережанські, а бач пішла. Було умовляла Івана: «Іди на нашу рівнину, як тут тихо, хороше, в нас і вода кринична солодка, а що там у тебе, в тих нетрищах?» А таки він перемиг, пообіцявши і воду солодку, і вербу плакучу, і білий вишник по весні. До цього аргументу Олянка додала уже свого ж таки Івана, чорта білозубого, кароокого, та й зважилась. А як перевозив її через Дніпро, здалося їй, що їде вона не в оті кручі, а кудись у невідоме, і везе її не оцей дуб, а якийсь чарівний казковий килим летить у невідому чарівну країну. Важко було вибиратися з села... А таки вибралась — любов повела...

Так вони й жили на тій кручі десь із самого початку століття. Жили, кохалися. Спочатку Олена народила доню Пріську, а далі — Оришку. Росли дівчата, виганялися увись — гарні, як Іван та Олена...

Та голосисті ж які обидві були! Як тато й мама! Як усе їхнє село, їхня Вершина. Горде село. На вітрах, на сонцях над Дніпром — співає! Там у них усе співало! І сонце, й місяць, і зорі... І церква, що в небо хреста устромила.

Ото іноді Олянка було каже:

— Мені здається, що і тоді, коли церква зачинена, я чую в ній голоси, співають якісь хори, чути перемови, золотий дзвін...

Не те що вона аж надто віруюча була, чи що, — ні. А те що церква була гарна — ще козацька — у ній не те що молитися, у ній співати треба. Солов'ї вночі видзвонюють, а церква — мов велетенська скрипка, озивається... Отаке було диво над Дніпром...

І взагалі — любили співати у Вершині.

Пісні у них не виводилось, хоч як тяжко ставало. Це було, так би мовити, друге життя села.

Співала вулиця — влітку, весною, взимку. Співали гуртом і на самоті. Дівка, яка не співала,— чи й заміж би вийшла. Ярмарків не було без пісні і свят, неділь не було без пісні, а вже весілля — то не вгавало по тижню. І Оляна — хоч як важко, а десь ідучи коноплі брати чи взимку за прядкою,— так тихо-тихо заспіває.

А Иван теж любив співати.

Іде було возом, колеса торохкотять, а він співа. Півень бувало не так заспіва, то він жінці: «Оляно, заріж, не можу чути, як він фальшивить. А закінчує — ну ти послухай! Півень мусигь виводити, а не загинати вниз хрипом...» І півня було зарізано!

А то зберуться дядьки в день поминання мертвих та загиблих. Прийде Иван Орлянський, Петро Максимович Гудзь завітає, Степан Григорович Нестріляй загляне, Иван Андрійович Гордієнко гостей у себе прийме. Щоб згадати тих, які вже не співатимуть, ой, не співатимуть...

Згадають Тимошку, його чистий голос. Дениса згадають, його артистичну постать, його чудовий баритон. І почнуть потроху... Петро Максимович співа — рот кругленький, чорний і один зуб — мов тим одним зубом і співа (зуб — як пістон) — важко співати, а тягне улюблені мотиви, знайомі слова. Степан Григорович молодий — співа голосно, тонко виводить. Він співа, як птиця, що знає багато рулад, і всі весняні, любовні, і всі влад. І сам він з обличчя на птицю схожий, тоненький ніс, чорні, як гудзики, очі. Він прихилився до столу грудьми, мов ховаючи їх, і співа-співає, дивлячись то в скатертину, то вбік. Петро Максимович мало допомага в пісні, проте чує найменшу фальш і негайно ж стріпує головою чи змахує рукою. Так веде всю пісню. Иван Андрійович, як і весь його рід,— це здоровий чолов'яга, не по літах моложавий, хоч і лисина пішла,— одкинувся до стіни і співає могутньо на всі груди. У нього бас. Гордієнки — весь рід голосистий: брати, сестри знамениті співаки були, без них вулиця не вулиця. І загриміла пісня у цій старій хаті.

— От розспівалися на Вершині,— кажуть дядьки з хутора Тихого, випливши на середину Дніпра рибу ловити.— Йй-бо всю рибу переполохають!

— Дніпровська риба шуму не боїться...— відповідь другий.

— Шука на мене як глянула, так я аж присів. Убрались у ятір два спичаки і одна кашниця.

Спичаками тут називають самців шук, а кашницями — самиць, бо в них же ікра, мов пшенична каша чи як кутя.

— І великі?

— А отакі-о!

— Отож ба: теж захотіли пісню послухати.

А на горі тим часом гриміло:

Ой, вип'ємо, вихилимо
солодке вино.
Чому ж мені, убогому,
волі не дано.
Дано тобі, брате, волю,
Гуляй собі один в полію.
Ой, не ладен один в полію
я гуляти,
Хочу товариство собі
добре мати.
За таке бажаннячко
У острозі катуваннячко.
Та нехай катують мене,
та нехай б'ють —
Тільки ж війні із панами
лютій будь.
Коли ж в тебе на силу надії —
Вирушай цієї ж неділі.

А ще гриміла Вершина восени. Чи коли весілля. Чи коли молотити.

О, тоді молотарка гула цілий день в одному дворі, а на другий день — у другому, а вечорами такі пісні розлягалися, що аж Дніпро тремтів...

Солома (з-під барабана) повна сонця. До машини на день молотьби приходили помагати родичі, сусіди, приятелі. Самі, а то й з конем до привода. Коли старшим: батькові, матері чи братам, сестрам з якоїсь причини (через хворобу чи ще чомусь) прийти не випадало, то посилалось когось молодшого з сім'ї. Пріська Орлянська, старша донька дядька Івана, весь час ходила на молотьбу. Було їй, може, чотирнадцять чи й п'ятнадцять літ, але була вона вже міцною дівулькою, добре орудувала граблями і в материній спідниці здавалася дорослою.

На привод ставили хлопця й обов'язково горляня. Адесь, як спадав голос, давали заміну.

Машина-молотарка ходила по селу — того збіжжя вистачало на день, правда, іноді допізна, але це ж краще, ніж бити ціпом по місяцю, дощі зайдуть, негоди підуть, втрат не оберешся. Мороки багато з тим переїздом молотарки. Привод перетягти, встановити маховика, соломотряса, та й токи бувають неоднакові: то міцний, як злитий, то піскуватий, але зате вже ніяка не морока, а за день й

обмолотився хазяїн. То вже обід добрячий треба готувати. На це діло кури і в борщ, і на друге. На закуску кавуни солодкі аж репаються, тільки витягнуті з криниці!

Вискочать на кавуни дівчата. Здорові, круглозаді. Іван на траві ріже кавуна — кавун трісь, трісь...

— Одсунься, а то ніж як сприсне... Чого доброго...

А ще що було такого примітного у людей з Вершини — так це те, що лайка чи там дурне слово в них не було в шані. Навіть ото, коли Іван брав за себе Оляну, то хва-стався їй своїм селом:

— Здавна в моєму селі ввічливість у пошані — ніхто не скаже прямо: «Ти дурень», а тільки: «Дурний тебе піп хрестив».

...А на хуторі Тихому — напроти Вершини через Дніпро — там жила зовсім інша публіка. Ото тільки назва сми-ренна — хутір Тихий, та й то, певно, хтось дав її, аби під-креслити, що все воно там не так. Хуторяни були вродли-ві, язикаті, вічно затівали бійку, і їх самих вічно били за те, що лізли не в своє діло.

Що не дворище — то мов яничарське кишло. Отак що-дня — то з того, то з другого подвір'я найчастіше чулося: «Ой, людоньки, рятуйте!» Але так само звідти летіла не-стримна лайка, прокльони на чийсь голову. «Ну й по-двір'ячко ж!» — казали люди й обминали його третьою до-рогою. Там все комусь коли не вуха-носа відрізано, то ока-зуба вибито. А прізвище — Простигосподи.

А на другий день таке ж саме у другому дворищі — у Бийбиків.

Бийбики прибули на хутір Тихий з сусіднього повіту. Їхне прізвище згадується ще в грамотах шістнадцятого й сімнадцятого сторіч. Згадують одного з Бийбиків і в пе-реписі часів гетьмана Брюховецького: «...Андрюшка Бий-бик, крестьянін о двух волах, землі пахотной...»

У двадцятому сторіччі це прізвище перетворилось на Бибик (в російському написанні), себто «Бібік» по-укра-їнськи.

Але на хуторі Бібіків продовжують звати Бийбиками...

Бийбики, хоч і поміняли прізвище, але лишились бий-биками. А от Полосенків уже нема...

Полосенки одійшли всі — хто як. Хто з криком, з лай-кою, з матом, хто мовчки, зціпивши зуби. Та лишилась, мов гілочка з дерева, з того родоводу красуня Галочка, вийшла за Терешка Гнатового, народила хлопців багато — і всі чомусь на її Полосенків рід схожі, хоч уже й прізви-ща того не стало...

О, кожне прізвище тут, на хуторі Тихому, має свою

історію. От, скажімо, поряд живуть Чимні й Немні. Живуть, сваряться, як усі на цьому хуторі, б'ються, матюкаються. Але Чимні кажуть, що їхні предки були дуже чемні, а предки Немних дуже нерозумні, то цариця Катерина й повеліла: «Дать им фамилию Чемные и Неумные», а писарі, переписуючи, у першому прізвищі поміняли літеру «е» на «и», а в другому випустили «у». Але Немні казали, що було інакше: цариця, мовляв, нарізала два шмати землі й посадила одного з предків Чимних вибирати: оце чи оце візьмеш собі, а те, що лишиться, сусідам буде. То Чимний два дні вибирив: чи мні, чи не мні, та так і не вибрав. Розсердилася світла цариця, дала їм прізвища Чимні та Немні, а землю — Потьомкіну. Отак-о було... Але й це неправда. Найближча до істини третя версія. Жили два сусіди. В одного було дітей з дюжину. Сусіда питає: «Чи много?» — «Не много». І нових дітей стружить. Так їх і прозвали: «Чимного» і «Немного»... І навіть в наказ про покарання за беспорядки потрапили і ті, і ті... Так і було сказано: «За участие в беспорядках заслатъ в Сибирь на вечное поселение Йвана Пивторыкожуха, а Степана Немного, Явтуха Чимного и Федора Полосенка сечь батогами...»

А звідки пішло прізвище Довгий? Що, скажете, що чоловік був високий, то й назвали Довгим? Ге, назвали б Високим, а не Довгим, чи худим, тонким... А при чім тут Довгий? А от при чім.

Був колись на хуторі парубок Овсій, високий такий, але його прозивали Довгим: ударили його на якійсь гулянці по спині паколом, і він відтоді прямо не ходив, а нахилившись упродовж. Казали на селі: висоту збили Овсію... А його нащадки чи високі були, чи низькі, але звалися Довгими...

Половина народу на хуторі — то Злючі. (Воно й хутір по справедливості треба б Злючим назвати, та й не хутором уже, а сільцем.) Так от Злючих тут найбільше. Є дуже злючі, а є й так собі. Є злючі до роботи, є злучі до любові, є злучі до справедливості, а то й просто злучі на весь світ, бо од народження злучі. Був на хуторі Петро Злучий — той усе справедливості хотів. У дев'ятому році служив на «Очакові». Убило його під час повстання. А синок його Фанасій — шість літ йому було, як батька не стало — теж злучий і до роботи, і до справедливості, і на панів... І хоч молодий, а в багатьох бувальцях був уже. Злі язика про нього казали:

— Всюди був. Та не був, каже, ще там, де дають мерзлу горілку. Так отож збирається... В Сибір...

Ще один із Злючих — так це дядько Сисой. Злючий на весь світ. Дітей не мав. Жінка втекла кудись. А тут іще пса хлопці вбили. Коли він, Сисой, побачив, що йому не вистачає пса, він почав сам гавкати. Не скажу: часто, а так звечора, як стемніє, чи рано вдосвіта, погавка та й перестане. А людям страшно ж, чомусь страшніше за гавкання найлютішого пса. Такого навіть на хуторі Тихому ще не було. Бувало хто й приїжджому похваляється: чули, як Сисой гавкав, заночуйте — почувете... Та гість здивований, що б там не було, а під ніч поспішав виїхати звідси. Та ще й коня як оперіщить, щоб скоріш ото, завидна, з хутора того. Люди почали бунтуватись: що це таке, людина гавка, такого ще звуку-зроду не було. Поговір по окрузі піде, казатимуть: а, це той хутір, що люди за собак гавкають. Зібралися дядьки, пішли до Сисоя: «Чоловіче добрий, що з тобою, чому гавкаєш і на кого — чи не перестав би ти?» Так куди там, обурився, каже: «Яке вам діло? Хочу — гавкаю, хочу — ні!» Та як загарчить, як гавконе... Люди — задки, задки та й вискочили з подвір'я.

Отакій розвеселий народ на тому хуторі. Не всі, звісно, але... Ото, кажуть, про них таку веселу побрехеньку придумано:

— У хаті радість — батько захворів! А як помер та поховали, то вже так пили та співали, що аж стіни дрижали....

А що ж, як тут навіть люди вже гавкають!

То це вже щоб який добрий батько та віддав свою доню на хутір Тихий — не було такого! Кому інтересно свою дитину в неволю, гіршу за неволю агарянську, віддавати?!

І ото вже як яка почне водитися з кимось із Тихого, то батько її й віжками періщить, а мати до ворожки бігає, щоб біду отвратить...

Звісно, якщо вже дівка пересиділа в дівках, то то вже інша мова. Лаяв дочку батько:

— З гунявими хуторянцями почала водитись... Якийсь унадивсь під вишники. А це один заходив води напитись. Нехай тільки здума прийти вдруге — я його напою...

Сердився батько, лаявся, а проте ж видати дочку заміж думав.

Не в монастир же її...

А вона:

— Ми з ним не гуляємо... Так — зустрінешся, розбалакаєшся, а люди бачать — і донесли.

Еге ж, обдуриш старого та стріляного!

На хлопців із Тихого дивилися в сусідніх селах як на конокрадів. Ну й відповідно з ними чинили.

Була в селі Заочіпському дівка одна — Килина.

Звали її Килиною, а співали їй: «Калино-малино, чого присов'яла?», а жила вона край села, де з-під гори вибивалось кілька потічків, а ходив до неї, любив її хлопець-красень на ім'я Денис, та не з свого села — з хутора Тихого. Ходив без могорича, серед глупої ночі, потай, мов пес той, ходив не дорогою через місток, а вбхід через річку підходив до Килининого подвір'я нечутно, а підійшовши — шасть, та й у коморі. Давно переказували йому, тому Денисові, через базарян: не ходи до нашої дівки, поб'ємо. Переказували парубки — не помогло. Не помогло, кажу, бо то вже коли внадиться, та ще й до краси-вої, — добром не послухається й нахвалки не злякається. А тільки й те, що почав Денис ще частіше ходити, ще обережнішим бути. Вже як не засідали на нього біля Килининого подвір'я парубки — не впіймають, і Килина сама виходить: а чого ви, дурні?.. Та засіли раз аж коло Гострої... І там їх і застукали. Били Дениса, як ото б'ють конокрадів, — смертним боем. А коли Килина кинулася заступатися за нього, то й їй за допомогу конокрадові дали так, що вона вся кров'ю обливалася, а проте лізла захищати свого Дениса... Били аж до ранку їх, а тоді пішли...

Через три дні хтось ішов повз Гостру — аж дивиться: вороння. Туди, а там Денис і Килина мертві, обнявшись, лежать. І всміхаються, мертві...

Ну кого ти судитимеш? Як ніхто ж не скаже, що ось я їх бив! Усі били — я теж бив! А чого ж? Усі знають, що за народ на тому хуторі. Віддати дівку комусь із тих злючих — це все 'дно, що живу в домовину покласти...

Але найкращі весілля — то були в Гаптарях.

Гаптарі — то село по Орелі.

Запорізькі тили. Туди туркень звозили під нагляд. Туркені збрую оздоблювали, пояси гаптували. І українки тут працювали... Текла орільська вода...

Покоління за поколіннями йшли. І всі були чорняві, карокі, чубаті, майстровиті, добродушні.

Бучні весілля — так гуляй, видихувати потім будеш. Аби видихувати було що!

Перед весіллям сходилися місити каравай. Право місити мала тільки та жінка, яка не розлучалася з чоловіком, в якій не було померлої дитини, яка була весела, здорова, співуча, красива, щоб шастя її передавалося на шастя молодій родині. Господарка тільки вчиняла опару, а вже всі несли на коровай кожен своє — той борошно, той яйця, той масло, той молоко... Здавалося б, що з того ви-

йде, бо все клалося й клалося у велику діжку. Місили по черзі. Одна місить, а всі співають. Співають весь час, доки міситься коровай, співають багато годин. Без перерви і, здавалось, без втоми. А потім починають прикрашати вільце (в інших місцях на Україні називають гільце).

А то ще в Гаптарях було таке «Кавунове свято» — теж бучне, на весь повіті!

Свято «Чудо Михайлове» було в цей день (6 вересня за старим стилем), кавуни солили — такі добрі, прямо чудо кавуни!..

Був у Гаптарях і художник свій. Навіть на якійсь виставці в Петербурзі його картину показували. Звався він Федір Федосійович — грек захожий, церкву фарбував, красивий такий, зупинився в хаті вдовиці Саньки Кушніревої, на Саньці й оженився. В нього прізвище інше. Жили вони невінчаними.

В інших селах теж були греки захожі.

Часто діва-богоматір була схожою чимось на Марію — Онопрієву вдову, у якої квартирував маляр. То — якийсь злам чорної брови, то якийсь кутик складених смиренно-цнотливих губ, а то і весь лик непорочно зачавшої діви. Люди все ж молились, ікона ставала святою, хоч тітка Онопрііха й продовжувала грішити.

Народ у Гаптарях на все хороше та веселе зугарний. Звісно, не про глитаїв та їхніх поплічників річ іде, а про звичайних трудяг... З усього радість собі зробити зможуть.

Зробив дядько опудало на город від горобців та від гав, зробив та й розреготався. А за ним жінка, а вже діти — аж падали. А потім — реготали сусіди, дядьки, тітки, все село. От опудало, так опудало!

Отакій тут народ! Чи вигаптувати що, чи ікону намалювати чи й опудало зробити — все міг! Та так, що з інших країв дивитися і милуватися приходили і приїздили.

А ще сюди приїздили ті жіночки, яким бог дітей не давав. І ото коли над Орілью райдуга встає — купатись у ній треба. І такі ж дітки будуть, що ой-ой-ой!

Оріль! Для жителів прибережних сіл вважалось свято-татством кидати щось погане в річку, забруднювати її, плювати в неї. Вода в Орелі чиста, як сльоза в оці. По ній спливали дівочі вінки, пливли човни закоханих, стояла по корчах риба, росли лілії. «Скупалась в Орелі» — то, значить, буде найкраща мати. З іменем Орелі зв'язувалось очищення її цілющими водами. Дивно навіть, як може увійти річка в духовний світ людини.

В ній ріс чистотіл. І ще щось таке росло, що ніде більше не росте.

У дівчат був закон купатись в Орелі.

Купання під райдугою. Хлопець:

— Ох, дівчата, бачив, як ви купались!..

— І-і-і! — верещали дівчата.— Безсоромний!

А проте пробачали... Знали, що недаремно підглядає. Тепер ночей не спатиме — все орільські русалки ввижатимуться! Промине місяць, другий — і буде старостів до котроїсь засилати.

А то й так іще бувало:

— Наче й в Гаптарі не ходила, а дитинку народила,— казала котрась із невінчаних.— Ні, таки ходила, там же конвалії які по весні! Я ту донечку не Марійкою назвала б, а Конвалійкою нарекла б... Так мило та любо вдвох поговорили.

Ох, та любов! Що було б без неї! І жити не варто. Ох, любов! Як отой вогонь над озером у лісі. Восени сімнадцятого року було. Горить озеро — випустили спирт у нього з гуральні. В лісі. Сине полум'я. Комиші.

Бігла по морозцю дівчина — хотіла втопитися — вагітна. Вигнали батьки. Коханий — червоногвардієць Альошка... Пішов з червоними...

Врятували Вустю. З води й вогню витягли. І довго потім говорили:

«Отак любіться, як Альошка і Вустя».

Любов — то таке діло. В часи імперіалістичної війни стояли у селі по дядьківських хатах козаки на постої: приїхали до них козачки погостювати, а одна була надзвичайної краси. Господар, у якого стояв той козак, закохався в козачку. Козак поїхав на війну, козачка на Дон, а господар не їсть, не п'є, не робить. Літо настало, треба за косу братись (ти ж дядько!), а він у луки побрів, по ночах ходить, блукає, мов неприкаяний. Нарешті знявся і поїхав на Дон. Що вже там було — невідомо. Через деякий час повернувся додому. Пішов у клуню й повісився...

А то вже — інше село. Парубок закохався не в дівку-красуню з недалекої вулиці, а в якусь дівчину в окулярах, з містечка. Всі казали: здурів, в окуляри закохався. А вона ж душею хороша.

— Чим причарувала нашого Петра ота тендітна, невже шкельцями на очах?! — побивалася мати Петрова.— Сором отаку невістку до хати. Хоч би ж при людях не носила їх. Хай там собі при читанні, чи як, а то ж і в церкву, і коло воріт — стане та й зиркає крізь них. Що сталося з Петром, господи!

А була ж в окулярах, може, одна на всю округу... Та причому тут окуляри, коли серце до серця!

І таки одружилися. Тільки в Цапівку переїхали. Вона вчителькою була.

А сталося це у Васильківці.

Не Василівка (село), а Васильківка, від слова васильки — квіти.

Тут усе люблять пісню таку співати:

...І ні сіять, ні орать,—
Тільки голови рубать.

І чого ото цю пісню так уподобали? Таке ж мирне село і назва в нього мирна така, ласкава.

У Васильківці сонце сходило за Оріллю й місяць виходив з-за Орелі, а заходили і сонце, й місяць за Дніпром. А довкола — степ без краю.

Півмісяця, півмісяця крутого над Дніпром... Хмари над вітряками.

Степ рівний. Ніччю, щоб побачити, хто там десь далеко йде, треба прилягти до землі,— і видно, як рухається далеко-далеко силует людини, вершника. Так шукають у степу коней, ловлять злодіїв, вистежують ворога. Треба прислухатись!

Душа степовика.

Як починають цвісти сади — дмуть вітри, а тільки зацвіте слива, як візьмуться холода.

Народ такий, що за словом у кишеню не лізе. На все відповідь готова:

— От спасибі...

— Ге! Йван у попа три годи за спасибі робив, а я враз получилв...

Або:

— Куди ж ти, куди?

А вона:

— До Гриця погріться!

Чи:

— Як ти лисого полюбила?

— Та хіба з лисим одружилася? Лисів поступово, а я звикала.

Або так:

— Ну й весна, ну й жара — цілий день горобець з горобчихи не злазив!

Чи отак: іде гарна дівка. А дядьки дивляться та прицмокують. Один:

— Дівка баниста.

А другий:

— Видно пана по халяві, а жіноцтво по с...і.

Тоді перший прослідкує очима за її ходою, скаже, заздрячи комусь:

— По крашанках пройде — жодної не роздавить — лагідна.

Лагідний народ. Полізла баба на дуба хміль рвати. Рве баба та приказує:

— З тебе, хмелику, і весіллячко, і хрестиннячко, і всяке веселе гуляннячко...

Коли це взялася за хмелину замість дубової гілки, та як бухне з дуба на землю! І почала:

— Ах ти, гемонський хмелю... від тебе всяке пияцтво, розпуста і неподобство.

І пішла клясти.

На всі случаи слово знайдеться.

Ішли через замерзлу річку два чоловіки. Почав один тонути, кричить... «Чого ти кричиш, Хведоре, роби своє діло, не хвилюйся, я скажу, де ти дівся».

Ну це вже, звісно, жарт. Як і оцей.

Жінка втекла з іншим. Чоловіка втішають:

— І чого ти журишся? Повернеться як драна кішка. Втішили, як бачите...

Дід Будина якимось каже бабі Явдосі — старій-старій:

— Ех, і любив я тебе, Явдохе, жениться думав, та гордувала ти, так і не вийшло...

А потім його ж син за дочкою Явдохи побивався, вийшла за другого заміж і теж вродливу дочку народила: дівкою дочка та стала і знову синів син до неї женихається. Так — три покоління.

А ви кажете: Ромео і Джульєтта!

У Васильківці — та, певне ж, не тільки тут, — як скажуть слово про чоловіка чи жінку, то й навіки прилипне... К приміру, у поміщиці Тавухацької — така ходила горда, як гиндичка, — чоловік був німець — Генріхом його звали. Так люди поміщичку «Гиндричкою» звали, а її чоловіка вже не Генріхом, а Гиндриччиним. А коли той панок та втопився в ямі на Орелі, то ту яму так і прозвали: «Гиндриччина яма»!..

Було на селі дівчатко, звали його всі «писаночкою». Так і вік зжила писаночкою. Потім стала баба Писаночка.

А то вже — ось.

Імперіалістична війна. Дядьки-косарі на війні. На луг вийшли, на сіножаті діди та ще хлопець (в зіноваті та осонці й не видно — низенький). Прийшла мати, їсти принесла: а де мій косарик? Так і прозвали люди Косариком. Потім уже й головою волревкому став, а все Косарик.

Неподалік від Васильківки — Совина балка.

Гвізда сов і сов — там їх змостили вони не одно — і не

один виводок совенят розлетівся в чорні діброви, наганяючи страху на проїжджих і перехожих.

Місяця сизе крило. Дерева шумлять. Зорі дивляться...

Багато дерев шумлять. І ясени, і клени, і берести, і верби... Шумлять у вітер і без вітру, а от жодне з них не прошумить тим особливим шумом, яким шумує тільки осика. «Люблю той шум — писав один чоловік.— Осичий шум, понадорільський — мої мрії, мої спогади, мое незабутнє дитинство...» То він — про оті осики, що в Совиній балці писав — не інакше.

Серед людей жити, як коло багаття буті: і тепліше, і ясніше.

Ще про одне село згадати б слід — Лашківку. Це — біля Цапівки, майже передмістя. Там уміли битися. І не просто так, як ото б'ються по селах, а з розумом, з розумінням. Без зла, а заради інтересу. Хоч, між нами кажучи, що то за інтерес — дивитися, як люди б'ються? А проте було якраз цікаво.

Колись дядьки запрягали коні і — в Лашківку дивитись «навкулачки». Здалеку багато людей сходилось, з'їжджалось — дивитись! «Навкулачки» були зимою на різдво, на новий рік і на водохрещу. Починали малі хлопчики, потім старші, потім парубки, а ще потім вступали до бійки і жонаті. Кругом Лашківки хутори — Дохлібівка, Трихатки тощо, дядьки здорові, билися добре, на них ішли стіною хлопці з Тихого, цапівці, загінці. На різдво у бійці лежачого не б'ють, на новий рік сидячого б'ють, а вже на водохрещу б'ють і сидячого, і лежачого.

Та не тільки цим Лашківка славилась. Там і жіноцтво було колись — ого-го!..

Дід Вакуленко-горбатий заробляв тим, що набирив бричку піску і возив панам-німцям на чорнозем (коло їх нема пісків) пісок у бочки на соління кавунів та — гратися дітям. Жінка-красуня Варка народила не від Вакуленка, а від другого доньку Соньку — записано на Вакуленка. Красуня Сонька — дівка — народила Нінку — теж записано на Вакуленка. Нінка виросла красунею, за неї б'ються і лашківські, і цапівські, і заочіпські, і дохлібівські, і трихатські хлопці. Напевне, теж родить доньку — й все на старого Вакуленка. Ну що ж — теж святе діло!

Що не село — то свої історії, свої легенди, свої побрешеньки, свої забобони, свої приміти.

Один пастух із Пріщиного каже якимось:

— Шукайте нового пастуха.

— Чого?

— А мене грім уб'є.

— Здурів, чоловіче!

А вдень як ударила гроза, як пішов дощ...

Пішли у степ до пастуха, а він уже й охолов. Грім забив.

А поміщик Сацький боявся грому до безтями. Через це влітку уникав перебувати в сільських місцевостях, особливо в полях, на луках. Фатально — блискавка надибала його у місті, на п'ятому поверсі, вдарила у двері, що на балконі, прокотилася кімнатою, коридором, другою кімнатою — і тут упіймала свою жертву. А ви кажете...

Плоха приміта: вишня перед порогом усохла — хазяїн умре.

Бузину садять для домового. Ще: несолоного коржика йому на горище кидають — такі любив. Лежить він коло димаря. А коли хату білять, то на задній стіні лишають незабіленою латку-смугу. То для домового — по ній сходить.

...Після воздвиження гадюки вже не лазять, а яка лазить, то та, що людину вкусила — її свої не приймають. Хто вужа уб'є — з того гріхи всі знімаються. Даниленко із Робленої Могили бив час від часу гадюк. (Гріховодив до того дуже.)

А ще гадюки злі весною бувають дуже і на людську любов заздрісні.

На узліссі біля Студеників доживала віку стара береза-розсоха. Мохом і травою позаростали дупла, позатікали дощами. Тут було житло гадюки. В піщанику, що трохи віддалік, вона поклала п'ятірко білих, м'яких яєць, живо забувши про них, а поза дуплами в траві ловила собі на страву мушню, мурашку, комарів і павуків. Жилось їй добре — під березою дупло, під сонцем на піску дача.

Якось до берега на узліссі прийшла пара закоханих — хлопець з недалекого села і дівчина — донька лісника. Вони сіли на березовім похилім стовбурищі і в любощах, у милощах нічого не бачили навколо себе. Може, тому, що саме тут хлопцеві пощастило поцілувати дівчину, може, тому, що на стовбурищі старої берези зручно, як ніде, сидіти — вже не було такого вечора, щоб ця пара закоханих не звертала сюди. Так і кублились поруч під старою березою кохання й отрута. Кохання набуло тієї стадії, коли закохані не могли вже ніяк помітити, як червоними очима і вогненным жаром проповзала гадюка повз їхні ноги. І от коли хлопець з дівчиною лягли в траву, гадюка їх обох і покусала. Та не просто так, а на смерть...

«Біля хутора Липці — там сіна великі, — розказував чоловік, — довелося заночувати на луках. Ну де? — на стіжок

заліз, пахне так чудово, вмовився і заснув. А вночі прокинувся за потребою й думаю: далі зсунусь. Ось сунусь, сунусь, а потім стало крутіше, я тільки гоп — і сів... чую, на щось живе. Та тільки в ту ж мить як рвонуло мене, як понесло... Вірите, з півверстви отак несло, а потім з усіх чотирьох тільки геп... і дух спустило. Що б воно ви думали? Вовк. Від розриву серця здох. Так отаке буває».

...Дівка попрала білизну, а на дворі ясно, ясно — добре сушити. То ознака, що дівку хлопці люблять.

Колос жита (коли колоситься) треба покласти за вухо. Коли розцвіте, то збудеться задумане.

А то ще: дівки вірять у те, що коли втиратимуться вишиваними рушниками, то будуть красивими. І ото кожна з них вишиває свій рушник, піддивляється у красивої подруги, які рушники у неї — щоб у свій той узор перенести, на щастя! І ото буває, що каже хлопець дівчині: «Ти, певне, гарно рушники вишиваєш!» — то означає, що сказав — ти красива.

— Красива, певне, вмиваючись, вишиваними рушниками втиралась...

А вона йому на те:

— Я тільки вишиваним і втиралась!

А то ще така інтересна ознака.

Під осінь зацвітають якісь тихі блакитні квіточки. Перед дощами, вітрами, ненастям. Ніхто не знає, як їх звать. І перед нещастям теж...

Ну і, звісна річ, не обходиться без відьом. І в кожному селі є по одній-дві відьми. Це, як правило, красиві, веселі, завзятоокі й гостроязичкі молодичі. Чоловіків до них тягне, як до магніта, хоч і страшно. А богомази люблять з них ікони малювати. От нечиста сила! Як Маруся Сірока.

Маруся була відьмою, вміла причарувати. То ж вона й Присьці Гугонівні причарувала вчителя, потім попом став, а Польці — Жоржа, теж учителя. Сама Маруся — з хуторів Карпенкових, а там усі такі, з чортами знаються, з анциболотами, що в плавнях понад Дніпром живуть.

А то десь у січні, в сімнадцятому, каже Маруся тій же Присьці про свій дивовижний сон:

— Ось хрест святий, своїми очима бачила: кладе батюшка широкий хрест на себе і начитує: «Пролетарії всіх стран, соєдіняйтеся!»

— Та хоч би не хрестилася! — злякалася Приська. — До чого такий сон і такі слова?

— А до того, що щось станеться, — каже їй Приська Гугонівна та до свого попа: к чому б це?

А той послухав та й:

— Правду ця відьма каже... Буде, ой що буде! І господь його не оборонить!
І диви, як у воду глядів!

АКАЦІЯ

Де гори-могили, де хмари-орли...

Кожна весна починається повним місяцем. Кожен місяць має свою зорю, і кожен рік — своє особливе сонце.

Хмари над обрієм проходять — то думи України ідуть. Якої?

За хмарами сходять дощі. Як на нивах — проріст хлібів.

Ще не розцвів, але захмарно пахне бузок.

Стріпнуло крило блискавок.

От і май... З вірію повернулись птиці і грози — знову!..

На гілочку наліплено гільце весняних квіток вишні — бруньки.

Травка-зеленавка. Весна в хаті. Пріся.

Лише акація стоїть аж чорна — ні березень, ні квітень не торкнулися її своїм весняним сонечком, своїми теплими вітрами. Вже й травень прийшов, усі дерева в буйнім розквіті, лише акація все ще гола і чорна стоїть серед майового білоцвіту, серед рясного зеленошуму. Мабуть, солов'ї вже розбудять її. Розколишуть її, і вона зацвіте.

— Дівчино-орлянку!

Пріську звали орлянкою, бо донька вона дядька Івана Орлянського. Фанасій уперше побачив її торік восени. Ішов і зупинився. Став...

А тут очі — голубі, як небо, очі. І духмяне листя з осінніх кленів, сухе, покороблене, упало на притоптану землю.

Сіла на призьбі під хатою. Теж дивиться.

(Рожевеньке плаття в краплинку, сатинове. Ногу під ногу, а вітер плаття все хап та хап. Легка хустина обрамляє обличчя, кіски русяві). Руки складені — рука на руку. Очі широкі, великі. Коли сміється — очі вбік, а уста широко розтікаються. Кидає очима, наче вихиляється на човні. Рясні очі. Степові первоцвіти кольору неба.

...А коли задумается — наче острів з птицями, а коли сміхнеться — наче сонце на той острів найшло.

А зараз — весна.

Дорогами через обрій летять на південь співаки.

Там за біленькими хмарками, як за лісками, зорі ведуть танок і співають древніх веснянок.

Контури степу — незмінні і чорні — лягають у північній млі.

Над рівниною множаться хрестики зір.

Маковіння. В цвіту розовіння. Димні хуги. Грона сузір'я. Тихо, аж глухо. Плеск зір... Покуси зір...

Весни в молодості сприймаються на слух, на запах, на смак, на зір — вухами, носом, язиком, очима — усіма п'ятьма почуттями і безперечно ще якимись невловимими.

Зозулине обчислення літ.

Не хмари, а надобрійне перевесло троянд. Не хмари, а завали лілей.

Молодість і весна!

Коли ще ні давалося, ні бралоя, а тільки хотілося. Або: коли ще тільки думалося, думалося та гадалося, десь та зачиначося...

Пріська — з Вершини, з села, що видряпалося на дніпрові кручі ще в позаминому сторіччі. А Фанасій — з хутора Тихого, з-за Дніпра.

Сім'я Орлянських невелика — батько Іван, мати Оляна та дві дівки — Пріська й Оришка. Хата їхня — на краю села, над кручею. Не багачі, але й не голода. Мають конячку, мають корову й телицю, овечок та гусят. А ще кілька десятин землі — якраз на кручах, де спека, каміння, пісок та рогатки. Диво-дивнее — пісок завше внизу, там, де ріка йшла чи нині йде, а тут він аж на кручу вигнався — кучугурами... Ото тільки рогатки його й стримують.

Рогатки — колючі! Спробуй попобігай босоніж за вівцями. Вчепиться в ногу колючка своїми рогатками — і мов кліщ. Та болить же! І пече, аж трудить. До всього Пріська звикла, а до рогаток не звикнути...

Цього року весна була водяна й Дніпро зазнав багато змін. Де були острови — бурлила глибина, а де колись було йшов пароплав — лежала біла, аж сяюча на сонці піщана коса.

Так — і в Прісьчиній душі.

— ...Дівчино-орляно!

Брівка, що ластівкою насторожилась, прислухалась зором очей, здавалося — ось-ось спурхне з карнизу лоба.

Глянула Пріся — Фанасій!

Дивиться він на неї — милується. Бо гарна.

І журлива й жартівлива.

Зустрілася за Шелюгами біля хуторища, коли пасла худобу.

Брови — дві ластівки над озерами очей.

А він — чорнявий, тонкий, верткий, як усі з хутора Тихого. Очі циганські. Вилиці татарські. Чуб гайдамацький... Згадав навесні, що бачив півроку тому дівчину-орлянку, стрибнув у Дніпро, переплив, видряпався на кручу — та й подався по пісках та колючках, по овечих слідах дівчину шукати.

Знайшов. Привітався. За руку взяти хотів, аж ні — не дає!

— Тридцять три рази як перепливеш Дніпро — тоді ще подумаю!

Ого, яка! Наче їй заміж не треба!

...Вигнало її, й дівка саме на смаку.

На приході молоді весни, на сході раннього сонця...

— Все 'дно моєю будеш! — пообіцяв.

Казав сліпий: побачимо!

А вночі їй сон приснився. Наче йде назустріч їй Фанасій із-за Дніпра. Руки тягне до неї. А вона: ні, ні, ні! Так і не дотягся...

Прокинулась. Сумно.

Мати вечорами ото каже: «Чуеш, згукуються вже! Парубки!» Та й ще так іронічно. «Ой, оті мені згуки! Щось накоять хлопці!» А сама на Пріську зирк-зирк... А Прісьці й байдуже! Інший у неї в голові.

А хлопці галасують, а по селу аж розлунює. То свист солов'я-розбійника, то гайдамацьке «пугу». Та інший гайдамака в душі.

Підійшли степові, степові вітри...

Стоїть акація ще чорна, мов не торкнула ще її весна. Та ні, всередині у ній нуртує. Тільки люди не бачать. Та розколишуть ось її вітри.

Ходить Пріська. І видиться їй Фанасій — циганські очі, гайдамацький чуб.

Каже: «Тобі без мене, як мені без тебе».

Наче у сон їй заглядав.

А там, у сні...

Там дві зорі-крутозорі.

Аж страшно робиться — їй-же божечко.

Старі казали: гуляй, поки молода. Йшла дівчина кручею над Дніпром... У старі Махтеїхи якось запитала:

— А ви, бабусю, не боїтеся смерті?

— Не в тому річ, дочко, що боюсь чи не боюсь, а не хочеться. Все ж таки тут усе — і сонечко, і квіти, і пташки співають, городи он які... Соняшники, картопелька, кріп пахучий. А маківки он як горять! І-ї, дитино, як його й кидать! А чого це ти, дитино, таке питаєш?

— Та так! Жила б і жила б — до кінця й аж далі.

Казав: «Тобі без мене, як мені без тебе...» Та тільки чомусь перестав приходити. Ото тільки у снах і був коло неї.

А через тиждень побачила його. Ішли німці на їхнє село, на Вершину. Сусідні села та повіти давно, ще за снігу позаймали, а до Вершини не дійшли. А це вже й до них прийшли. І побачила Пріська молодих хлопців душ із двадцять з двома кулеметами та рушницями. Займали вони оборону біля круч дніпрових. І командував ними Фанасій. Побачив Пріську — бровою не повів.

І почався бій під селом. Зататакали кулемети — і наші, і німецькі... Недовго й билися — німців більше було. Кинулись наші хлопці — видно, що задніпровські, бо не з Вершини чи з Серебрії, — до круч, та сипонули звідти вниз, тільки Фанасій та ще з ним один із кулеметом засіли на краю кручі — і німців не підпускали. Гриміло, свистіло, тріщало довкола, а потім... А потім дивиться Пріська — німці вже там, де щойно Фанасій був з товаришем. Щось кричать своє і з кулемета по Дніпру січуть. Так і видно, як по воді кулі віялом ходять смугами... А між смугами — крапки чорні: то Фанасій з його товаришами пливають на той бік, до хутора Тихого. Тільки все менше і менше крапок тих чорних...

А тут ще дощ, як очерет, зелено вип'явся і зашумів, пішов, ламаючи сухе бадилля блискавиць і грому.

А наступного дня почали людей зганяти до церкви та школи. І там оголосили німецьку та гетьманську волю, щоб ото все, що забрали з економії пана Гостинського, віднесли назад. А хто не віднесе — тому езекуція.

І — мов не було весни... Холодними дощами та хмарами наповнилося все довкруг.

І знов стало холодно, сиро, мов ніколи й не було ні тепла, ні сонця, ні світла, мов ніколи не йшли вітри, не пахли трави, не шуміли ліси.

І небо — як скошений лан: опалево-журне...

А снів наснилося, гай-гай... І він приснився. Обидно стало, що й цей сон був як усі. Й уві сні не відбулося святової зустрічі. Обидно.

А казав же: «Все 'дно моєю будеш!» А може, несе його Дніпро по дну своєму аж до моря Чорного, рибам-ракам на обід?

Казав: «Тобі без мене, як мені без тебе».

Ой, де ж ті дві зорі-крутозорі?

Цього літа Приська жила на баштані. Худобу пасла і баштан гляділа.

І зорі жили самі по собі, а люди на землі — самі. Люди забули їх, мов нескошені трави на луках, — і в'янули зорі, одцвітаючи.

Морозувато, срібляно гасло на полях.

Хлопці для Приськи на баштані збудували курінь. «Тепер хай іде й дощ!..» — навіть хотілося, щоб він пішов оце зараз. Треба ж перевірити, чи затікатиме, чи ні, а коли затікатиме, то де саме. І дощ не примусив чекати. З тих хмарок, що починали кублитись, уже погримував грім.

І сипонув дощ — як отоді, вип'явся, мов очерет, — зелено й високо! — і зашумів... А Приська сиділа і згадувала оті чорні крапки на воді та смуги від кулеметних куль на дніпровських хвилях.

І розуміла, що навік полюбила Фанасія. Ще відтоді, як зустріла за Шелюгами біля хуторища, коли пасла худобу.

Млосність вистигання. Осичий шум... Як дощ шумів по запашному прополотому. Стояла спека день, два, тиждень... а кавуни зріли, зріли, наливались... насотувались липневими дощами. А як вони любили сонце!!!

Вона назбирала букет квітів і не знала: ну кому їх (у думці), кому — всі кольори і всі вітри своєї ніжності тих ранніх літ.

Рясні очі. А перед очима стояв Фанасій, кликав хтознакуди його гайдамацький чуб.

Курінь вкрито було виполотим зіллям — висихаючи, воно добре злягалось. Але хлопці ще нанесли чебрецю з кучугур, м'яти з Орелі, диких пахучих трав з Шелюгових галєвин. Аж на той бік плавали. Кажали, що по той бік хлопці партизанять, на німця нападають...

Як пахло тьмяно в курені! І коли йшов дощ і біла хвища, там було тепло й затишно. А коли сонце пекло неймовірно, — тоді в курені була прохолода. По воду ходила до криничок. Холодна вода у тикві, закопаній у пісок з тінистого боку під куренем.

Сталося в ясний тихо згораючий вечір...

Хлопці худобу в село погнали, а вона лишилася. Щось тримало її. Не хотіла додому.

І враз — від берега — почула суремку. Клично-заклично заграла вона.

Суремка — з очерету дудка. Найкраща — з зеленого очерету. Із зрілого поганіша.

Грала молода суремка, грала Фанасієву пісню, його голосом кликала.

Над сонце, над місяць, над зорі ясні...

Як тя баба в купіль клала —
На груди тя іскра впала...

І почула Пріська, як їй на груди іскра впала. Загорілася, заграла в душі.

Виглянула з куреня...

Зорі пішли приборями-одбоями на синіх хвилях неба.

Чумацький Шлях — колись біг циган з краденим сіном і розсипав.

Десь іде Фанасій. Циганські очі, татарські вилиці, гайдамацький чуб.

Межи двох сузір пропливає біла хмарка, як течія...

В полі, як і в небі,— вийшов місяць із-за хмар і світить широкими полотнами.

Гей!..

Як тя баба в купіль клала —
На груди тя іскра впала...

— Живий?! — і впала йому іскрою на груди.

— А кому ж то я казав, що моєю будеш? — засміявся він і поніс її в курінь.

Лежали там вони на пахучому, п'янючому, від їхньої любові теплому зіллі й розмовляли:

— Я вже думала, що ніколи тебе не побачу. Що загинув ти у Дніпрі.

— Не у Дніпрі моя смерть,— відповів він.— А в тобі!.. — і притис її ще дужче.

— Не кажи так...

— Як тебе не буде, то й мене не буде.

— То ти казав: «Тобі без мене, як мені без тебе», а зараз інакше.

— Так само, Прісю!.. Так само...

Один, як у далекому рівному степу, місяць на небі. Одинок. Заглядає до них у курінь. Крізь бур'яни високі... Тіні дрібні темно-білі на всьому. На його грудях. На його лиці. Цвітом руки пересипано.

— Три рази поклянись мені, що ніколи, нікому і ніде ти не скажеш!

— Про що? — запитав він.

— А про це...

— Не скажу.

— Поклянись... Три рази... Що ніколи, нікому і ніде!

— Клянусь. Що нікому, ніколи і ніде!

— Ще раз.

— Клянуся. Що нікому, ніколи і ніде!

— І ще раз!

— Клянуся. Що нікому, ніколи і ніде не розкажу про цю ніч.

Лежала Пріська на Фанасієвому плечі, дивилася на місяць і думала:

«Місяць і сонце — як дві гирі металеві: справа і зліва. Стоїть невидимий велетень, уперся ногами в землю і виважує — місяць на сході, сонце на заході».

Скільки він отак виважуватиме? Скільки їм ще стрічатися доведеться?

— Я знаю, чом ти так довго не приходив.

— Чом? — чужим голосом запитав він.

— Ти з хлопцями в загоні... Казали мені... Німців б'єте...

— Ага... Тепер твоя черга присягатися! Три рази поклянись мені, що ніколи, нікому й ніде ти не скажеш!

Не раз і не два стрічались вони в тому курені. Бігає цілий день Пріська за худобою, баштани пильнують теж, хлопці сільські їй допомагають. Бігає, а все чекає вечора — може, Фанасій прийде.

А Фанасій тим часом був за Дніпром, далеко. На іншому баштані. В іншому курені. Тільки Пріська не знала.

Куринь стояв на баштані, а круг нього достигле кавуння. Всередині — екстракт дощів і райдуг золотистого літа. І свіжої крові ще запах за дорогами на Петриківку. Серпень. Їхала сотня німецька карати селян, підкоряти панам. З куреня, де сивий дід-баштанник, раптом рвонув кулемет. А із огуддя — повстанці з рушницями. Тут полягли статні саксонці, а тим, що тікали, кричали хлопці навздогін: «Ага, кавунів!.. Кавунів!» — і це було, так би мовити, замість «Слава!». «Кавунів!» — звучало і могутньо перекочувалось, і побідно, і глузливо над ворогом.

Ич! Їх завернуло до баштанів поласувати кавунами — дали їм повстанці кавунів!

А потім почула про це — і здогадалася: то Фанасієвих рук діло!

І ждала його до себе — і боялася, аби німці та їхні прихвосні не підслідили!

Поволі застигав день, поволі гускли далекі дерева у пломеніючому тихому вечорі.

Горіння хмар на заході вечірнім.

Вишневий захід сонця.

І знову Пріська в курені. Трепіт у душі. Воно й не бо-язко — чого боятись? Але тут недалеко — на тім боці — Улянина сага. Мати розказували, як ішла та дівка Уляна з строку з одним чоловіком, що разом строкували, тільки в різних хазяїв, як уже доходили до Ревущини, ще в Заочіпському пополуднували під млином, і як під вечір, вже близько додому, той чоловік убив її і затаг дівку в очерет. Шумів Очіп очеретом...

А то ще, кажуть, є така Копійчина гора — під Кобеляками за Ворсклою — де чоловіка вбито за копійку.

Тихі блискавки за Дніпром. Тихі зірниці. Блакитні спа-лахи.

А туди — за Бабайківку в степ — висока могила стоїть. Фанасій розказував — росте на могилі куш бузини, а до його коріння, кажуть, цепом прив'язано човен великий, а на тому човні стоїть скриня, повна золота. Ніхто його не зможе взяти, бо воно заворожене. А треба на спаса стати так, щоб тінь падала від заходу сонця, й коли дістане того місяця, — там і копати.

А то ще є — і звідси видно — Гостра могила. Це та, що на Заочіпському, проти Чорної кручі. Пани щось розкопували, людей не заочіпських набирали, а інших, потім опле-ли те місце — мовляв, колодязь копали. А звідки, ось Ки-лина розказувала, — вона тоді в панів покоївкою служила, викопали якусь скриню і камінь, кістки і ще щось, а що саме — ніхто не знає.

Дивний світ довкола. Дивні діла творяться в цьому сві-ті. Кров людська ллеться... А вона, Пріська, із своєю лю-бов'ю. За верству спить село, тільки де-не-де вогники сві-тять. І пісень не чути. Не співається.

Село. Воно знало свій календар — вело його до пам'яті. Свій календар і свою історію. «Моя Настя в повиточку бу-ла, як його на службу брали. Під осінь ішов, проводжали, що тоді така подія трапилась — добре пам'ятаю, було на покрову. Тільки люди з церкви, а вона й найшлася. Мех-тодію було дві зими, як і Галька найшлася, тільки м'ясни-ці кончилися, піст зайшов. Прийшов батюшка та й каже... А Варці, як і мені, стільки ж, я ще в неї в дружках ходи-ла, ще вона не замужем була».

Це так тітка Одарка оповідала...

Фанасій казав: ось виженемо німців та панів, та новий світ збудуємо, щоб тільки справедливість у нім була... Ро-зумний він у неї!

А то ще розказувала тітка Одарка страшно. Любив па-

рубок дуже дівчину-красуню, ходив до неї з далекого села через ліс. Уже посватався було. Якось довго засидівся, а йти треба. Попрощався — й на стежку лісову. Тільки за дуба, що в балку, аж з'являється красуня. «Чого ти, Лесю?» — питає парубок. «Я проведу тебе, не спиться, милий, мені...» Всім лісом пройшла, а на узліссі, вже прощаючись, він їй дає руку, а вона йому — копитце і... «Ха-ха-ха!» й зникла.

Бр-р... Моторошно... Уже потемніло. Приська визирнула з куреня і побачила: його тінь на тлі неба. Юнацька звичка в нього — ходити по ребрі кручі, над урвищами. «Так і тягне», — казав... Чути, як він ішов. О, цей наспів-посвист... О, млосність грудей невимовна! Було в курені страшнуvато — і враз стало, як у світлиці...

Приська ждала його. Так, це йшов Фанасій — при тому імені щось млосно завжди відчувала під грудьми.

— Фанасію! — шепоче вона.

— Прісю! — вторить він.

Перед самим світанком примерк місяць, був останньої четверті. Та вже займалась на сході зоря і вибухав день, повен кольорів, світла і звуків.

Такими світанками вибухають тут серпневі дні, коли все світозарє бушування неба вже відбилось у водах ріки і все-все разом запломеніло, заграло, збудилося до великої мети — життя.

ПЛАТОН

З двадцяти хлопців, які разом із Фанасієм Злючим би-лися з німцями на кручах біля Вершини, в живих залишилось вісім. Решту забрали дніпрові хвилі. «Це я винен, я, — картав самого себе Фанасій. — Не зумів так організувати оборону, як треба. І що ж вийшло? Весь загін, після того, як німці вискочили на кручу, опинивсь під обстрілом... І такі хлопці погинули, такі хлопці — і все дурно...»

Але все-таки залишилося восьмеро. Восьмеро хлопців з хутора Темного, з Васильківки, з Кам'яної Яруги та з Тихополівки. Треба було шукати нових хлопців та дядьків, нарощувати сили і знову йти на бій з німцями та гетьманцями.

От саме в такий суужний момент до Фанасієвого заго-ну прибився новий боець — Платон Моргун. Він цілий день

блукав лісом, доки не наткнувся на партизанів. Спеціально ходив, щоб наткнутися. І свого домігся.

Фанасій сидів у курені, коли привели до нього Платона. Глянув Фанасій на нього — одразу збагнув, що новачок знається на військових справах ліпше за всіх його хлопців, разом узятих. Та й на вигляд — старший за будь-кого з них. Фанасієві було дев'ятнадцять, а Платонові — двадцять п'ять. Видно, що побував у бувальцях.

— В армії служив? — нахмурившись — для поважності, — запитав Фанасій.

— Служив, — коротко відповів Платон.

— У якій?

— У царській. Це — раз. Воював на фронті з германцем... А потім був у війську Центральної ради. Поранений під Крутами...

Аж свиснув Фанасій: це так «новачок» прийшов! Що ж з ним робити? Може, ще й офіцером був?

— Був, — коротко підтвердив Платон.

— Так вам треба б на Дон, до Краснова чи до гетьмана... Там офіцери потрібні... Чи ви що, — і тут же підкреслено поправився, — чи ти що: думаєш наш загін зробити військом твоєї ради? Не вийде, пане... чи як там тебе?!

І Фанасій підвівся.

— Хихлю сюди! — гукнув він. — І хай перша сотня буде на місці, а третя підходить до шляху!..

Зашаруділо в осиччині — і через якусь хвилину вийшов Хихля.

— Чуєш, Хихле! Оцього панка треба вивести з лісу, і хай іде на всі чотири... Каже: в сімнадцятім та вісімнадцятім роках був політично несвідомим — сплутав Центральну раду з Радянською владою...

— Чекай, начальнику! — перебив Платон. — По-перше, я так не казав. По-друге, я свідомо був за Центральну раду. І бився за неї, по-третє, я нічого не плував...

— То що ж ти хочеш? — не витримав Фанасій.

— А хочу одного — битися з німцями та гетьманцями.

— За що? За Центральну раду? За Петлюру?

— А ви за що б'єтесь?

— За що б'ємось — то наше діло!

— Не дуже то воно ваше! — суворо відповів Платон. І до Хихлі: — Забери свою пушку!

Потім повернувся до Фанасія:

— Бачив, як вас німці чехвостили з кручі... Тому й пішов вас шукати. Слава богу, знайшов... Якщо не помиляюся, вас залишилося вісім. А зі мною буде дев'ять...

— Ну-ну, ти не дуже-то, а то ми тебе в розход пусти-мо! — по-півнячому вереснув Хихля.

— Тихо, Хихле, не верещи,— сказав Фанасій, блиснув циганським оком, усміхнувся, стріпнув гайдамацьким чубом: — Нас таки справді вже дев'ять. Ростемо, хлопці! Скоро полк буде!..

І до Платона:

— Ну, сідай, будемо разом думати, що нам діяти... Як тебе по-батькові?

По батькові Платона було Герасимович. Коли він учився в учительській семінарії, то не раз уявляв, як це звучатиме у школі. Вчитель словесності Платон Герасимович Моргун. Платон Герасимович... Йому це подобалося. Від цього віяло якимось демократизмом — недарма ж, зрештою, Тургенев дав героєві оповідання «Муму» ім'я Герасим.

Те, що він був Герасимович (можна було б ще — Логвинович, Терентійович...), свідчило, що роду він був простого, з того українського плєбсу, який сіяв, орав, шевцював, ковалював, бондарював...

Народився й дитячі роки прожив на півдні, на колишньому Дикому полі, де степи й степи.

Батько Герасим Якимович багачем не вважався, та навіть і середняк з нього був не вельми.

Батьки до одруження ходили в строки на заробітки, а побравшись, вчепилися за господарство. І поволеньки-поволеньки видряпувалися із вічних нестатків, та й навіть стяглися на те, щоби Платона віддати в учительську семінарію...

Вчився Платон добре. Багато читав, ще більше думав над тим, що діється в країні, подружився з однокурсниками Сергієм Самойлом, що все хвастася своїм походженням від оспіваного в думах козака Самійла Кішки, та Василем Коноплею-Сенчанським, який теж мав щось славетне у своєму походженні, бо носив онде аж два прізвища... А ще Василь писав вірші. Як на Платона, то слабкуваті, все там було про зорі, квіти й червону калину, а також про кохання... Платон і Сергій іноді підсміювалися над Коноплею (другу частину прізвища вони ігнорували), та ось одного разу Василь повів їх на збори «Просвіти» (вони були напівтаємні: щоб начальство не довідалось та не подумало чогось такого) — і хлопці стали свідками такої сцени.

Промову виголошував член ради «Просвіти»: «Перед вами виступить славетний артиста Конопля-Сенчанський... Вітаймо його, панове, в сій залі! Салют і шана!..»

Залунали оплески якихось одягнених у біле панночок, Василь Конопля вийшов на естраду й почав декламувати свої вірші. Усі ніяково себе почували. Проте жваво аплодували й гукали «біс»!

А потім про це зібрання довідалися в семінарії. Сергій Самойло прилюдно покався в своєму гріху. Василь Конопля плакав і, щоб його не вигнали, прочитав свій переклад на «малоросійське наріччя» гімну «Боже, царя храни!». Цей переклад, виявляється, в нього був давно, і він його носив при собі про всяк випадок. Платон сказав, що на таємні збори він прийшов, бо не знав, що вони таємні. А, крім того, сказав, що його цікавить історія, минуле Малоросії.

— Навіщо вам історія Малоросії? Ви що — збираєтесь довести, що малороси — це народ? — гостро запитав інспектор Жогін.

— Я нічого поки що не збираюся доводити, — відповів Платон. — Я ще нічого не знаю. А це — страшно... Так... Страшно, коли людина не знає (чи не хоче знати) минулого й не уявляє (чи не хоче бачити) майбутнього.

Платона врятувало від виключення із семінарії тільки те, що він був одним із найкращих семінаристів. Коноплю виключили — не допоміг і «Боже, царя храни!». Навпаки, гімн во славу царя якраз Василя й доконав. Бо інспектор Жогін вигукнув:

— Блюзнірство! «Боже, царя храни!» співати по-малоросійському! Це вам не... «Гоп, мої гречаники!». Виключити! Залишився в семінарії й Самойло.

Закінчили навчання — а тут війна. Стрів Платон на вулиці Самойла, а той:

— Ходімо на війну германців бити!

«І справді, — подумав Платон, — чому б не піти?! Чого вони пруться на нашу землю?» І пішли хлопці на фронт добровольцями.

Там їхні дороги розійшлися і вже ніколи й не зйдуться. Хоча за всі ці чотири роки, що минули, і за ті роки, що минуть, вони не раз будуть майже поряд. Та про це так і не довідаються.

О, перший рік імперіалістичної війни! Як ото в тій пісні:

Гори, долини,
Я вас вижу вновь,
Карпатские вершины —
Кладбище удальцов.
Вильгельма мы поймаем,
За усы приведем,
Проклятых австрийцев
Разобьем!

Цікаво, як би оце все переклав на «малоросійське наріччя» «великий поет» Василь Андрійович Конопля-Сенчанський?

А потім минуло кілька місяців, і зрозумів Платон, що все це — не те... Не за те вони пішли воювати.

А хто ж ті «прокляті австрійці»? А це русини-українці, дядьки угри, румуни, поляки, далекі серби й словени, милі словаки, біляві та й чорноокі італійці... Кого там тільки не було — в тому австріяцькому полоні!

Платон не належав до боязких. Навпаки, не в одному бою він показав свою хоробрість, що поєднувалася з розважливістю та точним розрахунком. З солдатами він був чемний, беріг їх, міг захистити перед будь-яким начальством. За це його любили. Одного разу він непомітно підійшов до траншеї, де між собою розмовляли солдати. І почув:

— Ех, велика мати Росія... а сказав би я: «Ану, кому жити не солодко, а гірко,— плюньте кожен один раз на його імператорське величство, та всі водночас — море білі заревло, і потонув би в ньому наш цар со чадом».

І він загнув таке, щогнулося і тріщало.

— Ти що?! — просичав один із солдатів.— Ану, як офіцери почують!? Розстріл!

І тут побачили вони Платона. Розгубилися всі.

— Продовжуйте свою бесіду,— сказав він, проходячи.— Тільки не треба так матюкатися! — І пішов.

Йому дуже хотілося поговорити з тим солдатом. Здогадувався, що він із більшовиків — про них почув уже на фронті. Та не випало побесідувати по душах...

Через кілька днів він побачив цього солдата. Було за тишшя між боями. Світило сонце. Німці на своєму боці теж відпочивали. Воювати ніхто не хотів.

Той самий солдат, що висловлювався про царя, сидів на якійсь дровиняці й писав листа. Мабуть, додому. Коло нього зацвіла калюжа після вчорашнього дощу — повна сонця. Вмочає солдат огризок фіолетового олівця і пише. Од олівця йде тонка фіолетова цівка... І раптом просвітіла сліпа куля. І — просто в солдата! Цівка крові бризнула в калюжу.

Це було так несподівано, так нелогічно: сонце, тиша, лист додому — і смерть! Платон багато бачив смертей. Але вони були в бою. І з ним уже було щось подібне.

На спустілому полі лежить ранений після бою. Дивиться — горить церква, догорає село... І думає: умру — і кінець. Капут, кінець, кришка, амба! Але ж то — в бою! А тут...

Через кілька днів зайняли вони поліське село. Платонові випало кілька днів жити в будинку управителя маєтку. Донька Ядзя — красуня з красунь... Любить нареченого, якого немає другий рік. Вона, звісно, вельми втішена, що «в них на постой красень-офіцер російської армії». Ніч удвох. Щоб зменшити провину перед нареченим, вона в найінтимніші хвилини повторювала: «Янек, Янек, Янек...» Потім — сон знесилення і спокою. Далеко гриміли удари артилерії.

Недобре було на душі вранці. Не хотілося дивитися Ядзі в очі... А вона бігала по хаті веселенька й мов не помічала Платонові розгубленості. А він сидів і думав про батька-матір, думав про те, що нікого ще не любить, бо ніколи було. А ще думав про батьківську хату, про те, з чим він прийде додому... Ось уже 1916 рік, а кінця війни не видно. Ех, якби вона скінчилася бодай наступного літа! Він прийшов би на рідний поріг і сказав би:

«Поріг! Поріг батькової хати. Скільки ніг його топтало і скільки поколінь. Хто не переступав його — і друг, і ворог, і добрі сусіди, і лихі люди, і рідні, й далекі, старечі виходжені ноги й маленькі дитячі ноженята. Потоптаний, збитий часом і людьми, старенький, сірий поріжку, переступаю тебе знов і цього літа, входячи за твій пруг, як у найдорожчі моему серцю палаци, як у золоті ворота чертогів мого життя, життя моїх батьків, усього мого великого роду. Прости, що я так пізно про тебе згадав — я, твій блудний син».

А тут... А тут поля бою, поля імперіалістичної війни. Це ось рік, як на них і не починали орати. Спустошені, неорані поля...

Доки? Доки?

Наступи і відступи. Окопи і траншеї. Снаряди і кулі. Смерті й Георгіївські хрести. За що все це? Навіщо?

Згадалася приказка, яку не раз любив повторювати батько:

— Два коти в одному мішку й на селі не помиряться.

Почув би унтер — сказав би: «Офіцер Моргун більшовицьку агітацію розводить!»

Минала зима. Одвівались, кружляли і одкружували, спадали снігопади й останні сніжинки над полями Поділля, Слобожанщини, Правобережжя України, Польщі, Північної Росії... Обмерзлі гілочки згадували якусь стару пісню, мріючи про зеленаве листя і прийдешню весну.

І ось — кінець лютого! І — неймовірна звістка з Петрограда!

Передберезень. О, як прекрасно-весно!

Вже немає царя! Чи, як казали солдати,— труба цареві!

Є такий вираз — «труба», що означає зовсім не трубу, а: кінець, амба, зійшло нанівець; ще: вмер, згинув, попавсь, влип, вийшов з ладу, обірвався, згорів, одне слово,— вилетів у трубу.

«Ех, велика мати Росія»,— згадалися слова отого солдата, який ще он коли говорив про «трубу» для імператорської величності. «Море б ціле заревло!» — казав він...

І море заревло.

А потім солдати й офіцери «явочним порядком» стали повертатися додому. Скоріше, скоріше на батьківський поріг!

Всіх, хто повертався з фронту, запитували: «Ти вже відвоював?» — «Відвоював»,— чулася відповідь. І тільки більшовики казали: «Ми ще повоюємо. За землю повоюємо, за волю проти панів, проти капіталістів».

Платон поспішав додому, в Дике Поле... Та стрівся в Києві йому Василь Конопля-Сенчанський. Він ходив з жовто-блакитним бантом на грудях, читав нові вірші і закликав боротися за вільну Україну. Василь змужнів на обличчі, відпустив вуса й патли, досить ефектно виступав на мітингах, які тоді в Києві вирували на кожному розі. У віршах його були вже не зорі, квіти й червона калина, а кров борців, пролита в боротьбі, зорі нового життя і тернові вінки страждань на рідному народові.

— Ну як? — запитував Василь.

— Ти знаєш, їй-богу, непогано,— щиро відповідав Платон.

— Ну от! Тільки Центральна рада та її провідники приведуть край до волі.

Якби Платон устиг побувати вдома, то батько сказав би:

— Хтозна, які дині на тім огудді будуть?

Не встиг Платон порадитися з батьком. Затяг його Василь у військо Центральної ради... Було там багато таких, як він, Платон. Де вже там було розбиратися: що, куди, до чого, навіщо?

Василь декламував свої вірші на історичні теми. Князі, гетьмани, магнати фігурували там.

То була жованка з історії. А справжня історія творилась народами.

Платон стояв над Дніпром і співав собі: «Світе тихий, світе милий, моя Україно...»

Він співав по заходу сонця, коли все затихало, мовча-

ло тим чарівним мовчанням, що заворожує, зачаровує, полонить.

І думав: як це добре! В Росії революція, на Україні — теж! Те, що в Росії «совет», у нас по-українськи — «рада». Як добре, що здобувають волю, звільнившись від осоружного царизму, народи. Росіяни, українці, грузини, вірмени, поляки, фінни... А було ж — «од молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує...». Тиша. Простори. І на небі де-де зірки.

Притуліть склянку чи мушлю до вуха — і ви почуете шум просторів.

А що прикласти треба до серця, щоб почути думи рідного краю? Чи просто чекати, як воно буде? А там...

Він давно не навідувався у своє село. А там нейтральних не було. Село розділилося на три табори: червоні, петлюрівці і зелені. Озброїлись. Почали збройну боротьбу. І батько, Герасим Моргун, був червоним.

А син його, Платон Моргун, разом із поетом Василем Коноплею-Сенчанським опинився під станцією Крути, де частини війська Центральної ради вступили в бій з червоними військами, що йшли з революційної Росії.

Коли почалася стрілянина, Василь Конопля страшенно зблід, розгубився, злякався й кинувся тікати. Це було так жалюгідно, так мерзотно, що Платон знову згадав отой вечір з діячем «Просвіти» і «Боже, царя храни!» у Василевому перекладі на «малоросійське наріччя»... Платон не боявся ворожих куль. Було просто досадно вмерти від куль тих, хто скинув царя, а потім Тимчасовий уряд. Що сталося? Чому він, Платон Моргун, який ненавидів царя, зараз іде проти тих, хто того царя скинув?!

І тут він відчув, як його сильно ударило в груди...

Отямився Платон у лазареті. Лежав з таким відчуттям, що тяжко хворий. На лице раптом спало пасмо його волосся, і від того відчув різкий холод, мовби воно було чуже. Але здогадався: холодною була ніч і холодно було в палаті.

«Що таке? Чому я тут?» Він хотів щось мовити, але заболіло у грудях — і Платон застогнав, забулькало в горлі...

Над ним нахилилося жіноче обличчя. Жінка у білій накидці дивилася на нього ласкаво.

— Лежить, ви поранені, але йде на поправку.

— Куди? — ворухнув він губами.

— Було б у лоб — убило, й не було б. А то у груди, — відповіла вона. — Житимете.

Через кілька днів він зрозумів, що лежить разом із червоними... Його підібрали на полі бою, і санітарка сказала,

що він — червоний боєць. Чому саме так сказала санітарка Рая, він не знав. Що її штовхнуло на це? Адже його, пораненого у бою з червоними, могли вважати класовим ворогом.

Він лежав і дивився через велике вікно просто в небо — воно нагадувало йому далекі, давно минулі роки, серпень місяць 1914 року, скошену ниву, мобілізацію і рани.

Зайшла Раїса. Знадвору, з морозу. Розв'язувала хустку. Волосся, як жмут сонячного проміння, як ціле сонце, так і спалахнуло.

— Добридень, товаришу поранений! — усміхнулася вона. — Ну то яке самопочуття?

— Де ми зараз? — замість відповіді запитав він.

— Під Києвом... А що?

— А Київ — у чиїх руках?

— Скоро буде в наших. А що?.. Вам одужувати треба. А вже потім думати про політику.

— Це ви мене винесли з поля бою?

— Я... А що? Хочете сказати спасибі?

— Треба мене було лишити там.

— Слухайте, кругом така революція, такі події, а ви... Вище голову, товаришу Платоне!

Платон подивився на Раїсу, помовчав і сказав:

— От я лежу на ліжкові. Напроти вікно кольору сірого неба, і я нічого не бачу в його чотирикутній рамі... Я не знаю, яка погода там, надворі, але я відчуваю, пронеслась якась нєвмолима негода, відбулося щось пов'язане з насильством, з ударами...

Він потім ще довго так говорив, і сестра заспокоювала його, намагаючись перевести розмову на щось інше, розважливіше, щоб було серцю й голові легше.

Вона сиділа біля нього й поправляла ковдру. І він звернув увагу на її руки, роз'їдені милом та лугом. Вона перехопила його погляд.

У шпиталі давно вже не вистачало марлевих бинтів, а поранені сходили кров'ю, кровоточили рани.

Уся вигадливість сестри тепер зосередилася на тому, як з усього можливого ганчір'я вибанили, випрасувати, розрізати такі шматки матеріалу, щоб він правив за бинти... Не вистачало палива, їжі, — але керівництво шпиталю, червоні сестри робили все можливе, аби полегшити життя й одужання поранених...

— Раю, звідки ви? — запитав якось він.

— Здалеку, з Сибіру.

— А звідки ж?.. Звідки ж по-нашому?.. Ну, отак вільно по-українському розмовляєте?

— А у нашому селі — половина засланців з України.

— Як же ви тут опинилися?

— Сестра моя в Києві живе. Ну, як царя скинули, то вона з чоловіком-засланцем та дитиною на Україну подалася.— Ну гаразд... Бувайте, Платоне! І не занепадайте духом.— Нахилилася, дивно глянула, мов поцілувати за хотіла. А він лежав і думав:

«Лікарі категорично заборонили палити цигарки. Це стало за нестерпну муку. Ночами сниться: з Василем під Крутами стоїмо, скручуємо цигарки, отакенні. Реально відчуваю, як беру пучкою з кисета тютюн, накладую в папір і загортаю... аж слина котиться, а потім затягуюсь, пускаю димок, а потім... прокидаюсь. От чорт!

Ох, Василю, Василю!..

У цієї проклятої хвороби є невеликі паузи. Зараз я використовую одну з них і берусь до листа. Треба послати батькові-матері... Хвороба моя має ясні ознаки живого ката, що так само, аби досягти найтоншого катування, після знепритомлення поливає водою, повертає до життя на деякий час, відпочиває сам, щоб потім дати знову волю високомистецькій фантазії».

А втім, поволі повертався до життя. Та й товариші по палаті — рядові червоноармійці — оптимізмом своїм вселяли віру в те, що все буде гаразд.

Солдат ранений у шпиталі. Прізвище — Півторакожу-ха. На стіні робить руками тінь зайчика. Сестра питає: навіщо? «Поїду, буду забавляти сина. Вже виріс...»

А сам же — без обох ніг!..

А інший — лежить, як то кажуть, доходить. А все 'дно... Звук говорити заздравну, випиваючи, і зараз — йому клізму ставлять, а він: «За здоров'я всіх присутніх»... Поранені іржуть, жартують: «Душа — не людина...»

А то вчорашній кравець, а нині поранений червоний боєць Натанзон почне розповідати, як він почувався на операційному столі. Запах металічних інструментів нагадав йому його ножиці, якими все життя він так вправно орудував. Він чув їхній залізний запах, що поставав у з'єднанні металу і тканини. Може, тепер так само, як він колись, вправно орудуючи ножицями, сміло краяв рукави, холости і тому подібне,— так само вправно одчиркнуть ці холодні, заклопотані люди в білому ногу, руку...

«Отаке життя...» — майнуло в гарячій голові Натанзона.

— Слава медицині, що лишилися руки цілі! — сказав учорашній кравець.— Ногу, правда, той... Але ж я ногою

жилеток та штанів не шию... І скажіть, навіщо мені нога, якщо я цілий день сиджу за машинкою?! Ще ж одна є!

— Е, не кажи...— озвався Півторакожуха.— Я теж думав, що без ніг мені одне діло залишилося — шевцювати. Я трохи вмю, так, для себе... А тепер не знаю... Що я без колін? Чобота не затиснеш...

— Що чобота, молодиці своєї...— додав отой, що приймав клізму «За здоров'я всіх присутніх».

— То вже вона хай затиска, в неї міцні, за обох нехай тисне,— підкинув Натанзон.

Але ніхто не засміявся.

— Е... тільки не мені...— підсумував Півторакожуха.— Що не кажи, а воно тее... Швець руками робить, а без ніг нікуди. Чобота не затиснеш. Ні, що не кажи, а ноги таки потрібні.

Цим закінчилася розмова. Настала глуха мовчанка. Кожен думав по-своєму і про своє.

Якось воно так вийшло, що Рая все частіше й частіше бувала в їхній палаті. Не раз вона сідала коло Платона, розповідала йому про те, про се, а він — що він?! Він читав їй вірші. Пушкіна й Лермонтова читав, Шевченка декламував, навіть те, що ходило до революції по руках, а у книгах не було. А то якось прочитав кілька віршів Івана Франка — він їх був переписав, коли йшли бої в Галичині та й запам'ятав.

— Франко? — раптом озвався Півторакожуха, хоч Платон говорив тихо.

— Франко... А що?

— Знаю я його,— впевнено заявив безногий солдат.

— Земляк?

— Та ні. Ми полтавські. До війни й поняття не мав про нього. Та й не до віршів, брате-товаришу, було.

— А як же познайомилися? — не витримав Платон...

Півторакожуха сів і почав:

— Я брусиловець. Наступали на Львів у п'ятнадцятому, якраз під різдво. День і ніч брели в неймовірних заметах, пообмерзали, багато загинуло... а ми все йшли, йшли. Якраз у свят-вечір зайняли Львів, голодні кинулись у казарми, а там саме наварено узвару величезні котли. Всі кинулись їсти, пооб'їдались. Потім заворот кишок у декого був, повмирало багато... Ну це, так би мовити, ще не казка, а тільки приказка до неї. Так от...

У нашій роті було два з тисяча дев'ятсот п'ятого року члени партії. Обережно вели роботу — головне з тими, що вдруге потрапляли після госпіталю — ті сердиті були, ненавиділи царат — дома по п'ятеро дітей, жінка, а вони тут

в окопах. Серед них було легко агітувати проти царя, готові були в будь-який час повернути штики проти своєї буржуазії. А я, братику, вже тоді за більшовиків був... Ну не членом РСДРП, а співчував. Та ти, я бачу, був на нашому фронті, то розумієш. Так от...

Уже за Львовом потрапив у полон. Пригадую було: голодні, холодні, все під штиком на роботу й з роботи. А то десь ранньою весною дивимось: багато ходить з пов'язкою траурною. Питаюсь одного офіцера австрійського: «Чому це?» — «Франко,— каже,— помер. О, яка це велика людина...» — І став мені пояснювати, що був Шевченко, а це після нього Франко, великий письменник, діяч. Питає мене той офіцер: звідки я? Кажу: з Полтавщини. А він: брате мій! — і обняв мене. Я тоді побачив, що смерть Франка — це велика загибка, і зрозумів смуток людей.

А потім і зрозумів, чому більшовики казали, що ця війна — братовбивча... Бо коли робітник чи селянин однієї нації вбиває так само робітника чи селянина іншої — то це братовбивство.

І отак став я більшовиком. А ти, брате-товаришу, як і коли? — раптом запитав він Платона. Платон завмер. Що сказати? Що він ішов під Крутами проти них? Правда, він не стріляв, але це тільки тому, що не встиг стрілити.

— Товариш Платон ще не більшовик,— виручила Раїса.— Але він — за більшовиків. Війна і революція розкрили йому очі.

— Що ж, у добрий час...— кивнув головою Півторакожуха і ліг на своє ліжко.

...Нарешті привезли їх до Києва. Поселили в якійсь школі чи училищі. А за парканом — завод. Ливарний цех... Там, очевидно, виготовляли боеприпаси чи зброю, бо працювали і вдень і вночі.

Завод. На тлі нічних спалахів вагранок. Вечір. У сусідньому дворі співають. Чоловічі, жіночі голоси. Виводять. В унісон гудки — немовби парубки гукають. Пісні шумливі, галасливі, вивезені з села. Однієї і слова розібрав: «...циганочка молода».

Віхоть над ливарним...

Почулося про циганочку молоду, а подумалось про Раїсу — червону сестру:

«Щось від нагідки-квітки в неї. І що б то було? Я так думаю, що це все від моїх якихось асоціацій. Щось притаманне цій квітці, в ній як світло в лампі. Але і зовнішність має тут значення. Оцей палений колір літа, якась млосність у грі барв...»

Цікаво, чи в Сибіру нагідки ростуть?

Одсахнулась... Пішла... Е-ех, Платоне...

Скільки літ цій сестричці? Літ дев'ятнадцять, не більше.

Хороша, душевно чиста. Незаймана. Ще не знайшовся той, що їй характером, розумом, вдачею захопив би. А душа вимага. Знає, що треба почати. І от підсвідомо шука з ким. Навіть розсудливо, хоч дріж пробіга тілом. І в цьому стані ти її нині бачиш — хорошу, чисту, невимушену й самотню у вирішенні цього, до болю складного питання.

...Так пробіга дріж іноді в полудень літнього дня по дзеркальному плині ріки, чистому і спокійному в своїх глибинах. Але вже, видно, така природа в людини, що сприйняти щось спокійно — не може. Відкіля це тверде рішення, що сплило так органічно з вимог фізичних? А що буде, коли той — безчесна людина і на все життя травма?

Згадалися чийсь рядки... Ні, не Василеві.

На тому ж попелі багаття
Горить відродженням вогнем.
Лиш не забудь гілля надбати —
Його в огонь ми підкладемо...

Ти диви, Моргун уже навіть вірші починає згадувати! І все — через оцю сибірську нагідку-квітку!

Що про неї ще можна сказати? Хіба що словами пісні Кесаря Білиловського «В чарах кохання мое дівування...»

А дні в Києві на початку 1918 року були тривожні.

Якось під вечір прийшла бліда мов смерть Раїса. Інші поранені були в коридорі.

— Тільки не хвилюйся, Платоне... Муравйов дав команду шукати таких, як ти, по всіх лікарнях та шпиталях. Ти будеш Платон Моргунов — якщо раптом запитують... А там щось придумаємо.

— А хто він такий — цей Муравйов?

— Ти не знаєш? Командуючий червоними військами в Києві. Есер... Злий і нещадний чоловік... Стріляє направо й наліво... На кожному кроці бачить націоналістів і контрреволюціонерів. Я просто розгублена...

— Навіщо ти мене врятувала? Тоді, під Крутами?!

— По-перше... Я повинна всіх рятувати. Такий мій обов'язок.

— Я знаю, що сестри-жалібниці на фронтах рятували тих і тих, а ти ж червона — тільки червоних мусиш рятувати.

— О... Ти вже як Муравйов. Так не можна, Платоне! Я більшовичка — і...

— Ти більшовичка? — аж підвівся на ліжку Платон.

— А що — дивно? Не схожа?

— Та ти ж іще дитина, Раїсо!

— Ні, Платоне, я не дитина. Не дитина я. А ти...

Він узяв її за руку. Вона не відняла.

— А що по-друге!

— По-друге... по-друге, мені серце підказало, що ти — не контра. Я бачила це, відчувала.

— Що — на лобі написано?

— Якщо хочеш — то написано. Ти чесна людина. А як може чесна людина бути не з нами?

— А нечесні з вами можуть бути?

— Ну бачиш. Є... Моя душа рветься на шматки, бо ба-чу: цей демагог і терорист чинить те, що вигідно контрреволюції. Але рано чи пізно його викриють...

— А по-третє?.. Чому ти мене врятувала?

— По-третє, по-третє стало потім...— І вона відвела очі вбік. Всмійнулася сама собі.

— Раю...— Він відчував, що задихається.

...Через кілька днів Раїса вирішила переправити Платона до його батьків, у Дике Поле. У Києві залишатися було небезпечно.

Він був слабкий, ще кволий і ворушився ледь-ледь. Вона допомогла йому дістатися до вокзалу, знайшла десь харчів на дорогу й разом із сестрою та її малим хлопчиком посадила в вагон.

Обняла, поцілувала. Притислася до Платона всім тілом — і відчув він, як йому не хочеться їхати. За ті кілька тижнів у шпиталі він так звик до цієї дівчини, що трудно було уявити подальше життя без неї. Аж моторошно стало, що він її не побачить узавтра.

— Раю,— прошепотів він.— У мене все горить. Отут...

Вона припала головою до його прострелених грудей.

— Ти пиши мені,— попросив він.— Як тільки що — то я приїду.

— Гаразд,— кивнула вона, ховаючи заплакані очі.

Вони не знали ще тоді, на порозі 1918 року, що попереду — стільки літ, місяців, днів розлуки та страждань. І чи вдасться їм побачитися ще коли-небудь. Може, те, що сталося з їхніми серцями зараз,— то зовсім не закономірність, а випадок чи навіть виняток? Він потім не раз згадуватиме це прощання в Києві біля поїзда — і світло, і шумно гойднеться в його серці...

І ось поїзд рушив. Вона ще йшла за вагоном, махала рукою, а потім відстала і зникла...

Поїзд ішов повільно, зупинявся на кожному полустанку. А Платон сидів і думав про Раїсу — червону сестричку, з жовтогарячим волоссям, як у квітки-нагідки.

Десь уже на третій день подорожі поїзд їхав степами. Поволі, але йшов до мети. Платон дивився в запилене вікно. Довкола товпився народ, чулися чийсь крики і голоси, хтось на щось скаржився, хтось тихенько щось собі наспівував — сумне, тягуче, як оця дорога.

Перед ним вікно вагона — і в ньому біжить весь час, як на нотному папері, телеграфний дріт. І здається справді: то ноти до пісні, що її співає зараз од дороги до обрію вся природа. Дивився Платон і думав: «Гай-гай, як давно все це було! Навчання, молодість, мрії, природа та її музика... Я любив тихого осіннього дня цей гул дротів, цей сконденсований настрій усього простору. А зараз у співі дротів чується: Рая, Рая, Рая...»

Згадав про речовий мішок. Щось йому там Рая вклала, коли він їй допомагав, вона суворо сказала: «Поранений Моргун! Я краще за вас знаю, що і як треба вкласти. Не вперше...» Він поліз у нього — і раптом намацав щось паперове, аж на дні... Довелося поморочитися, перш ніж витяг конверт, на якому було написано: «Це тобі, Платоне! Прочитаєш, як приїдеш на місце». О ні, він чекати не буде! Серце скажено закалатало, і він розірвав конверт. Там був аркушик, списаний з двох боків акуратним дівочим почерком. Він став читати.

«Дорогий мій Платоне!

Йшла звечора додому, вітер теплий — скоро весна! — цілував обличчя. Вітер — і той нагадував тебе. Чарівні пісні ті — кохання, і сам ти, як пісня чудова. В душі біль і любов. Як ніколи близько думаю про тебе... Я люблю тебе, я не розлюблю...

Весною, коли сніги одцвітуть, з бурхливими пахощами весняних квітів увірвуся в твою душу. Цвітом черемхи цвістиму там, словом любові зогріватиму твоє серце. Платоне! Цвіте весняний! Дай надивитись на тебе. Дай милуватись тобою, крихітку серця свого дай і мені. Незабудко моя, хочу горіти твоім вогнем. Ти прекрасний, як сама природа. О, який ти гарний, що певно й сам не знаєш того. В мене бувають хвилини, що я рада померти. Тільки б не тоді, коли бачиш кістляву смерть. О, я хочу вмерти, коли цвістиме бузок, і в обіймах твоїх. Знову збуджені мрії не полишають мене ні вдень, ні вночі. Думаю: чи витримають нерви й серце, коли доведеться десь зустрітись? Здається: закрутиться все навкруги у сліпучо-прекрасних колах, і я опинюся в країні-царстві фарб.

Душе моя!

Якби ти знав, що, крім тебе, не люблю нікого, ти не забував би мене.

Гей, весно! Скоріш приходь! Приходь і ти, милий, любий мій! Як хочеться вірити, що все-таки ми побачимось!

Яка довга ніч сьогодні! Згадую тебе, як ніколи ніжно. Цілую до безтями, до забуття. О, дай цілувати тебе. Душа моя рветься до тебе. Цілую тебе всього безліч разів.

3 год. ночі. Раїса».

Вона написала цього листа в ніч перед його від'їздом. Він бачив, що в неї червоні повіки, він розумів, що вона ніч не спала,— і тільки нині збагнув, що це — через нього.

...Коли Платон прибув до свого села, він довідався, що батька, Герасима Якимовича, нема на світі. Його вбили куркулі, коли він разом із кількома незаможниками повісив над сільською управою червоний прапор. Не просто вбили — розтерзали. А мати вмерла через кілька днів з горя... Сестра була замужем у Цапівському повіті... От туди й вирішив якось дістатися Платон.

У дорозі довідався він, що червоні залишили Київ, що за Брестським мирним договором Україну окупають німецькі війська, завдяки посібництву буржуазно-націоналістичної Центральної ради. В якійсь газетці прочитав віршик Василя Коноплі-Сенчанського. Запам'яталося на початку:

В низинах ходять
Тумани душ...

Містика. А наприкінці — щось піднесе про металеві шоломи німецьких батальйонів...

Йому знову згадалися Крути, втеча Коноплі-Сенчанського з поля бою. Унизу, під віршиком, було написано, що автор його — учасник нещасливої битви під Крутами... Конопля — учасник! Конопля — герой! Борець за Україну! Ха-ха!..

Металеві шоломи німецьких батальйонів... Якщо у Василя Коноплі це видовище викликало захват, то Платонові навіть думка про це завдавала болю.

Він ішов од села до села. Думав про розтерзану долю краю. Думав...

«Вдалині нічого не видно,— може, болото, рілля; може, село десь спить... Буду йти. До чого дійду, то дійду...» І розумів, що думає не так про те, як дійти до села Васильківки, де жила сестра Катря, як про інше — як йому вийти на шлях життя. І тоді згадувалася Раїса.

«Весною сніги пахучі одцвітуть». Здається, так вона в листі своїм написала. Вийняв, знову перечитав, відчув, як щось тепле ворухнулося в поранених грудях. «Платоне, коли сніги розцвітуть, з бурхливими пахощами увірвуся в твою душу. Цвітом черемхи цвістиму там, словом любові

зогріватиму твоє серце...» І далі: «Ти прекрасний, як сама природа. О, який ти гарний, що певно й сам не знаєш того...» Ех, ти ж, більшовичко юна моя! Який же я прекрасний, коли йду і не знаю, до чого дійду!? І де ти зараз, моя золотокоса сибірячко! Дивно, як змінює жінку кохання! Хоча б Рая-Раїса, червона сестричка! Звичайне сільське дівча — і раптом такі слова в листі! Як у поетеси. Куди тому Коноплі-Сенчанському! Тьху! Як я смію порівнювати цього нікчому й боягуза зі святою дівчиною Раєю?! Прости, моя червона сестро!

Він дійшов до Васильківки, знайшов Катрю, розповів їй про Крути. «Дурень! — сказала вона. — Бач, отой твій Конопля починає з туманів душ, а кінчає німецькими касками... І виходить, що й ти з такими?» — «Ні, не з ними». А чоловік Катрин Онопрій Глек, загадково всміхнувшись, спитав: «Значить, за більшовиків?» — «Ні, не з ними». Добра душа — більшовичка, до речі, — що мені війна та революція очі розкрили». — «Ну то це вже добре». — «Але... Я ще примружено дивлюся...» — «Ну давай, давай... У яких місцях з германцем воював?» — «На Волині. В Карпатах. Брусиловець...» — «Так ми ж по сусідству були. У мене, знаєш, прізвище Глек. Так усе хлопці кепкували. В окопах товариші-росіяни казали: «Что у вас такие несусветные фамилии — Глек, Пригоршня?.. И откуда вы их, черти, позаимели?»

Так прожив у сестри кільканадцять днів.

Написав Раїсиній сестрі листа, бо розумів, що шпиталь уже не в Києві. Чи діжде відповіді?

Минали дні — і одного разу побачив отой бій на кручах, що його вели Фанасій Злючий та його хлопці проти німців.

Металеві шоломи німецьких батальйонів... Він, Платон Моргун, недавній офіцер, що має досвід війни з німцями, стоїть і спокійно дивиться, як гинуть недосвідчені хлоп'яки, бо не мають елементарних військових знань! Ні, досить рефлектувати. Його місце з тими, хто бореться за рідну землю... І він пішов у загін Фанасія Злючого.

Фанасій добре вчинив, що прийняв до свого напівдитячого гурту досвідченого солдата, навіть колишнього офіцера, Платона Моргуна. Кого-кого, а саме спеціаліста з військової справи у цьому гурті й не вистачало.

Перше, що запровадив у загоні Моргун, — це навчання військової справи. Виявилось, що хлопці не знали елементарних речей. Погано було і з дисципліною.

— А для чого ж тоді революцію робили? — спробував мітингувати Хихля.— Це що ж — і знову треба буржуйське та офіцерське поріддя слухатися?! Не згоден!!!

— Ану, цить, Хихле! — обірвав парубіка Фанасій.— Тобі мало, що ми втратили через свою неграмотність дванадцять товаришів. А не будеш слухатися — примусимо... Це тобі не ватага на вулиці, а партизанський загін імені товариша Карла Маркса.

— Не, а ти скажи мені, скільки товариш Маркс своєю рукою власноручно вбив буржуїв та капіталістів?!

— Не знаю,— похмуро відповів Фанасій.— Ти у товариша Платона спитай.

— А він мені не товариш! — огризнувся Хихля, за що негайно отримав від Фанасія у вухо.

І цей аргумент подіяв найпереконливіше. Хихля зрозумів, що пора жартів минула. Треба підкоритися дисципліні...

Десь отак через тиждень-два усі побачили, що справи пішли на краще. Стріляли всі уже непогано, а тут ще й нагода трапилася перевірити набуте на практиці.

У Васильківку прибули німці з гетьманцями. Перед цим вони вже були у Татарці та Стулипівці. І скрізь діяли однаково.

Тут — маленький відступ у минуле...

Отож наприкінці сімнадцятого року, коли оголосили, що всі поміщицькі землі й майно належать народові, сільські дядьки пішли громити й розтягувати панські економії.

Як розбирали поміщиче:

— Куме, чого не йдете брати, золоті ж деньки настали!?

І отак, кум за кумом ішли в маєток та економії і брали все, що могли взяти! А що ж! Не пропадати добру! Набрали пшениці — наїлися вперше хліба досхочу!

Млини мелють, аж гудуть. Вітер, вітер... Сімнадцятий рік! Народу повно у млинах. Вітряки крильми на весь світ вимахують!

А потім прийшли гетьманці, німці й назад заставили звозити — поставили всіх уряд: кожного десятого розстріляли, а кожному п'ятому по двадцять п'ять різок.

Так зробили у Татарці. Так — і у Стулипівці.

А це прибули у Васильківку.

І тут вони й отримали одкоша.

Фанасій розставив своїх хлопців так, як звелів Платон. Платон і ще двоє з кулеметом на церкві — весь сільський майдан під обстрілом. Інші хлопці з рушницями теж посадили у ключових місцях.

Німців і гетьманців було небагато. У Татарці та Ступіпівці все пройшло для них благополучно, отож вони й думали, що так буде і в Васильківці.

А у Васильківці щойно поставили вони всіх уряд, щойно вийшов німецький офіцер, а з ним схожий на карткового валета офіцер гетьмана, щойно приготувалися до езекуції місцеві куркулі, які представляли нову владу,— як із дзвіниці заговорив кулемет. Та так ловко! Однією чергою зрізав «нову владу» і двох офіцерів... Німецькі солдати розгубилися і кинулися врозтіч, та їх звідусюди діставали кулі — чи з-за хат, чи з церкви...

Одне слово, двом чи трьом німцям удалося втекти і яось добігти до Цапівки. Решта — полягли.

Все відбулося за якихось десятків хвилин.

Люди на майдані із здивуванням роззиралися довкола. Що сталося?! Що буде наступної хвилини?..

І тоді на німецьку бричку вискочив невисокий стрункий хлопець. Скинув обчухрану вітром шапку. Очі циганські, вилиці татарські, чуб гайдамацький. Це був Фанасій Злючий.

Йому ніколи не доводилося виступати перед такою кількістю народу. На нього дивилися чоловіки й діди, жінки й баби, перелякані діти — всі чекали, що він скаже. «Добре тому понові — він знає, як і що казати,— подумав Фанасій.— А що ж мені?»

І тут із дзвіниці пролунало:

— Все в порядку, товаришу командир! Можете виступати...

Це Платон, побачивши Фанасієву розгубленість, вирішив допомогти йому.

— І справді — все в порядку! — повторив Фанасій.— І взагалі, як то кажуть: кришка! Або ж по-їхньому: капут, амінь, кінець, амба. Товариші люди! Я — командир партизанського загону імені товариша Карла Маркса. А отут,— показав довкола,— мої товариші бійці... Як вони вміють стріляти,— ви бачили! Так от...

Що далі казати — Фанасій не знав. Сказати щось таке про світову революцію,— це можна, але дядьки на майдані чекали чогось іншого. Позирнув на дзвіницю. А Платон підказує:

— Хай ідуть добровольці в нашу армію!

— Ага,— погодився Фанасій.— Чули, що сказав мій головний заступник?

— Та чули,— заворушилася юрба.

— А як чули, то що? Ось головне завдання сучасного моменту: ми повинні всі як один устати на ворога, на нім-

ця й гетьмана! Щоб довкола них був вогонь. Або, як пишуть у газетах, «збройне коло м'ятежів». Дружні сороки й орла заклюють. Царського уже закликали! Заклюємо й німецького! Хай живе світова революція — і хто свідомий, хай записується в наш загін знаменитого світового революціонера товариша Карла Маркса! Слава!!!

Люди на майдані, все ще розгублені, не дружно, але досить виразно підтримали останній вигук Фанасія Злючого, тільки дід Будина пробурчав — уже після «Слави!!!»:

— Тю, я думав, що то безштанько Фанасій з хутора Темного, аж він уже Карло Маркс, чи як там його!

Фанасій повернув голову на голос, побачив діда Будину, з яким не раз ходив на рибу, і, почервонівши, сказав:

— Та я ж не Маркс! Це ж загін так називається. А я справді Фанасій, тільки не Безштанько, а Злючий... І якщо я, діду, щось сказав не так, то звиняйте, але й вам негарно отак-о при людях таке про мене казати. Ми з вами люди свої, а що чужі подумають?! А як ви не хочете до мене в загін, то я вас і не прошу. А от інших — закликаю!..

Категорично труснув своїм гайдамацьким чубом і зістрибнув на землю.

У Васильківці загін зріс уп'ятеро — було дев'ять бійців, а стало сорок чотири...

Після цього партизанський загін імені Карла Маркса провів іще кілька бойових операцій, і чутка про нього покотилася по обидва боки Дніпра.

Тепер усе частіше бачили на селах обчухрану вітрами шапку Фанасія. І в міру того, як вона лупилася, серце його сталося... І всі знали, що це — Фанасій Злучий. А біля нього — начальник штабу загону імені Карла Маркса Платон Моргун.

Та хоч загін зростав і сила його більшала, Фанасій усе ще залишався юнаком з юнацькими вибриками. Так і жила в ньому ота шалапутська, хлоп'яча, неоглядна юнацька звичка — ходити по ребру кручі, над урвищем. Так і тягне командира загону імені Карла Маркса переplistи Дніпро, видертися на кручу — і краєм-краєм аж до баштану, до Пріськи!..

Після однієї з таких подорожей Платон почав категорично:

— Куди ходиш?

— А що? — рвучко обернувся Фанасій.

— А те, що це у нас не досвітки і не вечорниці, а бойова одиниця. І я повинен знати.

— Хто ти еси? Що ти їси? Віру яку сповідаєш? Чим живеш і чим промишляєш? — іронічно запитав Фанасій.

— Ти ще можеш сказати: «На зло моїй мамі хай мені вуха повідмерзають». Але я повторю ще і ще раз: наш загін — військова одиниця. І твої мандри по той бік Дніпра до твоєї дівчини треба припинити. Оце — все! Наказ!

Йшли одна на одну дві грозові хмари.

Зрушення брів — подвоєння брів. Схопився Фанасій за револьвера.

— Я повторюю: це наказ! — ледь примруживши очі, сказав Платон.

— Тут я наказую!

— І тобі накажемо! — спокійно відповів Платон.

— Приїхав верхом на паличці. Хто тебе просив?

— Ніхто не просив... Я сам прийшов. І ці ось люди — весь наш загін — самі прийшли! Ми не бажаємо, щоб тебе по-дурному спіймали. А, крім того, я не хочу, щоб Хихля чи ще хтось казав: ба, для нас дисципліна, а для Фанасія — ні!

— Ну добре, дай мені у вуха, як я тоді дав Хихлі.

— А допоможе? — недобре всміхнувся Платон.

— Ну, ну, досить! — одвернувся Фанасій.

— Ну то як? — не відставав начальник штабу.

— Ну так... Наказ є наказ, щоб він згорів... Тільки, — він знову рвучко обернувся (червоний мов рак, а в оці сльозинка, труснув головою — полетіла в траву!) і попросив: — тільки я ще один раз збігаю до неї. Скажу, щоб чогось іншого не подумала. А то подумает, що за світовою революцією про неї забув.

Губи зціловані, очі потуманені... Шепоче Пріська Фанасію в курені:

— ...Нехай ото буде наша зірка. Кожного разу, коли доведеться тобі подивитись на неї, ти згадай про мене.

— А може, мені ніколи буде і вгору глянути!? — мовби байдуже каже Фанасій. Та тільки зубами раз — і скерготнув.

— Що то?

— Мабуть, миша в траві чи що.

А сам подумав: «Тобі без мене, як мені без тебе».

Там дві зорі-крутозорі...

Так ніхто й не знав про їхню любов та про їхні стрічі. А якби знали, то сказали б:

— А що ж тут такого? Пріська теж дівка гарна. Уподобала Фанасія — та й... Воно ж як?

Багато парубків на вулиці, а якого з-поміж них і як вибирає собі дівка? А дуже просто — моргне котромусь —

ого й вибрала. А вміє бісова моргати... Та й є чим — там брови...

— Душа є, і хороша, а тіла нема. Ну коли б хоч трішки м'яся!

— Наросте...

Із Васильківки прийшов Глек. Приніс листа, що дивним дивом, прорвавшись через фронти, прийшов-таки в ті краї, де вже й забув його чекати Платон. Глек, загадково усміхаючись, дивився, як Платон тремтячими пальцями розриває конверта, невміло заклеєного тістом.

— Та ми вже з Катрею той... читали...— сказав він, покліпавши очима.

— Та як же це ви посміли? — аж розгубився Платон.

— Війна... Треба все знати.

— Тьху на вас з вашою війною. Ну бог з вами... Спасибі, що приніс.

«Згадав мене, коханий мій Платоне!»

Від радості лечу, лечу, не чую плоті своєї, і серце співа... Думки — назад. Ввижається сад яблуневий, яблуні в цвіту. Ввижається мені Україна, де ми стрілися з тобою. Згадуються червоно-білі сніги цьогорічної зими, і захід сонця у вікні, коли я сиділа коло тебе, і той світанок, коли проводжала тебе з Києва... Чому, чому я тоді не сказала, як люблю тебе, чому тримала при собі слова, які належать тобі?!

О, мій бажаний! Шукаю, виглядаю так тебе давно... У ясных зірок питаю: де ти? Тепер я думами на твоїй Наддніпрянщині. Там, кажуть, такі є гарні села. І там думками я з тобою. Часом думаю: може, й ти десь дивишся на небо, ті ж зорі бачиш, що і я. Я люблю тебе. Іноді мені навіть здається, що це почуття сильніше за мене, не можу справитися з ним. Я думами лину до тебе, я не можу без надії жити...

Ти, напевне, читаєш газети і знаєш, що твориться на світі. У мене дуже-дуже багато роботи, ми переїздимо з місця на місце. Я знаю: так треба! Як не було б важко — так треба! Ми повинні перемогти, друже мій! Ночами, під час чергувань, коли випадає вільна хвилинка, читаю. Читаю дивовижно багато, а все здається, що мало, мало!.. Я хочу, коли стрінемося з тобою, хоч трохи наблизитися до твоїх знань. Революції потрібні розумні та освічені люди. Новий же світ будувати доведеться!

А інколи — така раптом розпука! За вікнами минає літо. Чи жаль за ним, чи ще за чим?.. Безцільно ходжу ву-

лицями, може, зустріну, побачу хоч здаля, хоч знаю, що ти — за сотні верст! Здається, побігла б туди! Здається, до тебе тільки крок!

Здалося раз — я чула, як ти співав і грав, донеслися звуки крізь вікно. А я ж ніколи не чула, як ти співаєш, і не знаю, чи вмієш ти грати. Думала: впаду від хвилювання... Як стане коли сумно, то знай — це моє серце журиться за тобою. Твоє обличчя й досі так близько, твій поцілунок — отой, на вокзалі,— палить мене.

Я любила тебе сто літ ще назад, коли й не знала. Благословенна природа, що створила тебе! Обніми й поцілуй за мене, щоб не знала, твою неньку. О, ти любиш мене теж, бо сама кохаю до нестями, до страти себе. Бо серця наші б'ються одним ритмом. Одна зоря світила, коли душі наші запліднювались любов'ю до всього прекрасного й живого. Згадала, як ти побачив дитину сестри. Враз обличчя твоє набуло неказанно чистого, доброго вигляду. Тоді ж хотілося цілувати тебе до нестями за той незабутній вираз — у ньому світилось усе благородство і великодушність твоя.

А взагалі, Платоне,— важко. Важко зараз жити на землі. Важко — і прекрасно. І колись, літ там через двадцять (ой, як це багато!), наші діти (ти бачиш, яка я все-таки дурна!) будуть питати в нас про те, як ми жили у 1918 році! І ми скажемо: важко і прекрасно. І чесно!

Я не питаю, де ти зараз і як ти там. Я вірю тобі більше, ніж ти сам, дорогий, єдиний, коханий товаришу мій!

Цілую тебе! Чекаю вістей від тебе! Пиши! Я вірю, що наші листи прорвуться і через фронти, і через кордони, і через дроти загорож. Не може ж бути інакше! Революція — це найбільша любов на світі, і ми частина цієї любові! (Це не я придумала. Це так сказав один молодий поет, що, прострелений кулями, помер у мене на руках... Олександром Казанським звали його... Я не забуду цих слів!)

Цілую тебе ще й ще! І повторюю: революція — це найбільша любов на світі, і ми частина цієї любові!

Твоя Раїса».

Платон сидів і перечитував, перечитував листа від дівчини, яку він уперше й востаннє поцілував лиш при прощанні. Диво-дивнеє! Чим полонила його вона, чим полонив він її,— але душі їхні, мов промені зірок, летять одна одній назустріч...

Вийшов з куреня. Наче щойно повернувся з мандрів по якихось паралельних світах.

Заходить сонце за ліс. Червоне, велике.

Чомусь думалося:

«Буває й так — минуле стає все світлішим, а майбутнє запинається все чорнішою чорною хмарою. А буває — навпаки. Як сьогодні...»

Вітер. Сонце. Україна.

ХИХЛЯ — ОРИШКА — ПАВЛО

«Дочки лишать без сорочки!»

Чув цю приказку Іван Орлянський не раз, та все рукою відмахувався. Подумаєш — налякали! Наче в тих сорочках таке велике щастя, щоб він за ними трясся. Є одна — то й досить! А не буде й тієї, латаної-перелатаної, не плакати-ме. Якось житимуть! Головне — над Дніпром, на Вершині, разом з піснями та хмарами.

Були якось партизани на Вершині. Заскочили Хихля й Павло Вус до Орлянських — водички попити. Павлові — все'дно, а у Хихлі — якийсь свій інтерес був до того, чи що. Знав Павло, що в дядька Орлянського є донька Пріська — гарна-красива, кажуть, сам товариш Злючий уві сні ім'я її шепоче, наче якийсь лозунг із товариша Карла Маркса. А після такого сну дуже натхненно очі його палають... Ну що тая Пріська для Павла чи для Хихлі?! Гарна — то гарна, але ж не їхня. Гарна дівка, як засватана...

Стоять ото вони, водичку п'ють, аж тут менша сестра Пріщина — Оріся — шусть городом! Отак-о — бігла Оришка через городи, стала через тин перелазити — сорока спурхнула, блиснувши білим візерунком крил. А хлопці так і завмерли з роззявленими ротами, а вода з кухля у Хихлі на землю полилася цівкою...

— Роззява! На сороку задивився! Всю воду вилив! Давай сюди кухля!

Підняв голову дядько Іван, позирнув на Хихлю, не зрозумів, на яку то він сороку витріщився, та й давай казати:

— А що?! Ти Хведосія знаєш?! Сорока не сорока, а буває й таке, що на ту сороку дивишся, мов на райську птицю...

Хлопці стояли, мовчали, дивилися на тин, за яким усе далі й далі скакала Оришка. Мале ще, нема там на що й дивитися — літ і п'ятнадцяти, ма'ть, ще нема — не хлоп'я вже й не дівка ще, — а вони повитріщалися...

— Як був Хведосій у плену в Японії, в городі Наро-

сіно, чи що,— почав оповідати дядько Йван,— то якось чує: китаєць ходє з закритою кліткою, кричить: «Загрянишна птиця, загрянишна птиця!» Всі повибігали подивитися. Вибіг і Хведосій — і за п'ятака японського глянув... А воно, хлопці, знаєте що?! Сорока... І так зрадів, що побачив хоч сороку з батьківщини.

(Отак-о — бігла Оришка через городи, стала через тин перелазити — сорока спурхнула, блиснувши білим візерунком крил... І застрибала, і застрибала... І серце у Павла Вуса чомусь: тьох та тьох!)

А через кілька годин — уже по обіді — був бій з німцями. Не такий, як тоді, навесні, коли весь загін мало не пропав. Тепер бій вівся за всіма правилами воєнної штуки — партизани підпустили німця на близьку відстань, а далі як чесонули, як чесонули перехресним! Аж дрантя силалося з баварців, померанців та тюрінгців...

Проте й німці билися запекло. Відступати не хотіли, а позаягали і повзуть ото городами. А на городах же — гарбузи, буряки, кукурудза, мов стіна, тільки здригається — то німці між кукурудзою повзуть... А кулі: дз-дз-дз — по-осиному, а ще: дж-дж — по джмелячому. Наші — як джмелі, а німецькі — мов осі. Злі німецькі кулі.

Огледівся Павло — аж дивиться: у вікно виглядає Оришка. Пріськи, напевне, вдома не було — певне ж, на баштані сиділа біля своїх кавунів та динь, а ще ж їй і овечок пасти там, та й переховувати, щоб німцям не дісталися. Оришка стоїть біля вікна і дивиться на них із Хихлею, а вони лежать, носи у землю вткнули, і Хихля бубонить, дослухаючись до пострілів та до шелестіння німців у кукурудзі:

— Колись було, розказують тато й мама, що як налетіло сарани — ой, було її! Так ото вона весь хліб ізчесала. Так ото було ходять, вірьовками ганяють по колосі. Як сядє — так аж тріщить — їсть усе...

А Оришка стоїть і дивиться... А осі німецькі дзижчать...

Ха?! Напевне, ця дівчина думає, що червоний партизан Павло Вус боїться німецьких ос?! Хай Хихля боїться, а він, поет і боєць революції Павло Вус, не боїться! Ось він зараз устане і стоятиме на повен зріст, поки не відрахує до двадцяти!

Він і сам незчувся, як раптом скочив на повен зріст і, сміючись назустріч кулям, аж заспівав:

— Раз — два — три — чотири — п'ять...

Хихля перелякано заворушився внизу, смикнув за штани:

— Лягай, здурів?!

— Шість — сім — вісім — дев'ять — десять...

Та тут перехопив Павлів погляд — і побачив Оришку... Оришка стояла у шибці і перелякано-захопленим поглядом дивилася на Павла. Вона зрозуміла: Вус грається з кулями задля неї!

І ось їх уже двоє стоїть під німецькими осами, і осиджищать довкола, і Оришка не спускає з хлопців заворожено-божевільних очей! Ох, які це дивовижні, які це фантастичні очі! За такі очі не страшно і вмерти!

— Одинадцять — дванадцять — тринадцять — чотирнадцять — п'ятна...

Щось чорне, велике, крилате стрибнуло з-за куща на обох хлопців — і покотилися вони по землі, а зверху розчаровано-досадливо провищали дві найлютіші осиджищали у два буйні чуби: у чорний — Павлів, і в срібно-золотий — Хихлин...

— Салажонки жовтороті! — проревіло поряд.

Ех, шкода, до двадцяти не дали дорахувати...

(Бігла Оришка через городи, стала через тин перелазити — сорока спурхнула, блиснувши білим візерунком крил... І стрибає, і скаче вона тепер перед Павловими очима. А Хихля вороже, ображено, сердито, люто дивиться на Павла).

З краю лісу Темного видно наддніпрянський степ. Не степ, а велетенсько-нескінченну концертну залу. Десь коло небесної завіси фойє оркестрантів, що їх не видно, але вже чути, вони награвуть якісь металеві мелодії, — і ось-ось вже загромить, заграє, зареве музика вальпургієвої ночі, роздереться голубе полотнище, і розпочнеться перша дія — гроза.

Платон Моргун стояв на краю лісу Темного й дивився у степ. Йому страшенно хотілося, щоб раптом оцим степом ішла вона, Раїса, Рая, Раєня... Бозна-де вона зараз... Розкидало їх війною — мов найкоштовнішу порцелянову вазу бабахнули об паркет. Розлетілося геть усе... А він, Платон, мріє усе це скласти... А воно ж кінця війни не видко.

Дощ таки буде. Матрос Семен Орел погоду провіщає точно. Третього дня, в саму спеку раптом каже: «Я віщую дощ...» — «А ти що — ревматик?» — запитав Платон. — «Ні, не ревматик, але дощ відчуваю. І на суші, і на морі...» І точно. У лісі Темному його вже хлопці барометром прозвали. Те, що за три дні дощ провістив — то ще юринда. «У нас, — каже, — в екіпажі був боцман, так той суху по-

году провіщає за день-два, вітри — за тиждень, а дощі за місяць — до того чутливий. До самого адмірала Остен-Сакена перед флотськими ученнями викликали... Ото він мене трохи й підучив». — «Хто?! Адмірал!?» — «Боцман».

Ліс Темний... Заповідне місце неподалік од Дніпра. І ліс, і очерети, і Оріль, і Дніпро неподалік, і степ... Як дивитися здалеку, зі степу, то темного нічого тут помітити не можна було. Навіть навпаки — за густими очеретами великими лисинами (білими як сніг!) світили солонці. В сухі і світлі передосінні дні вони сяяли дивовижним сріблом, відбиваючи на висохлій ропі проміння сонця. А після того в очеретах та в лісовій гушавині здавалося так темно, хоч в око стрель... Із давніх-давен, мабуть, із покоління в покоління тисячоліття і тисячоліття перелітне птаство в осінні тихі дні спиняло свій тут лет, щоб перепочити перед далекою дорогою над правобережними безводними степами. Далеко світили солонці своїм заманливим світлом перелітному птаству, були добрим орієнтиром — і завертало воно сюди, щоб поповнити запаси у своєму тілі. Тихий шум рідних очеретів... І ось тоді в Темному лісі ставало справді темно. Птиці осідала така сила, що від того клекоту стояв гул. Це так день-два, а потім знов неймовірна тиша стояла, і, як і раніше, світилися солонці своїм білим полум'ям у блакить неба.

Манило, тягло, а потім стало сіро.

Насурмило. Темно. Дощ.

Гроза. Чиясь рука крейдою на чорній дощі проводить таблицю множення. Друга — стирає...

— То якого дідька оці хлоп'яки поставали перед німцями, як мішені? — ніяк не може второпати Платон. — Треба піти розпитати Семена. Він же їх, шмаркачів, на землю поклав.

Гроза, гроза... І справді — чиясь рука на чорній дощі блискавично проводить арифметичні дії: множить, ділить. А потім — стирає. Так само блискавично.

Дощ — мов кришталевий ліс. Ще трохи — і задзвенять дзвоники найдорожчого кришталю, і розсипляться по землі. І довго дзвенітимуть, не замовкаючи.

Треба піти розпитати Семена. Він — революційний матрос, він усе знає і вміє. Особливо як говорити с контролю і шмаркачами-хлоп'ятами.

А Семена у землянці не було. Він стояв під дубом і дивився, як б'ються під дощем Хихля і Павло. Стояв і думав, чого то вони б'ються.

Небо розколювалося на частини, гупав грім, аж земля прогиналася, не те що хмари. Блискавки нагайками періщили Темний ліс, стьобали по очеретах. А хлопцям — хоч би що. Билися до крові, тільки крові не було видно — дощем змивало тут же. І вони кидалися битися до нової крові. І знову змивало. Тоді кидалися — до новішої... А грім гримів, а блискавки гуляли по степу й лісу, мов линьки по матроських спинах...

— Салажонки! Букварі! — бурчав матрос Семен Орел, поскубуючи свого мічманського вусика.

Власне, мічманом він ніколи не був. Але в них на «Орлі» був мічман Кузін. Звір, а не мічман. А вус у цього звіра — не вус, а витвір живопису. Звір, а не мічман!.. Як тільки не шукали на «Орлі» більшовицькі листівки — не могли знайти. Все перевернули — нема листівок! У капітана шукали — не знайшли! Бо всі листівки були у мічмана Кузіна — у цього звіра-служачки, у цього буржуя з таким вусиком, що й бог йому заздрих, бо сам такого б собі не змайстрував... Випадково засипався мічман Кузін, абсолютно випадково, і коли трибунал присудив його до розстрілу тут же, на кораблі, жоден м'яз не здригнувся на його лиці. Перед розстрілом він поставив категоричну вимогу: дайте бритву, мені треба навести порядок на обличчі. Вийшов перед ряд наведених на нього рушниць, мов адмірал, що приймає парад. Став, повернувся обличчям до рушниць — облич тих матросів, яким наказали виконувати езекуцію, він мов і не бачив, — і сказав спокійно, бундючно, як казав він усе на світі: «Смерть царському самодержавству. А тепер — плі!»

Скубнув свого мічманського вусика матрос Семен і знову поглянув на двох хлопців, що билися, мов півні... Ось упав Павло. Хихля стоїть, чскаючи, коли той підведеться. Підійшов ближче, розмахнувся, щоб повергнути супротивника в мокрий пісок, а Павло тим часом головою його в живіт. Покотився Хихля, халаючи враз висушлим ротом мокре повітря. Тепер уже Павло стоїть і чекає, коли підведеться Хихля...

— Тьфу ти, холеро, — вилаявся матрос Семен. — Остогидло дивитися на одне й те ж.

І — пішов назустріч бійцям.

Коли побачили — хотіли кинутися врозтіч. Та пізно вже було. Шулікою кинувся на них матрос Семен, — як отоді, коли на землю поклав у бою. Піймав одного за чуба, другого — за п'яту. Утримав обох...

— Ну?

І побачив затяті Хихлині очі, підбиті зверху і знизу,

зліва і справа. І побачив благальне око Павла — бо друге було заплющене і розплющиться, може, через три дні, коли спаде опух і червона подушка, в яку перетворився лівий бік обличчя, стане синьо-жовтою. Побачив Семен ці три ока — і зрозумів: хлопці позакохувалися!..

Гай-гай!.. Дощ іде. Чиясь рука на чорній дощі пише ноти любовної пісні, та все не так, та все не так. Тоді стирає — і пише нові. І знов не так, і знов не так!

Стоп машина! Зліва по борту міна! Рогатим чортом підплива до «Орла»!.. Так у кого ж ці хлоп'ята позакохувалися?!

Заирнув у очі одного — а там...

А там дівча літа й літа. Круте тим задком, як метелик.

Заирнув у око другого — а там...

А там — бігло дівча через городи, стало через тин перескакувати, сорока спурхнула, блиснувши білим візерунком крил...

Запурхало метеликами перед очима Семена, застреко-тало по-сорочому біля серця... Так це оте дівча, що дивилося у вікно?! Ото вони на нього задивилися та й вирішили показати, які вони сміливі?! Мішенями поставали! Ех, ви, Пушкіни! Ех, ви, Лермонтови! Ех, як це там у вас: «Я помню чудное мгновенье?!»

Треба піти роздивитися на це дівча: чи варто воно того, щоб із-за нього двоє хвацьких революційних бійців розбивали собі голови, морди й серця і ставали добровільними мішенями перед кайзеровими солдатами й іншою контрреволюційною наволоччю. Треба сходити на Вершину... А тим часом:

— Ану, киш! На губу! На дві доби кожному!

— Слухаємось!

— Салажонки...

Увечері лежали партизани у stodолі на сні і розмовляли про своє. Хихля й Павло сиділи під вартою в землянці на хлібі й на воді. До двох діб, що дав їм матрос Семен, Фанасій Злючий додав ще одну: не за те, що позакохувалися в сестру його Пріськи — там і закохуватися, власне, абсолютно нема у що, — а за те, що підставляли голови під імперіалістичні кулі, і не задля пролетарської справи, а задля баламутства; а крім того, ще й побилися, мов останні дристуни, портрети свої покалічили, куди тепер з такими партизанами йти?! На губу, на три доби, і не сперечатися, а то гірше буде! Хай синці тим часом посходять...

Начальник штабу Платон Моргун реготався, слухаючи,

як лається Фанасій, аж доки Злючий не визвірився й на нього. Посварилися трохи один з одним. «Посміявся б ти в мене, якби я тобі отоді не повірив, що ти не контра, та пустив у розход!» — буркнув він. «Та ніколи ти мене ні в який розход не пустив би», — озвався Моргун. «А от узяв би й пустив!» — «Покинь! Теж мені — анархіста з себе корчиш. Кропоткіна...» — «Кого?» — «Князя Кропоткіна. Ясно?!» — «Ясно», — відповів Фанасій, але нічого йому не було ясно, бо що таке князі, він знав, а хто такий Кропоткін — навіть не здогадувався. — «Ясно... Онде попроси матроса Семена, щоб груди свої показав — то там...» — «Ну що там? Тільняшка!» — «А під тільняшкою?» — «Що? Цицьки?» — «Та не про те ти думаєш... Там лозунг — «Анархія — мати порядку. Ясно?» — «Татуїровка?» — «Татуїровка!» — «Ти диви, а я й не знав...»

Лежали ото партизани у stodолі на сіні і обговорювали казію, що сталася з двома завзятими бійцями, яких посадили в землянку на три доби під варту.

— То все любов, — казав Горжій з Капністівки. — То таке діло, що...

— Та там нема ще в що влюблятися, — озвався з другого кутка Кабаковець із хутора Кабакового. — Ручки-ніжки, а лиця й тіла ніякого...

— Ха! — не взяла лицем, то візьме ногами.

— У нас Вірка в економії працювала. Так дівчата з неї сміялися: ні з ким, кажуть не гуляла, а бач потовстіла... А там агроном був мудрий та вчений. Так він каже: не смійтеся, то в неї самозапилення.

Заіржали чоловіки. А хтось у дальньому кутку озвався попішливо (мабуть, і перехрестився):

— О, люди, господи прости...

Кабаковець кашлянув і запитав:

— Стогнію, це ти?! Перехрестився?

— А тобі що?

— А нічого? Бога боїшся? Трясешся?

— А тобі що?

— А чого ж тоді в партизани подався?

— Остогидло труситься — от і подався.

Помовчали. Послухали, як дощ іде собі потроху надворі. Коли один каже, ворущачись на сіні:

— У мене, як молодим був, була історія. Приходжу до Галі на побачення: у вишняку, казала, чекай. Приходжу до Галі на побачення: у вишняку, казала, чекай. Приходжу до Галі на побачення: у вишняку, казала, чекай. Приходжу до Галі на побачення: у вишняку, казала, чекай. Я тільки хотів туди, аж чую — цілуються. Коли б, здається, бачив, що цілуються, не було б так обидно, а то чую й ушам своїм не вірю: тільки цмок-цмок... аж відляски йдуть... Ну я й роз'явив-

ся — вскакую в вишняк і хапаю... Ну хапаю,— що б ви думали? Його — за чуба? Її — за косу? Ні, кобилу. За хвіст!.. А вона мене задки, задки — та як хвицоне — я й через тин перелетів... Три місяці заїкався.

— А як же та... як її? Галя?

— Заміж вийшла.

— А в мене була дівчина... Лизя...— озвався чи то Татарець, чи Підпригора — у темряві не розібрати, а голоси майже однакові.

— Як? Як? Лизя? Що то за ім'я таке? А як у святцях?

— Єлизавета.

— А.

— Звали у нас її ніжним, пестливим ім'ям — Лизя. А коли сердилась — то Лизька... А прізвище трохи незугарне — Немна.

— То й що?

— А нічого. Так нічого й не вийшло в нас. Кажуть: Немна — не мні, а тобі значить. А така ж гарна була... Заплющу очі — бачу. Й досі...

— Про батька-покійника гріх розказувати, але таки трохи скажу,— подав свій голос хтось із-під стріхи.

— Та кажи вже, раз почав...

— Батько наш, як ми ще малими були, все в Таврію ходив на заробітки. Косарем був знаменитим. Ой, косар був... А вони у одних німців працювали, у колоністів. І одна німкеня-вдовичка вподобала була батька мого. Та й він її, як я розумію... А воно так: душа розривається між своєю хатою і Таврією. Іде в Таврію — за селом скучає, йде назад — за Таврією плаче... Раз було — батько як пішов у ту Таврію, та як заскучав, та як запечалився, так і захворів. Так німкеня — така хороша — все розважала: чого ти журишся, вибудеш строк, поїдеш додому. А він їй: так за тобою ж журитимуся. Хоч би кого побачив із свого краю... Тяжке то все діло...

І заговорили всі. Бо кожному було що сказати — чи про свою любовь, чи про батькову, чи про дідову, чи про сусідську.

— Моя дружина — як повновода степова річка. Щовесни вона наповнюється вщерть, от-от перехлюпне — родить маленького...— почав ліричним голосом Бражник, що вчився в технічному училищі і працював у містечку під Катеринославом, а в партизанах опинився, бо приїхав у повіт, а тут його окупація застала.— А потім моя Маруся знов спадає, щоби наступної весни повторити наповнення...

— Трагік-комік,— озвався Горжій.— А як же з весною дев'ятнадцятого року?

— Оце, мабуть, буде виняток... Я ж тут... А як же без мене?

— А самозапилення?

Заревів ліричний Бражник і кинувся в темряві шукати Горжія, щоб набити йому пику. Хлопці тримали його за руки й за ноги, а Горжій, видряпавшись на бантину, гукав:

— Прости мені, дурному, то я й сам не знаю, чого бовкнув!

— Не пррррощщу!

— Ну слово честі, землю гризтиму, а такого не казатиму!

Якось угамували Бражника. Трохи помовчали, а потім знову пішли розповіді — то довгі, то короткі. І все — про любов, про людей, про різні кумедії, про всілякі прикриття та незугарності...

— Коли мені стукнуло шістнадцять,— сказав Фартушний,— то я почав вуса відпускати. А воно ж не росте. То я давав батьковою бритвою під носом стругати. О! — і вусенята полізли... А мати давай мене даяти: «Баламут! Неслух! Воно ще й вуса відпускає! Всякайся ото...»

— А в нас у селі був один нечепура — висякався аж перед смертю.

— І то добре...

— Так я ж іще не доказав... Так батько матері й каже раз: «Не чіпай дитини, хай носить вуса!» І відтоді мати мені не забороняла, а дівчата теж не заперечували. Подобалося їм, чого ж... Гарні вуса,— казали...

— А в нас у селі тепер кажуть «файно». Із фронту, десь із Галиції, прийшов дядько Федосій — і приніс із собою слово «файно». Що не каже ото, а добавить «файно» — файно говориш, файний борщ, дівка файна. А ми й самого дядька Федосія прозвали Файним. Так з того й пішло — не Федосій Татарець, а Федосій Файний...

— Чимось, певне, дуже те слово до вподоби припало, що дядько не тільки сам полюбив, а й усе село заворожив тим «файно»...

— А то ж дівка, з якою він любивсь на постоях, казала — «файно!» Як скаже ото йому: «ой, файно ж мені, файно!» — то дядько й досі згадує, а в очах мов свічки горять.

— А в нас є чоловік, так у нього прізвище Цюцюгав...

— Ти диви, як китаець, чи що: Цю Цю-гав! — розбиваючи прізвище на склади, повторив хтось у темряві.

— Отож-бо й є, що не розбереш, якої нації... А може;

людям з якихось інших причин не сподобалося воно, то й переінакшили його на Цюцюкало. І простіше, і красивіше.

— Не скажи... У нас у селі є Зафранські, так їм замість «ф» всі «с» кажуть. Так дівка все заміж хотіла, щоб прізвище поміняти. І вийшла — за Тупицю... Так ото й у тебе. Що Цюцюгав, що Цюцюкало — один чорт, не приночі згадуючи.

— Не кажи... Навіщо гавкати оте «гав»?! А Цюцюкало — не гавкає.

— А в нас казав один про свою Катрю: «Е... з моєю Катрею не заснеш... що день у полі, а вночі під рядном... Натрудишся, натомишся, як тінь ходиш. А вона — хоч би що. Все їй наче на здоров'я».

— О, їм це на здоров'я, хоч і плачуться, що ми сякі-такі.

— Та й нам не на шкоду.

— А я як воював, то у нас казали: «Наши — на Прут, австрияк — на Серет; австрияки — на Прут, наш Иван — на Серет...»

— Тьфу на тебе! Ми про хороше говоримо та про ніжне, а ти матюки якісь гнеш.

— На цій землі тільки матюки й родитимуть.

Заворушився матрос Семен:

— Ей ви, в кубрику! Ви колись угамуетесь? А спати коли?

— Ти б ліпше розказав, чого в тебе під тільняшкою написано: «Монархія — мати порядку»? Ти що — за царя?

— Спи ото... У мене не «Монархія», а «Анархія», а це все одно, що небо й земля...

— Ну а все-таки? Навіщо — «Анархія»?

— Ну дурний був! Служив на флоті, а в нас багато на кораблі анархістів було. Монархія — значить, царський прижим. А анархія — ніякого прижиму, ніякої влади, значить. Ну я й подумав: треба боротися, щоб ніякої влади не було. Щоб людина що хотіла, те й робила б... Ну й дав хлопцям, щоб витатуювали. І тепер ходжу з таким лозунгом. Усього мене покололи, стидно в баню ходити, всі мужики читають мене, як тумбу з декретами про мир, про волю й землю.

— Ха-ха-ха... А матюків там у тебе нема?

— А про матюки — то ти даремно. І що матюки тільки на цій землі родитимуть. Матюків не буде, а буде робочо-крестянська влада.

— А анархія?

— То — піна на хвилі революції. Ясно?.. Буде робочо-крестянська влада. Буде повний інтернаціонал всієї пла-

нети од полюса до полюса, і не буде кордонів, а буде дружба всіх народів і любов. І тоді ти, Фартушний, чи ти, Кабаковець, можеш поїхати в Африку, де чорні красуні ходять, і вибрати собі таку дружину, що ажа-аж-ааж!..

— Так її ж у темряві тільки руками й можна побачити. Чи хай лампу якусь на собі носить,— подав ідею технічно освічений Бражник.

— Можна й без лампочки... А ти, Горжій, червоний партизан, то візьмеш собі дівчину-американку індіанської масті: червоношкіру. І діти твої червоні будуть, породисті, і зразу видко буде, що за Радянську владу.

— От гад, бреше і не затинається! Та таких же людей не буває!

— Бувають і не такі...

— Ну а ти кого собі візьмеш? Циганку? Чи китаянку?

Замовк матрос Семен. А далі — трохи чомусь охриплим голосом:

— Треба б одну подивитися...

Подивитися Оришку випало Семенові аж узимку, коли німці під ударами партизанів та Червоної Армії стали тікати з України. А тут ще й революція в Німеччині, кайзер перестав бути кайзером, як ото в Росії півтора року тому цар. І не стало німців над Дніпром. І гетьманців — теж... Правда, знову заворушилися жовтоблакитники. Поки була війна з німцями та гетьманцями — їх ніби й не було. А тут почали об'являтися. Знову адвокат і «найбільший революціонер» ХХ століття Вяткін-Калугін почав виступати у Цапівці. Правда, недовго... Скоро на всіх вулицях замайорили червоні прапори.

Так ото ж і випало Семенові подивитися Оришку аж узимку. Заскочив їхній загін на Вершину. Доки там біля церкви бамкали в рейку та й дзвони, скликаючи народ на сход,— матрос Семен уже був біля хати Орлянських. Скопив з коня, постукав у двері, штовхнув їх — і ледь не вніс на руках у хату.

— Драстуйте, кажу вам!

— Добридень! — озвалося дівча.

— От добре, сама в хаті!

— А тато зараз зайдуть,— збрехала Оришка.

— Біля церкви твій тато...

Кіски, заплетені на голові — мов колосся пшениці. Окремі пасмочка зістрибують з голови на ліву брову, на праве вушко. У вікно сонце заглядає, а все волосся проти

вікна сонцем світяться. Рясні очі ось-ось закольоріють дивним цвітом — синьо-блакитним.

Але ж іще зовсім дівчинка. Ростає ото, як лободина. Що ще з неї виростає?

Ой, виростає ж із неї диво-дивнее через три літа, ой, виростає!

— Скільки тобі, дівчино, літ?

— Скоро шістнадцять. Через тиждень.

— А через два роки буде скільки? Знаєш арифметику?

— Знаю. Знаю... Вісімнадцять...

— Ото як буде вісімнадцять — то вийдеш за мене.

— Що ви, дядьку?! — і почервоніла, мабуть, до самих п'ят.

— Який я дядько? Я революційний матрос Семен Орел з крейсера «Орел»! Чуєш, як звучить!? Двічі Орел. А ти — Орлянська! Вийдеш заміж за мене — тричі орлицею станеш. Сини орли будуть! Доньки — орлиці!

— Та що ви, дядьку? — уже від п'ят до вух зашарілася дівчина.

— Який я тобі дядько? Я молодий! Мені всього лиш двадцять п'ять. За товариша Леніна молодший мало чи не вдвічі! Знаєш, скільки ще я зроблю?!

— Смішний ви, дядьку!

— Не дядько, а твій майбутній чоловік... Отак! Зараз уже дев'ятнадцятий... У двадцять першому році акурат — справляємо революційне весілля отут на Вершині. Ясно?!

— Та що ви, дядьку?

А сама, мов мишенятко, цікаво-цікаво позирає на його чуб та вус, та на тільняшку, що смугасто визирає з-під бушлата.

— Ото май на увазі! І з фарватеру не сходи! А я — на мітинг! Там — товариш Злючий революційну промову каже! Давай на коні підвезу?

— А тато не лятимуть? — зблиснула своїми синьо-блакитними.

— Ні в жисть...

Накинула кожушанку, вскочила у валянці, вилетіла з хати, влетіла на руки матросові, — і на ходу запинала хустку, а кінь уже летів уперед, дзвонячи копитами по мерзлій землі, і земля відлунювала, і серце Оришине відлунювало незрозумілою солодкою тривоگوю.

ЯКИЛИНА

Люди знали ту жінку завжди з живою ношею на руках — з дитиною. Скільки б хто її не пригадував, вона ніколи не спускала маляти з рук. А коли одне спускала, то з'являлося друге, меншеньке. Усе, що б не робила, куди б не йшла, — при ній була дитина, і важко було уявити її самою, з вільними руками, з порожніми руками.

І все в неї — хлопці. Один за одним. Дванадцять хлопців-орлів за півтора десятка літ подружнього життя. Василь — найстарший. Миколай — за ним. Далі — Борис і Гліб — близнюки. Потім — Петро. За Петром — Івась. За Івасем — Тарасик. Далі — Грицько, Данилко, Степанко, Пилипко. А найменший — Павлусь. Цей уже й батька не застав. Батько помер, а Павло аж через півроку народився...

Але всі в батька вдалися. Гарячі. Бунтівливі. Завзяті. Співучі.

«Коло млина, коло броду», — як заспівають дуетом брати Іван та Петро! Здавалося, ніби тільки для того й народилися і жили вони, щоб оце співати цю пісню. Виспівують-виводять, а мати їхня сидить у кутку під іконами й немовля годує. Найменшого, Павлуса.

Одірветься мале від цицьки, пісню слухає... Так і заслухаються: мати й син — немовля коло грудей. Дивляться одне одному в вічі. Наче намагаються угадати майбутню долю...

А пісня лунає, і всі в селі знають: то Івась і Петро Вусенята виспівують. Ох же ж і співали...

А воно ж було не до співів. Тяжко було вдові Якилині — їхній матері. Мабуть, важче за всіх у їхньому селі Оксанівці, що притулилося аж на краю Цапівського повіту.

— Ой, як гарно виспівують! — казали сусіди і навіть люди з далеких кутків. — Не пісня, а чисто тобі гостинець. Почуєш — і все життя носиш із собою!

— Еге ж, гостинець! Що вони співають — то ви чуєте, а що я плачу, то й ні.

Вона давала їм чортів. А, власне, так робили всі вдови чи солдатки. Дітей повно — і всі розбийголови. То і в Якилині був один із основних методів виховання: давати чортів. Дасть Грицькові, дасть Данилові, Степанові, Пилипу, аж руки заболить. Тільки Павлуса жаліє. Бо — найменшенький, вишкребочок. Бо батька не бачив, сиротою народився.

Та й найласкавішим удався. Трохи підріс — так усе

було мамі допомагати хоче. Прийде мама додому, а Павлусь уже й питає:

— Натомилися, мамо?

— Ой натомилася... Нема такого місця на руках, щоб не боліло...

Усі увечері полягають було спати, а мати все ще вовтузиться: то те робить, то друге, то третє... Нарешті ляже десь за північ, ляже, застогне стиха, а Павлусь питає прокинувшись:

— Що болить, мамо?

— Та... спи, маленький... Нічого...

— А чого ж ви ніяк влягтися не можете?

— Дитино моя, перекидаюсь. Нема в мене такого боку, щоб я на нього лягла і він не болів.

Отак рік за роком спливав, Якилина старіла, а хлопці росли. Та всі ж гарні, співучі, красиві, бунтівливі. Коли ото горіли панські економії в п'ятому та шостому році — то й Василь бігав їх палити теж. А Миколай — той допомагав. Близнюки Борис і Гліб — теж за кумпанію... Піймали їх було якось козаки — ледь не постріляли. Ото що малолітки — тим тільки і врятувалися. Але нагайок дали!.. Добре дали!

А все ж не налякалися хлопці. Першими були скрізь.

А вечорами на вулиці — то їхні голоси найдужче лунали!

Якилина все бідкалась, лаючи хлопців:

— А невісток скільки наведуть мені... Скринями хату всю позахарашують.

Ось уже Василь невісточку привів — Горпину з Тараньки, а за ним і Миколай теж тараньківську привів. Зразу стало тісно. Скринями хату не захарастили, а тісно. Хата не велика, поле мале.

Поїхав Василь шукати щастя в Катеринославі. А за ним і Миколай. Гліб та Борис поїхали в Цапівку — влаштувалися, ще нежонаті, на салотопний завод. Петра та Йвася стали переманювати туди... А тут — чотирнадцятий — війна з германцем почалася. Приїхали до матері хлопці з Катеринослава та з Цапівки — високі, вусаті, красиві. В армію ось-ось їх заберуть — і будуть вони кров свою проливати за віру, за царя та отечество. Посідали за стіл обідати. Дивиться мати на них, сама собі каже:

— ...І народила ж я оцю армію, аж не віриться. Їх у мене дванадцять, та все отакі.

А вже ж і найменшому Павлусеві — дванадцять, а Пилипкові — то й чотирнадцять майже. Степанові — п'ятнадцять...

Ой, хоч би ця війна та скоріше кінчалася, а то ж там убиває!

— Ви ж там, хлопчики мої, бережіться! Старайтеся, щоб не вбило і не поранило!..

— Постараємося, мамо,— кажуть Василь та Миколай, Гліб та Борис.

— Постарайтеся, хлопці! Бо ви ж матері потрібніші, ніж будь-кому... Та й жінкам своїм, та й діткам, як будуть, та й братам меншим.

— Пніться, хлопці, пніться! — каже Василь Павлові та Пилипові.— А ми тим часом повоюємо.

А малі на нього з захопленням дивляться...

Похитала головою Якилина.

— Вам, чортам,— каже, битися, воювати, смерті шукати, а нам, жінкам, треба жити, бо треба діток годувати, у світ пускати. А поки ж його маленького викормиш, на ноги поставиш, то й сам постарієш. Та не одного ж, а як у мене он десяточок із двома, і боже ж... та все ж на мені, та все ж на мені — і нагодуй, і одишь, і обуї, і доглянь, щоб як людські діти. А виросте — то вже й не твоє...

Хотіла щось іще Якилина сказати, та тут Петро з Іваном свою пісню завели. «Коло млина, коло броду два голуби брали воду...» Та й залунало на всю Оксанівку. Ніби й не так уже голосно й співали, та тільки люди відтоді стали казати: «А було це — знаєте коли? Ну в чотирнадцятому під саму осінь, ну коли ото Якилинині хлопці-Вусенята встанне пісню свою співали...» І кого не спитай про цю пісню — всі її в селі, виявляється, чули... А село ж чимале!

І головне — чули, як ото хлопці співали її востаннє...

Половину синів Якилини Вусихи забрали на війну. Забрали Василя й Миколая, Бориса й Гліба, Петра й Івана. У інших дітей хоч якийсь гандж знаходили, в армію не брали чи відстрочку давали,— а тут ні: «годен, годен, годен, годен, годен!!!»

І пішли хлопці на війну за віру, за царя та за отечество.

Зразу порожньо у хаті стало. Порожньо і в Катеринославі. Малі діти, а матері вже їх понавчали, що баба Якилина — то чужа баба й нехороша. По-городському виховували, не так як у селі.

Пішли на війну хлопці та чоловіки з Оксанівки. Почали прибувати з фронту листи. Писали оксанівці: «Храбро сражаємся против неприятеля», а потім перестали писати про це, бо десь там німці оточили у польських болотах-багнищах аж дві російські армії. Майже всі полягли...

Ой, як боялася Якилина отих сповіщень із фронту, де

писалося, що такий-то чи такий віддав своє життя за царя й отечество. Віддав життя — отже, загинув... Прийшло вже кілька чорних звісток і в Оксанівку, і голосили тоді матері, сестри та дружини на все село, — а з інших сіл відлунувало — бо й там же таке саме було...

А перша біда прийшла до Якилини зовсім з іншого боку.

Узимку парубки-звіздослави ходили вночі селом, колядки виспівували. Звісно ж, Данилко, Степанко, Пилипко та Павлусь — найменші — ходили і виспівували теж. Так гарно було, так весело!

А десь опівночі хуртовина розгулялася. Та так несподівано, так неждано. От дві чи три хвилини тому все було тихо й гарно, а тут раптом вітер — пронизливий, з морозом!..

Ну мороз чи не мороз, хуртовина чи не хуртовина — не десь же хлопці, а у своєму селі. Не заблудяться ж, не заблукають між хат!

Не знала того Якилина, що її Степанко та ще семеро хлопців-звіздославів надумали в сусіднє село піти — в Тараньку. «У Тараньці — дівки хороші, ходімо їм поспіваємо!» Та й пішли. Та не дорогою, якою сім верст, а навпрошки — так коротше, та й хлопці тараньківські не перестрінуть... Подалися степом.

А через півгодини знявся отой скажений вітер.

Ось уже й ранок настав, ось уже Данило, Пилип і Павло веселі, з обмороженими щоками додому поприходили, а Степанка немає й немає. «А він хоч у вашому гурті був?» — почала допитуватися мати. «Спочатку в нашому, а потім стрів Панаса Василишиного та Гаврила Шалія — та й кудись пішли своєю кумпанією», — каже Данило. «Ану, біжи до Шаліїв та жени Степана додому!» — рішуче наказала Якилина. Побіг Данило, а назад прийшов розгублений: у Шаліїв усі думали, що їхній Гаврило — з Вусенятами, а вдома його нема. Побігли до Василишиних — це аж на другому кінці села, — а там теж свого Панаса шукають...

Хтось тоді й сказав — десь уже аж під обід, коли завірюха вщухла: «Та вони ж у Тараньку подалися!» — «Коли?» — «Та якраз під саму хуртовину!» — «А кудю пішли?» — «А ми там знаємо. Нас вони з собою не брали!» Боже ти мій! Як почула про це Якилина — тут же вивела коняку, наділа сідло — до всілякої чоловічої роботи звикла вдова! — та й верхи помчала в Тараньку... Мчала дорогою, а сама думала: «А може, вони там десь біля дівчат, недаремно ж кажуть, що тараньківські дівки найкрасивіші на весь повіт. Може, прийшли, аж тут завірюха, от во-

ни й вирішили її перечекати...» Так себе втішала, а серце нило, біду віщувало.

Приїхала в Тараньку, а там про хлопців з Оксанівки ніхто не чув. «Та не надривайте серця,— казали,— може, вони до нас і не йшли, може, вони в якесь інше село подалися? А може, поки ви тут, то вони вже й удома?!» Поїхала назад Якилина,— може, й справді вони вже вдома? Але — ні. Лиха чутка все село вже перевернула: восьмеро звідославів пропали десь цієї ночі. Вусишин Степан, Васишин Панас, Шаліїв Гаврило, Білохатчин Сидір,— два Василі — Розколупайкаша й Гугон, Абихвістів Теофіл та Митько Сірочин...

Дві доби не спали люди в Оксанівці — шукали хлопців-звідославів. І знайшли їх на третю ніч. Їхала Якилина степом на змученому своєму коні, а з нею ще кілька жінок. Місяць сяяв. І заїхали вони далеко вбік і від дороги на Тараньку, і від тієї стежки, що степом вела туди від Оксанівки. Степ рівний-рівний, як стіл, накритий скатеркою. Зійшла Якилина з коня і за степовою звичкою присіла: так краще видно — чи хто йде степом, чи хто десь навіть принишк. Присіла — та й бачить: на обрії наче якісь горбики. «Ану, поїхали туди!» — «Та це ж зовсім не в той бік!» Пішла вона туди сама, з конем. І от коли доходила — перелякано кінь захоркав, вушима прями став. Кинула вона його — та до тих горбочків, почала сніг відмітати. А під снігом — наче з каменю зроблені — хлопці лежать! Ось і Гаврило Шаліїв. Скулився, притулився до когось... Відмела сніг з другого,— а то її Степанчик! Закричала тоді Якилина на цілий степ, аж зорі заблимали... Збіглися люди — теж заголосили.

Мерзлі усі, мов із каменю... Казали люди, що можна якось оживляти тих, що замерзають у степу — відносити до повітки і там терти снігом, вовняними рукавицями, і тоді людина може й ожити... Ой, терла Якилина свого Степанчика, терла й інших дітей... Може, й ожили б, якби раніше, а то ж три доби минуло.

Усі вкупі — так вони й замерзли. Видно, що йшли степом, збилися з путі, блукали-блукали, знеси́ли, боролися з вітром та заметами, не залишаючи нікого з товаришів,— а потім упав один, другий, а інші почали їх піднімати — та так і самі попадали. А попадавши — позаклякали.

Поховали вісьмох звідославів, аж через тиждень приходить вістка з фронту, що загинув Петро.

Почорніла з горя Якилина. Тільки почує десь якусь пісню — тут же згадується їй, як співали Петро й Івась. Тільки пісню почує — тут же й плаче. А люди побачать

її — і тут же згадують: «Ой, як гарно співали її сини Петро й Іван, а особливо в отой день восени в чотирнадцятому році. Ну да, був такий гарний погожий день, а хлопці співали «Коло млина, коло броду...» Та так, що все село чуло. Що то за ознака така була? Зараз на тому краю села з рушниць стрель — на цьому краю не почувеш, — а тоді геть усе село пісню двох братів чуло. Ох же, і заспівали вони тоді... Аж мурашки по спині бігали. Так же ж гарно, що само мимоволі подумалося: не перед добром...»

А потім прийшов лист із госпіталю, чужою рукою написаний. Від Василя. Писав, що поранений, але живий. Писав, що заслужив два Георгії за хоробрість. Але куди і як поранений був, не написав, сповістив тільки, що відслужив він свою службу навіки.

Минуло ще півроку — аж син прийшов до матері. Не сам прийшов — привів Василя хлопчик-поводир. Сліпого і кульгавого, з руками, що тільки теліпалися на плечах...

Кинулася Якилина до сина, плаче, бідкається, а сама рада, що хоч такий, а прийшов з війни. Живий же все-таки.

Розповів Василь, як там воно у нього сталося... Поранило його в бою тяжко — у груди, у руки та ноги. Ні перевернутися, ні рукою-ногою, ні головою ворухнути не може. Лежить собі та й дивиться у сине небо, смерті дожидає. Аж чує: щось йому на лоба сіло, в густі брови кігтями вп'ялося. Гострий дзьоб — велетенський, крила на півнеба — білий світ затуляють. Хоче крикнути Василь — не може, хоче рукою махнути, ворона-трупіда прогнати з себе, а руки не слухаються, хоче головою крутнути, а воно все тіло, мов мішок з піском. Заплющився тоді Василь, що-сили заплющився — та яка там сила в тяжко пораненого?! Довбонув ворон раз, довбонув другий — і кривавою чорнотою, червоною п'ятною залило солдатів очі... А що було далі — він уже не пам'ятав... Бо отямився в госпіталі. Лежав і слухав, як між собою поранені про когось говорили:

— Поранений в обидві руки, в обидві ноги... Лежить у житі... Налетіли ворони. Одігнати не зміг. Живому виклювали очі. Жінки підібрали.

— Про кого це вони? — подумалося йому. І раптом жарко стало: це ж про нього, про Василя Вуса, розказують! А може, то тільки страшний сон?

Та згадалося, як сів йому на голову, як учепився у брови ворон-трупіда, — і страшенно заболіло йому в очах. Скрикнув Василь, забився на ліжку.

— Тихо ви, — озвався хтось із поранених. — Розбазікалися!.. Онде з чоловіком лихе через ваші розмови.

...Потім, уже трохи оклигавши, продиктував Василь лис-

та до матері й до дружини. Дружині описав усе, як було: і що сліпий, і що поранений у руки-ноги, і що груди прострелено, а тепер у них туберкульоз... Написала з Катеринослава Горпина: «Двоє дітей у мене на руках, а тут ще й ти, повний каліка. Що я робитиму?» І вирішив Василь не йти до дружини — до матері подався...

Ходив по подвір'ю, намагався навчитися робити наосліп хоч що-небудь своїми неслухняними руками. Та все кашляв, та все кашляв, та журився за дітьми своїми...

А потім — настала революція. Спершу — одна, коли царя скинули.

— Що буде, сину? — наполохано питала мати. — Як же — без царя?

— Добре буде, мамо, — відповідав Василь. — Ми в окопах не раз говорили — давно цю сволоч треба скинути. Та мир підписати. Онде скільки людської крові пролилося... Може, хоч зараз замиряться.

Не замирилися. Ждали замирення весною. Не діждали. Ждали — улітку. А воно Керенський дав наказ іти в наступ. А потім...

А потім прийшла чорна вістка з війни, з отого наступу. Дві чорні звістки в один день. Про Бориса і Гліба. В один день народилися в дев'яносто першому, в один день і загинули — в сімнадцятому. Служили ж бо в одній роті. А вона вся-вся полягла під німецькими кулеметами під час наступу.

І знову — сльози. Та вони й не просихали. Бо війна — це завжди сльози матерів. Війни і материні сльози — це щось єдине. Певне, скільки пролито крові людської на війнах, рівно стільки ж пролито і сліз материнських. Плакав за братами п'ятнадцятирічний Павло — найменший, і думав, і шепотів, мов молитву: «Людство! Припинімо лити кров нашу, висушім од сліз і печалей очі матерів наших!»

Ой, скільки ще крові, скільки ще сліз проллється — подумати страшно.

Ночами снилася Василеві тополя — і він кричав незрозуміле для Якилини слово «орієнтир». Служив же він в артилерії, геройски воював...

«Орієнтир» — тополя, по якій били снаряди. Згадував уві сні останній бій, — передавав: «Залп по мені... Орієнтир — тополя праворуч...»

Наприкінці жовтня з Цапівки дійшла вістка, що в Петрограді Керенського скинуто, що новий уряд — за робітників та селян, що даватимуть землю і підпишуть мир, що Ленін сам звернувся і до німців, і до австрійців, і до французів, і до англійців, і до всіх, хто воює, з декретом про мир.

— Оце — по-нашому! — радів Василь — і вперше усміх з'явився на його сліпому обличчі.

А на другий день ще зранку коло церкви замайоріли червоні прапори.

— О, зачервоніло й у нас,— сказала Якилина,— а що зараз по городах робиться, так і не кажи!..

Листя з дерев уже опало, і прапори видно було далеко.

А потім люди ходили розбирати майно панської економії. Василь казав матері: не треба, а Данило: ходімо! Люди йшли, й вона пішла. Взяла спочатку дзеркало, принесла запнутим у хустці, а сама розпатлана йшла, а потім пішла й привела теличку й дві вівці. Через кілька місяців довелось назад усе віднести й відвозити. Куркулі — ті вдень не йшли брати, а як смеркало — позапрягали брички — і за зерном. Зерно сипалось — половина на дорозі лежало.

А потім інші прапори замайоріли на вулицях — жовто-блакитні. То, сказали знаючі люди, такі національні кольори України. Скільки жила Якилина, а про таке й не чула. А тут приїхав комісар Центральної ради з Цапівки — Вяткін-Калугін. Виступив перед народом, говорив красиві слова по-українському, тільки замість «добродії» вимовляв «дабродії», а всі «г» у промові вимовляв, як у словах «ганок» чи «гудзь»... А потім німці прийшли. Про Вяткіна-Калугіна одразу перестали говорити — він подався в інший повіт.

А тим часом у селі порядкували німці. Отож вони й наказали відносити та відводити все те, що було забрано з панської економії. Пані Гиндричка знову появилася — та не сама, а з якимось німецьким полковником чи, може, й генералом попід руку, фоном Пфердом, і тепер її стали називати пані фон Пферд. Ясна річ, сільські дотепники тут же згадали отой відомий анекдот про кобилу, яка... ну як би це пристойніше сказати?..— виконувала в селі роль зубного лікаря. То стали в Оксанівці казати про того чи іншого беззубого: «То йому зуби Гиндриччина кобила ви-пферділа!»

Анекдоти анекдотами, а добро Гиндричці-Пфердисі треба зносити. Віднесла Якилина дзеркало, пригнала назад теличку й дві вівці. А що робити іншим людям, які, скажімо, взяли зерно чи ще щось їстівне і вже все поїли?!

От і почали німці сікти мужиків. Та не просто так, а принародно. Щоб усі бачили голе тіло, й так далі. Що болоче — то так, але ж і ганьба!

І от — запалала вночі панська економія!

Знали в селі, хто підпалив, та мовчали. А підпалили хлопчакі — той же Данилко та Пилипко Вусенята та інші хлопці. Дуже вже їм обидно було дивитися, як шановних дядьків та тіток нагайками та шомполами принародно сікли. Бо ж і Якиліні, хоч і відвела худобу та дзеркало віднесла, теж спідницю хотіли задирати — ганьба була б до кінця віку! — так син Данило за неї на «кобилу» ліг...

У німців — порядок, німці тут же загасили економію, а село вирішили покарати — та так, щоб геть усі зрозуміли, що з новою владою жартувати нічого. Негайно з Цапівки прийшов ще один загін. Зігнали люд.

Все село, старого й малого, поставили під глинищем — і: «Видавайте зачинщиків!» Спочатку дали кулеметну чергу в Оріль. «Отак,— кажуть,— і вас усіх зараз, коли не видасте заводіїв».

Стоять люди, мовчать.

Тоді офіцер показує стеком на Ярему Абихвіста — сільського пастуха. А той взагалі нічого з економії не брав і палити Гиндричку не ходив. Не встиг Ярема й оком змигнути, як ударив залп — і він мертвий упав на берег... «Ну? Скажете?» — запитав офіцер... Тиша. Ну зараз ударять чергою по людях!

«Я зачинщик!» — озвався раптом Василь Вус. — «Виходь!» Вийшов. «Ти єсть сліпий, як ти міг економію підпалити?» — «Не ваше собаче діло!» — відповів Василь. «Ти — сліпий!» — «Я бачу далі за вас усіх!»

«Сину! — гукнула Якиліна. — Та що ж ти ото робиш?» — «Не плачте, мамо, — озвався син. — Спасибі за життя, яке мені дали. Спасибі за все! Живіть щасливо, люди!.. А німці та гетьманці — то ненадовго. Скоро й сліду їхнього не лишиться!»

«Ага! — закричав німецький офіцер. — Так ти й справді заводіяка, бачу!»

«А що ти думав, кайзерівська пико?!»

«Сину мій, — упала на землю Якиліна. — Ой, навіщо ж ти отак?»

Вийшов твердим кроком Василь Вус на самий-самісінький берег — він і сліпий знав тут кожен камінчик напам'ять — повернувся обличчям до німців, гукнув: «А все одно ж наша візьме!»

Махнув рукою офіцер, зататакав кулемет — і не стало чути, що каже Василь, а тільки бачили люди, як він відступав і відступав у воду орільську, і як загоралися з кожною кулею червоні троянди на його вилянялій солдатській гімнастерці — і ось він уже у воді по пояс, ось — по груди, ось — по шию, а ось і зовсім пішов углибину...

«Сину мій, сину мій...» — стогнала Якилина, лежачи на березі.

Так і не знайшли Василевого тіла — ні в Орелі, ні в Дніпрі: наче і не приймав він смерті за своє село. Уже потім скульптор один виліпить Василя з глини — стоїть над Оріллям, промовляє, і не видно, що сліпий, і руку підняв над головою, промовляючи, а внизу — просто по глині — літери: «Полум'яному борцеві за соціалізм Василеві Вусу від комунарів села Оксанівки». А коли громадянська війна закінчиться, коли банди будуть зліквідовані, коли почне будуватися квітуче життя і над Оріллям, тоді не з глини, а з каміння та металу побудують пам'ятник Василеві й поставлять не на кладовищі, серед мертвих, а на березі, між живих. А мати приходитиме сюди щоранку і плакатиме, і говоритиме зі своїм найстаршим про менших. І ростиме біля Василя висока тополя.

Стогнала Якилина, лежачи на березі, підводив її на ноги найменший — Павло, а вона не хотіла йти в хату.

А назавтра зникне з хати й Павло. Залишить записку: «Мамо, я подався в партизани, буду мстити за Ярему Абихівста, за нашого Василя і за весь трудовий народ».

Порозганяла війна Якилининих хлопців по світах. Уже як найменший, Павлусь, у партизани подався, то що вже говорити про старших?! Миколай воював на Волзі, а потім на Уралі, в червоних, Іван — у оркестрі полковому, теж у червоних; а от Тарас опинився у петлюрівцях, правда, ненадовго; Данило — у махновцях; Грицька — денікінці забрали у Добровольчеську армію; а Пилип забрав у матері останню коняку та й подався в червоні козаки...

Залишилася Якилина сама-самісінька. То дзвеніла хата співами та жартами, тісно було в ній, як зійдуться хлопці-орли Вусенята. А тепер — пустка. Тільки боги з ікон дивляться докірливо. Та ще фотокартки синів, які вже не прийдуть: Василя — героя і мученика; Бориса й Гліба — в один день народжених, в один день убитих; Петруся-співуна; Степана-звіздослава.

Хата. За осінь і зиму стіни її з усіх боків оббили зав'юги і дощі, обшмагали вітри. Сірою і непривітною стала колись весела і дбайливо шпарована й білена хата. Які руки їй лад тепер дадуть? — журилася постаріла Якилина.

Восени виходила до Синьої долини. Чому вона синьою називалася? — чи тому, що тут росли квіти без назви синього кольору, у вересні й жовтні з'являлися вони. Ой, багато було цього квіту в чотирнадцятому році... Та й потім, та й потім... Не рвали цих квітів дівчата оксанівські на бу-

кети — казали, що ніби печаль і смерть віщували вони. А може, долину назвали синьою ще полонянки-туркені, яких тут тримали за козацьких часів? Бо ж у турків синій колір жалобу означає, печаль.

Некрутів проводжали завжди до цієї долини, і можна було сміливо назвати цю долину долиною сліз. Скільки синів, батьків і братів проводжало село туди, на захід, на війну, і скільки сліз пролило тут, прощаючись. І оці квіти, що тут ростуть,— це саме ті, що виростили, зрошуючись слізьми.

Не одна Якилина отак-о стояла у Синій долині, вдивляючись у долину, куди пішли її сини. А що, коли раптом хтось із них та й повернеться саме через цю долину? Якою ж ще дорогою йти йому, якою?

Весною, влітку й восени вісімнадцятого року заскакував додому Павло. Витягся, змужнів, хоч усього сімнадцятий рік. Ну він заскакував, бо його загін діяв поблизу, знаменитий партизанський загін під командуванням Фанасія Злючого. А на початку дев'ятнадцятого Павло й зовсім повернувся додому — німців було вигнано, почала встановлюватися по селах і хуторах Радянська влада.

Але й тоді мало він бував удома — усе гасав по селах та хуторах, збирав таких, як сам, молодих. «Для чого воно тобі це, сину?» — запитала якось Якилина. Кинув на матір гарячий погляд Павло та й каже: «Ми, мамо, нову партію організуємо!» — «Ой, господи, та яку ще нову партію? Більшовицьку чи петлюрівську?» — «Більшовицьку, мамо!» — «Та навіщо ж іще одна більшовицька, як вона вже є?» — «Треба ще одну — молодіжну, мамо. Спілку більшовицької молоді організуємо! Онде в Петрограді, і в Москві, і в Києві організують таку спілку — робмол чи комсомол називається,— сказав Павло.— Треба, щоб і в нас така була...» — «Ой, дивись мені, сину...» — «Дивилось, мамо!»

Найменший — а такий уже розумний. Очі гарячі, гасає по селах, як комісар, промови перед молоддю каже, вірші пише.

Ой, та тільки недовго комісарив її Павло.

Влітку денікінщина насунула. Ота, що її Добровольчеська армія, мов сарана, на Москву рушила. «Ми вашого Леніна,— хвалилися,— як ото цариця Пугачова, у клітку залізну посадимо і по всій Росії-матушці повеземо, показувати будемо! А потім голову одрубаємо, щоб знав, як мутити народ». Ото ж тоді вони Грицька Вусишиного й «підмели» у свою армію. Не хотів іти, та прийшов солдат з рушницею й повів до управи. Грицько й каже: «Ти ж не німець якийсь,

і я не німець. Ти руський, і я руський, куди ж ти мене ведеш?» А той: «Іди, іди, ми тепер усі руські!» Поставили всіх хлопців біля управи та й кажуть їм: «О! Тепер ви всі — солдати нашої славної Добровольчеської армії! Будемо громити проклятих більшовиків!» Данила не взяли — той переховувався в очеретах. Пилип якраз тоді забрав у матері останню коняку і втік до червоних козаків. А куди втік Тарас — і мати не знала... Тільки Павло нікуди з повіту не втікав — знову організовувався партизанський загін, як ото було за німців, тільки вже більший — і командувати ним став більшовик, присланий від самого Леніна — Григорій Кравець. А Фанасій Злючий комісаром став. А Платон Моргун — за начальника штабу. І знову закипіло-завирувало. І знала мати, що полкують денікінці і за Кравцем, і за Злючим, і за Моргуном, та й за її Павлом — теж. Одне — що партизан, а друге — що оту свою молодіжну спілку-партію організовував. Дуже вже була вона не до шмиги денікінцям. «З живого шкуру здеремо, як упіймаємо!» — пообіцяли. І зідрали б — то такі. Стогнала вся земля під час денікінщини, стогнало небо і вода. По Дніпру вниз — до порогів — ішли плоти з шибеницями, а на тих шибеницях гойдалися повішені. Страшно було місячної ночі вийти до Дніпра, так само страшно було й удень... А партизани воювали, трясли землю під Добровольчеською армією. І хоч ішла ця армія в те страшне літо все вперед і вперед, усе на північ та на північ, червоні частини, які опинилися чи в оточенні, чи в ворожому тилу, продовжували свій опір, разом із партизанами били деніківців з тилу...

Вивісили оголошення денікінці по сслах та в Цапівці про Фанасія Злючого: «Красный комиссар, убийца православного народа, жид-большевик» — і ціну написали, скільки дадуть за голову Фанасія, якщо знайдеться така душа, що викаже їм його. А через кілька днів на всіх тих оголошеннях листочок приклеївся, наче вітром принесений: «Молодь Цапівського повіту! Поступайте у партизани й Комуністичну спілку робітничо-селянської молоді! Розгромимо денікінських сволочів і побудуємо щасливу комуністичну будучину!» Та не просто написано, а друкарськими буквами, як ото у книжці чи газеті. Одрразу видно, що ці партизани і їхня спілка молоді мають навіть такі машини, що книжки та газети друкують. Вони й гроші свої, мабуть, друкувати можуть! То коли в них уся отака машинерія є, то що вже говорити про кулемети — цього добра у них, кажуть, як маку. Ось-ось-ось настане час — і покотяться денікінці назад... А те, що вони, денікінці, написали про Фа-

насія Злючого,— так то все брехня. Убивав він німців та денікінців, більш нікого,— то який же то православний народ?! І нації він української — чи як ті ж денікінці кажуть: руської,— з діда-прадіда православний хлібороб-селянин, а що кучерями на цигана схожий, так то таке... Онде Мелашка, як молодою була, то дуже схожа була на матір божу. Її богомаз прийшлий Теофіл Іоанніді — грек з-над Азовського моря — все малював на іконах. І купували на базарах, і в хатах висять ці ікони, і в церквах — дуже ж бо великоліпно намальовано, отець Гавриїл казав, що душу возвишає лицезреніє такого образу поднебесного... А Мелашка,— що Мелашка! Молодиця — та й усе! Чоловіка свого поховала, любов'ю, кажуть, замучила ненаситимою, а грека Теофіла у прийоми взяла. Так і лишився він в Оксанівці. Тепер уже й грека нема — теж помер од любові ненаситимої — але, кажуть, щасливо помирав, з усміхом, наче йому все царство небесне відкрилося. Мелашка постарілася, вгамувалася, тільки по церквах та кутках у хатах і висять ікони з її красою. Батюшка Гавриїл став тепер у денікінців за доброго помічника. Навіть коли в сусідньому селі денікінці партизанів розстрілювали — од Дніпра те село далеченько, а то б вішали і на плотах спускали униз — усім партизанам на устрашеніє,— то батюшка Гавриїл теж ліг за кулемета, щоб показати, що й він, духовний пастир, не чуждається мирських діл... «Ваше преосвященство, ви б хоч рясу скинули...» А отець Гавриїл на те відповідає: «Нічого, я рукава заочу...» А ви кажете: хтось на когось схожий. Фанасій Злючий на єврея схожий, хоч і не єврей. А якби й єврей був — то що?! А Мелашка на матір божу схожа була — то й що? А любов грішну любила, як Марія Магдалина, та ще й радість людям давала! А батюшка Гавриїл — і священне писаніє знає, і православний далі пікуди, і вигляд благообразний, а що не кажи — кат катом! Щоб ото з кулемета — та по живих людях...

Сяде ото Якилина в хаті, зажуриться. Сяде ото й думає про своїх синів, що їх доля порозкидала по всьому світові... Та ще ж недавно було їх дванадцятєро, а зараз тільки семеро. А п'ятох немає... Згадає одного, другого, третього, четвертого, п'ятого — та й залетється слізьми,— що це ж уже ніколи вона їх не побачить, хіба що тільки в думці та на картючці на стіні. І сама не знає, кого їй жалкіше: чи Степанка, що на морозі, бідний, смерть свою прийняв, чи Петра, що його услід за Степанчиком не стало... Ой, а Василь — хіба ж Василя не жалко, ой, ще й як жалко! Одне те, що світу білого не бачив перед смертю, а ще ж, як подумати, як оті круки з нього очі виймали —

то ліпше смерть одразу! Як ото він по ночах кричав: «Орієнтир — тополя! Залп по мені!» А Борис і Гліб — як святі народилися, як святі жили, як святі й померли. Нікуди один без одного, нікуди! І в житті разом — і в смерть...

Коли отако довго думати, то й самій хочеться в могилу лягти. Так щоб ото не мучити себе, береться Якилина за ту чи іншу роботу. Все в хаті поробить — до сусідок біжить допомагати. Аби якусь роботу робити. А коли і в сусідок усе пороблено, то бере баба Якилина і щось там шие чи вишиває — усе ж голова іншим забита, а не думками про хлопців.

Чим ближче підходили до неї літа старості, тим меткішою і невгамовнішою ставала вона. Думалось іноді, збоку дивлячись, що під кінець вона зовсім закрутиться навколо своєї осі, і смерть збавительниця наступить раптово, як у пташки, на льоту...

Та й вона про це думала, нишком при цьому хрестячись.

А ще думалося про Данила, про чоловіка. Чомусь усе частіше й частіше поверталася думками до нього. Не дожив до того, що оце хлопці повиростали. А може, й краще?.. Бачити ото, як Василя розстрілюють перед усім народом чи як Степанчик лежить, камінний, у заметі... Ой, не приведи господь... «Данилку мій, голубе мій, Данилку!» — шепотіла вона за роботою. Де взялися в душі оті ніжні слова та ще й через стільки літ?! Адже раніше ніколи було ці слова казати, та й незручно якось було. Не водилося в їхній сім'ї отаке... Ніжно бралась за чуба всього два рази в житті — як сиділи під вербою, перед зарученням, і як лежав холодний на лаві. А все життя таке — не до того...

НА ОГНІ...

(Із щоденника Павла Вуса)

Я давно оце зрозумів, що живу в таку епоху, яку ні з якою іншою добою не порівняти... Я шкодую, що нічого не записував раніше у свій похідний щоденник. Власне, такого щоденника в мене раніше й не було.

А зараз я завів собі такий щоденничок — книжечку оцю захаявну. Як колись, за проклятого царату, Тарас Григорович Шевченко. Я буду записувати свої думки і вра-

ження. Я буду вести літопис нашої революційної доби. А колись, можливо, напишу новий «Кобзар». Хай його відкривають оці рядки мої:

Він завжди наш,
народу мойого,
І прапор той його —
той прапор — наш.
Той прапор наш —
ім'я його,—
Як серце, як вогонь
у кожного із нас.
Він — наш!

Я читав їх у своєму селі на площі, коли навесні святкували Шевченків день.

Був кінець лютого (ще за старим стилем), сніг лежав довкола, але було радісно — німців та гетьманців уже вигнали, почали будувати нове життя. З Цапівки приїхав голова ревкому товариш Кравець, слухав мій вірш, а потім сказав:

— Павле, це добре, що ти поет. Поїдьмо зі мною. Треба, щоб ти і в Цапівці читав свої твори! Вони в тебе революційні.

І ще він сказав:

— Ми з тих, кому завжди запізнюється ласка, але ми з тих, хто першими приносить пригнобленим радість.

Він — рудий, гостроокий, невисокий, але сильний. Під час німецької окупації, коли між Росією й Україною був кордон, він таємно прибув сюди за наказом Леніна і вів підпільну роботу. Фанасій Злючий партизанів, а Григорій Михайлович Кравець організовував підпілля. Він так розпропагував німецьких солдатів, що ті підняли своїх офіцерів на багнети і поїхали додому робити революцію.

Ось такий він, наш Кравець, наш нинішній партизанський командир...

Коли вигнали німців та гетьманців — то здавалося: можна б уже братися за мирне життя-буття. Я роз'їжджав по селах повіту, організовував молодь у комуністичну спілку, допомагав видавати газету «Вісті Цапівського повіт-ревкому», ділив землю біднякам, виступав із доповідями про Шевченка, про Комінтерн, про завдання пролетарської революції. Готувалися відзначити 130-річчя Великої французької революції і взяття Бастилії — аж тут денікінці насунули!..

І ось ми знову воюємо... Якщо з німцями та гетьманцями війна йшла у нас в основному стихійна, то зараз у нас уже більше організованості й послідовності, ми зв'язані з загонами та підпільними організаціями інших пові-

тів, зв'язані з центром. Денікінці наступають усе далі й далі на північ, але ми знаємо, ми переконані, що це не надовго. В тилу Добровольчеської армії розгориться всенародне повстання. Власне, воно ще не горить, воно тліє, воно збирається спалахнути по-справжньому. Кравець каже:

— Дрова складені для багаття і незапалені,— тільки дрова. Щоб справді палало вогнище, треба іскри.

— Так коли ж буде ота іскра? — не стерпів я.

— Коли дрова будуть готові загорітися від неї.

Ось так — вусами усміхнувся, моргнув і тихо мовив. Він взагалі не любить шуміти: мітингувати, вигукувати лозунги, кричати.

Я кажу:

— Доки ми збиратимемося, Денікін Москву захопить!.. І вийде у нас не мудрість, а зрада революції.

Усмішкою так,— мов скреслив мої думки одну по другій:

— Воювати, хлопче, треба з умом. Істерик нам не треба. Знаєш, що зараз для тебе найголовніше?

— Ну при чім тут я? Революція онде гине!

— Ось, що для тебе найголовніше: коли б скоріш минули оці молоді тумани юності і настало літо життєвої дозрілості.

— Ех!..

А далі — суворо:

— Товаришу Вус! За порушення революційної дисципліни — розстріл. Ясно? Ні?..

— Так точно, товаришу командир!

Я пригадую. Юнаком йшов у степ. Напроти струнив вітер. Я — як струна. Більш нічого не відчуваю, тільки один пружний трепет.

Здавалось, що я — ніж сталевий і щось ріжу.

Мені про це вірш написався. Хотів я його переписати у цей щоденник. Але надумав чомусь почитати Григорію Михайловичу.

Вислухав. Усміхнувся одними вусами. А далі:

— І що ж ріже отой сталевий ніж?

— Ну кажу,— весь світ...

— Ану ж, поясни конкретніше.

Почав я пояснювати — і засипався, мов відповідав таблицю множення.

А він не відстає:

— Так що ж саме ти ріжеш?

— Ну чому ви все вимагаєте точності? Це ж поезія, а не наказ по заgonу! Он у Шевченка, наприклад, так хіба в нього геть усе таке вже конкретне?

— А чому б і ні? «Я різав все, що паном звалось...» Або: «Кайдани порвіте!» Або: «Борітеся — поборете!» Все ясно — за кого і проти кого. А в тебе — поки що не ясно. «Щось ріжу!» «Світ ріжу». Конкретності мало. Молошні тумани! Думай, Павле, думай!

Думаю...

Сонце заходило в піски.

Я хотів би так жить, щоб сонце сходило просто перед вікнами, вдалині з-за пруга. І щоб Оришка була поряд. Оришка, Оришка... А тут ще цей Хихля. Та матрос.

Моя дівчина дивиться на обрії, мов на обрії моря дожидаючи корабля,— а степ шумить своїм низинним шумом трав і шляхів і не відповідає ясно...

— Ясність — передусім! — каже Кравець.

Це вже він не мені каже, а всім. І вже бачу! — того ж самого починає дотримуватися Фанасій Злючий. Зараз він — комісар. Але не тільки запальні слова каже. Вивчає теорію. І інших змушує. Примушує, щоб я не тільки вірші писав, а і в політекономії розумівся. Вже й Хихля не вимагає відповіді на своє дитяче запитання про те, скільки капіталістів застрелив своєю пролетарською рукою товариш Карл Маркс. Хихля мріє дістати книгу Маркса «Капітал» і все прочитати. Я — теж... Кравець усміхається в вуса. Напевне, читав, бо каже: «Дуже інтернаціональна книга, тільки для вас, хлопці, товста». А поки що ми намагаємося розібратися у партіях та течіях, які снують довкола. Я їх оце собі виписав у рядочок — і то ще не всі, а тільки ті, що є в нашому повіті:

Анархісти-максималісти.

Ліві есери.

Просто есери.

Ліві комуністи.

Махновці.

Анархо-синдикалісти.

«Союз руського народу».

Бундівці.

Петлюрівці.

Партія «гоп, кумо, не журись».

Накип — на тілі соціалістичної революції.

Далі — записую ще кілька — уже моїх власних думок.

По-перше: робочий — щит революції, її розум, її граніт.

По-друге: село — цей океан вивержує все, йому дано виколіхувати кораблі далеких мандрів, йому дано здіймати бурі й шторми і затихати несказаним спокоєм.

...Прочитав я останній афоризм Кравцеві, а він:

— Це все мелодія про Мехтодія.

Усе в нього приказки та притчі. І все для того, щоб думав я власною головою. Так каже.

Я й думаю... Тільки при чім тут Мехтодій?

— А я тобі зара цього не скажу. Думай!

Мені подобається його подільське «зара...».

Ще одна Кравцева притча. Про щось ішла в них розмова з Моргуном та Злючим — я початку не застав. Застав тільки притчу.

Робив у попа робітник. Дрова колов. Скупа попадая годувала погано. А то дивиться у вікно й не налюбується — руба, аж іскри летять. «Дай за таку роботу чарку в обід дам...» Налила та й помилилася, не з тієї пляшки лила, оцет був то... Перехилив Петро, крєкнув і їсть борщ. «Ну як горілка?» — питає попадая. — «Нічого, — їй Петро, — горілка смашна, тільки дуже кисла...»

То ж треба було так збігтися зморшкам на його обличчі, щоб воно завжди немов сміялося.

Знову говорили про поезію і про життя. Читав я партизанам новий свій вірш. Там є такі рядки:

На огні ти не раз,
на огні.
Ти підводивсь і гас
на огні.

— А чому «гас»? — питає Кравець, коли я закінчив читати.

— Ну це дух непокори, який у людях то спалахує, то гасне...

— Неясно...

— Але ж це поезія, — намагався я йому пояснити. Та він, напевне, поезії не розуміє.

Каже:

— Ми граємо на шаховій дошці з супротивником і думаємо про нього... Треба думати й про себе, щоб бити й перемагати.

Ага! Він ще сказав, що товариш Маркс теж вірші писав... Де б їх дістати?!

Ще запам'яталися такі слова Кравця, коли я йому прочитав вірші без рим, але про революцію:

— Прослухав я ці вірші й згадав слова Бальзака: поезія — це одєжа нації... А яка ж одєжа ці вірші? Лахміття якесь.

Цікаво знати: хто такий Бальзак? Коли він жив? Чи живе й досі? Хіба він не знає, що зараз ми боремося за інтернаціонал і ніяких націй нам не потрібно?

Григорій Михайлович усміхнувся в вуса й сказав:

— Маркс і Енгельс дуже любили читати його книжки...

Дивно. Як же тоді бути з отим гаслом, що я читав у газеті, де друкувалася стаття тов. Троцького, — «Українець чи більшовик?»?

Приїхали кіннотчики, попереду старший. Недалеко, коло дороги, стояла купа селян. Вони запитали, де ж копати... З коня встав старший, вийняв з піхов шаблю і, пригинаючись, відміряв дванадцять разів уздовж і шість разів упоперек. І сказав: «Оце». Потім засунув шаблю в піхви, сів на коня, наказав гуртові не баритись, а негайно братись за роботу. То був молодший есаул Кирноградський, ще юнак, у завдання якого входило розстрілювати, а потім присипати землею розстріляних селян.

...Ті, що на конях, були з рушницями за плечима, з шаблями при боці, а ті, що стояли, були з лопатами в руках, босі. Ми налетіли вчасно. Уже ями було викопано, уже стали селяни над нею, коли заговорив наш «максим». Ми сікли біляків, не шкодуючи патронів. Щоб — до ноги! Щоб — до цурки!

Тільки отого сопляка Кирноградського й залишили живим. Щоб допитати, а потім судити й розстріляти.

Я дивився на нього, зовсім ще молодого мерзотника, мучителя людей. Я чекав, коли він упаде на коліна й почне проситися. Не впав, гад, не просився. Перед смертю щось гукнув про єдину, неділиму...

Аристократ. І все одно — звір.

Хочу після війни стати письменником. І написати про все це. Написати повість, де все діється вночі. Картини, пейзаж ночі.

І гинуть люди. І ллється кров.

Розповідали про Миргород. Єврейське весілля. Наскакують денікінці — всіх рубають. Багаті євреї, правда, відкупилися — їх помилювали. А голоту — порубали.

Уявляється мені розділ повісті про це.

В містечку під час погрому. Єврейські діти (братик і сестричка) тікають луками. Сходе туман. Усе здається страшним. Заховались під копицею сіна... Але їх і там знайшли. І запалили ту копицю. Потім люди бачили два обгорілі трупики. Обнялися міцно-міцно. Так і поховали.

Або таке. Картина покарання на горло. Бульвар у Ка-

теринославі. На деревах вішають робітників. Кат перехрестив петлю.

— У бога все записано...

Чи картинка з натури (на шляху):

— Куди це ти його?

— Та ось доведу до першого лісу, до першої гілляки та й...

— Так ліс же не близько.

— Нічого, гомонячи дійдемо... (розмовляючи, балакаючи).

...Денікінський офіцер наказує:

— Дай йому (полоненому червоноармійцеві) з десятик нагаїв за твердий знак і з пару десятків за «ять».

Полонений:

— Нічого, бий, ми тобі ще пропишем «іжицю»... Не я, так хлопці наші...

— Ага! Так?! Розстріляти!

І розстріляли...

Степ. До повітового міста йдуть двоє селян-стариків. Вони ледве йдуть. Їх ведуть. Кажуть, денікінці ввіймали сина їхнього — хороброго партизана — і загадано прийти батькам, щоб вони підтвердили, що це справді Медур — знаменитий партизан, якого біля двох десятків раз ловили, а він усе жив і жив, піднімав повіт до боротьби.

Отак вони йдуть, аж назустріч кілька вершників. «Утік, — кажуть, — партизан». — «А що з його батьками робитимемо?» — «А що? Прив'яжемо до коней та по степу побігаємо. Щоб знали, як партизанів плодити!» Прив'язали діда з бабою до вірвовки та й давай ганяти степом. Насмерть заїздили старих. Кинули вовкам та лисцям.

Ще розказують. Денікінці. Кати. Обідають.

Перший:

— А чому ти не виделкою — ось же лежить, а пальцями?

Другий:

— Предки в мені прокидаються часто.

Перший:

— Пора б уже забуть.

Другий:

— Не вдається.

Зорі. Поміщик-офіцер дивиться на зорі. Говорить про те, які вони прекрасні і як це зорі взяла собі до кашкетів вошива, немита, обдерта голота, — як це так?!

А ми — хлопці всіх націй та одного соціального стану — діти труда, сини і дочки бідноти.

Пісня табірна, партизанська. Якось так звучить і на-строює наші юнацькі душі. Окремі ноти її десь тануть на пісках за річкою, а окремі — в соснових борах, у перелісках на грані осені і літа. Особливо співають вершинці. Це вже в основному дядьки. Більшість з них обросла клопотоми, у деякого є й діти. Тільки Хихля — юний. Але вредний. І все через Оришку.

І раптом Кравець мені каже:

— Ось як закінчиться війна, напишем, Павлушко, поему.

— Про світову революцію?

— Можна й про неї. Але ти про любов напиши. І про пісню «При місяці стоя».

— А що ж нам писати?

— О... Можна стільки написати.

І почав він згадувати свою юність. Подільське містечко, де живуть українці, євреї, цигани й поляки. І — я так розумів! — любов хлопця до неможливої дівчини. Така любов була — трагічна якась, що й досі згадується. Став той хлопець дядьком, а й досі пари собі не знайшов...

Цікаво!.. Навіщо йому, Кравцеві (якщо він про себе оповідає?), ота любов? Він уже старий. Йому вже літ сорок скоро буде.

Химерний народ ці старі...

«При місяці стоя...»

— Це ті хороші мої дівчата, — раптом сказав він, — що в ті далекі вечори одспівували своїх улюблених незабутніх пісень та й залишили їх співати наступному такому ж милому дівочтву. І ось я слухаю ці пісні, і виходять з них, як з води просвітлені сонцем лілеї, мов незабутні, мої хороші дівчата.

Я подивився на нього. Він не всміхався. Слухав пісню.

— Ніхто не поверне мені тих днів — та й нікому вони ані сьогодні, ані завтра непотрібні.

І тут я вирішив підтримати розмову, сказавши майже Марксовими словами:

— Вони ще висять на балансі, але вже мертвим капіталом.

— Не треба говорити, Павле, не треба... Слухай ліпше пісню...

Я слухав і нічого особливого не чув. А Кравець, коли пісня скінчилася, сказав:

— Багато років пройшло, багато літ проминуло, а дзвонить голос, його відлуння тепер повертає мене знову й зно-

ву до тих бур і ночей, до тих місячних вечорів, що були нам милими тоді.

Ну чисто тобі як у книжці!

А через два дні був тяжкий бій. Прийшов наказ із центру: відтягнути, відволікти на себе якомога більше денікінських сил. І ми, здається, перестаралися. Нас затисли з двох боків. І ми билися самовіддано. Денікінці думали, що ми будемо втікати, ухиляючись від жорстокого бою. Та ми прийняли цей бій, хоч і зазнали втрат. Але денікінці втратили більше. Бій закінчився аж уночі. Денікінці відступили. Завтра знову будемо битись...

Після бою в садах лежали вбиті, обсіпані опалими яблуками. Цього літа урожай яблук надзвичайний.

З Вершини передали: загинув дядько Іван Орлянський, Оришин і Пріщин батько. Взяли його і ще дев'ятьох, як заложників, за те, що партизани підірвали й потопнили на Дніпрі денікінський корабель. Пішов він на дно разом із півсотнею солдатів та офіцерів Добровольчеської армії... І денікінські стратеги почали стріляти заложників, вишукуючи тих, хто співчуває червоним або й родичів серед них має...

Ми з Оришкою ще й не встигли породичатися, я їй ще й про любов свою сказати не встиг. Господи! (Я не вірю в нього, але...) Це ж яка небезпека чигає на мою Оришку! Як її врятувати?

Хихля ходить зажурений — теж, певно, за Оришкою переживає. І чого ото йому лізти не в свої справи?! Ясно ж — ніколи Оришка за нього не вийде.

Жаль дядька Івана... Ой, жаль... За Оришку страшно.

Сьогодні на наш бік перейшла рота денікінців. Платон Моргун їх допитував. Виявилось: це група боротьбистів. Мобілізовані денікінцями. Хотіли втекти, одержавши посвідки з учительського інституту. Не вдалося. Одного Платон знає. Ще з чотирнадцятого року. Був у селі, в батьків. Усе село виробляє гребінці. Розповідав про підпільний гурток в учительській семінарії. Політичні напрямки різні: боротьбисти, анархісти, есдеки, петлюрівці, махновці. Але були, каже, й більшовики.

Це звісно, добре, що перейшли вони на наш бік. Григорій Михайлович Кравець каже так:

— Люди шукають у революції справжнього шляху. І не винні вони, що не одразу шлях той відкрився. Не

всі ж були класово свідомі од початку. А от тепер, під час боїв, ці люди багато чого усвідомили. Зрозуміли, що шлях, який їм здавався вірним, неправильний. І це їхне щастя, що вони вчасно зрозуміли... Бо тим, що були такі ж, як ці, але полягли від наших куль, уже нічим не допоможеш.

Фанасій Злючий стріпнув своїм цигансько-гайдамацьким чубом і сказав:

— А тим, хто поліг від кулі денікінської, чим допоможеш?

— Їм вічна революційна слава. А тим, хто ліг від нашої кулі — вічна ганьба. І для всього роду до сьомого коліна — трагедія.

А мені подумалося про вічну славу. Бачу великий монумент героям нашої боротьби.

Ставити монумента — це значить розкривати сторінки історії перед поколіннями, сторінки прекрасного і героїчного, гідного наслідування.

Холодний мармур обеліска овіває східний вітер. День тихий. Здається, все застигло, нічого тут не відбувається. Та гляньте перед себе. Коло обеліска стоїть білявий молодик. Він дивиться на недвижні грані монумента, а в душі його постають героїчні картини подій, на честь яких і споруджено цей обеліск. І ці хвилини самотнього юнацького споглядання чи не більше дають серцю і душі молодика, ніж сотні промов і лекцій. Сполучення прекрасного і героїчного, поєднане в мовчазних пам'ятниках, має впливи справді грандіозні.

І тут же подумалось про наших ворогів. Які вони ниці, які вони нікчемні. «Аристократи», як отой Кирноградський...

Денікінський генерал звертається з промовою до новомобілізованих (урки, кати, бандити, сифілітики):

— Докажете перед родиною, что в ваших жилах тоже течет голубая кровь.

Сифілітики:

— Так точно, ваше високоблагородіє!

Не вірю в їхній патріотизм.

Правда, в наш патріотизм вони теж не вірять.

Приснилось: ніби я прокинувся, а біля мене — Оришка. Дивиться й питає ласкаво-ніжно:

— Що тобі снилося тільки-но?

— Мені снилася весна ясна, рання, подорож щаслива, далека і ти.

Подорож — не подорож, але що знову бій — то це таки точно. Нас відрізають від інших червоних частин. І ми ніби й піддалися спочатку, щоб більше на себе сил відтягти, а потім несподівано стукнули по ворогу. Так от не вдається вдарити несподівано. У денікінців теж розумні голови. Чи не перехвалаю я класового ворога? Ще прочитає хто оці нотатки та й подумає: оце так революційний боєць Павло Вус! А втім... Згадую, як Кравець сказав. Воно ніби й не про це, але й про це. Я кажу йому: треба написати вірш до нагоди других роковин Жовтня. Скоро ж буде. А він подивився уважно заклопотаними очима, не всміхнувся, бо зараз не до того — та й каже:

— Описуй не «к случаю», а стосовно епохи,— і твір буде справжнім.

Отож-бо я й думаю, що треба написати все, як воно є.

Загнали нас у такий кут, що й страшно подумати. Денікінських сил уп'ятеро більше. Та й боеприпасів у них повно. А в нас була одна гарматка, та й у тієї ще позавчора снаряди закінчилися. Заряджаючий Сидоренко свою гармату називав гаківниця, а чому — пояснював: як стріляє, то наче гавкає. «То треба ж, козаче, гавківницею звати». «Е, ні, гаківниця — так історичніше. Чому ви думаєте, що оця гармата не ввійде в історію?»

Нема вже нашого Сидоренка. Загинув сьогодні в бою — не давав денікінцям своєї «гаківниці», думав, певне, що десь іще роздобуде снарядів для неї. В рукопашному бою загинув, бився, як розлючений бугай, бився так, як його односельці з Робленої Могили... Ще з давніх пір це село славилось бійками. Бились і на свайбах, і на похоронах.

А вже в свята — ні одне так не минеться, особливо чомусь на Маковія, на храмовий празник. Кажуть: і піп брав участь. А про Йвана Сидоренка казали: накулачив руки, вже як молоти... Сидоренко був справжнім воїном революції, хоробрим солдатом. Загинув... Але поклав перед смертю одинадцять ворогів. В рукопашному бою. Фанасій Злючий, якому доводилося ще колись битися з хлопцями з Робленої Могили — і з дядьком Сидоренком теж,— розповідав, який гарний був цей чоловік і як він проти пана воював. Кумедія, та й годі.

Бідар, що серед широкополих панських і куркульських ланів мав і свою «четвертинку», крутивсь-вертівсь та й вирішив засіяти її ромашкою, посадив жоржини.

Вдалося мокре літо — буїно зросла ромашка, а панські лани все літо точили грози. Суцільний ланок пахучих де-

коративних квітів серед панських пшениць на продаж — це було глузування, прямим викликом існуючому ладу. І Йвана покликали до станового.

Чим би воно закінчилося, не знаю, але саме тут війна почалася і послали Сидоренка воювати...

Серед погорблених нуждою струнким він тополом здавався.

Серед повбиваних Сидоренком денікінців побачив я й дядька Силу. Він таки пішов тим шляхом, яким ідуть усі, хто проти нас. Я знав дядька Силу ще з дитинства. Жив він на хуторі, іноді приходив до нас — жінка в нього померла, то до нашої матері залицявся. Не вийшло. Усе відповідало його прізвищу — рука була, як добрий молот, сам у плечах не те що великий, а так міцно збитий, кремезний, наче скриня куркульська. І на слові був — не гомінкий, поміркований, але ж усе, що скаже, — тільки в діло. Та не так, що комусь з того зиск чи ласка, — ні, тільки йому.

Мабуть, гори там багатства на його хуторі — такий на горі — одне слово — сила! А що тепер з тієї сили?!

Ось уже тиждень як ми відбиваємося з останніх сил. У загоні залишилося менше половини бійців. Та й ті ранені-переранені. Мене черкнуло кулею по нозі. Але кістки не зачепило, як запевняє фельдшер Петро Максимович. Перев'язував мене, а сам розказував про своє фронтове життя:

— Імперіалістична війна. Ходив з військовою сумкою. Став за фершала. Коло дерев'яного містка якимось навесні рвав солдатам-окопникам зуби. Йшли цілими ротами, а я все рву та рву. На правій руці отакенна-о мускулатура стала...

Фанасія Злючого вже другий день немає в загоні. Пішов позавчора вночі лісами та соснами на з'єднання з четвертим комуністичним полком, що за Дніпром. Він дороги та стежки знає добре. Якщо все буде гаразд, то завтра о п'ятій дня четвертий полк ударить по біляках в районі Вершини. І нам треба саме під той час з останніх сил ударити по ворогові. Отоді ми вирвемося з оточення, себе врятуємо і денікінцям дамо смертельного чосу.

Завтра, завтра...

Треба дожити до завтра.

А Фанасієві — дійти до наших.

ОРЛЕАНСЬКА ПРІСЬКА

Звечоріло. Ніч зайшла.

Десть поблискують сухі блискавки.

Ждеться й не ждеться...

У школі — денікінський штаб. У дворі, в підвалі, сидить під вартою Фанасій Злючий. Піймали його по-дурному. Пробираючись із лісу, де ховалися червоні партизани, за Дніпро, до четвертого комуністичного полку, він наткнувся на вартових. Його привели до школи — і хтось із сільських побачив, передав крадькома Прісьці: «Твого Фанасія взяли». Добре ще, що не побачив його ніхто з куркулів, а то б денікінці одразу довідалися би, що в їхніх руках сам Фанасій Злючий, за голову якого обіцяли двох корів і коня.

Завтра скличуть усіх людей села до школи, виведуть Фанасія і запитують: хто це такий. І дістанеться комусь дві корови й добрий кінь. А Фанасієва голова злетить із пліч.

Пріська зціпила зуби. Треба щось придумати. Негайно!

З півдня — світло ще, а з тої сторони — за Дніпром — хмара чорною стіною стоїть.

На схилах недрімані зорі...

До капітана Олександра Естергазі-Галанти, який займав хату біля школи, постукали.

— Антре! — озвався капітан, думаючи, що прийшла панна Нінет. Він ловив сьогодні її погляди і розумів, що панна не хоче провести сьогоднішню ніч на самоті.

Але увійшла не панна Нінет. Увійшла селянська дівчина. Очі — степові первоцвіти кольору неба. Це видно навіть при лампі.

Дівчина нагадувала чубатого хлопця.

Естергазі-Галанта зустрів це дівча вчора чи позавчора, але тоді воно було з кісьми. Навіщо ж воно обстриглося зараз?

— Добрий вечір! — промовила Пріська.

Що ж, добрий вечір. Що треба цій селянці? А, вона просить їй допомогти... помилково заарештували її брата... Ні, капітан Естергазі-Галанта, воїн доблесної Добровольчеської армії генерала Денікіна, не зможе допомогти. Це, зрештою, не його справа. Він піхотний офіцер.

— Але як не зможете? — щиро дивується Пріська. Йї аж весело, що такий бравний капітан — і не зможе допомогти!

Дівча. Кирпатість носика, загнутість підборіддя, вуглуватість обличчя, безперечна його незугарність — все покривалось якимось надзвичайним збіговищем рум'янців. Поєднуючись з постійною майже усмішкою, з душевною веселістю, вони здавалися в цілому божественно розквітлою квіткою на цьому страдному світі. Ну як не сказати: це дівча принесло радість?!

Капітан запропонував дівчині стілець. Сіла. Сидить і дивиться. І не думає відступати з своїм проханням. Знову просить за брата. Хоч побачитися.

Вона сидить на стільчику. Ніжки трима, як скрипалька в симфонічному оркестрі.

Капітан Олександр Естергазі-Галанта, нащадок давно обрусілої гілки австро-угорського дворянського роду, любить музику, колись у Петербурзі не раз навідував концерти симфонічної музики... Так про що ж ця дівчина просить?

Коли він зосереджувався на чомусь — губи склалися під самого носа, коли ж благодунчивав — губи розтікалися заодно з брижами морщин, як широкі кола по воді. Ну як не сказати: це дівча принесло радість?!

Він узяв стільця і підсів до неї. Сам не знав, чому так вчинив. Може, тому, що перед цим думав про панну Нінет?.. А може, щось відчув... Щось дивне-дивне, майже лицарське... Губи самі розтеклися, розсунувши зморшки.

Дивна дівчина — виставивши обличчя, ховає очі.

— Ну глянь бо, глянь...

Хтось постукав, і капітан з досадою відсахнувся.

— Антре! — сердито гукнув він, забираючи свого стільця від Пріськи.

Одчинилися двері, й до хати зайшов якийсь нікчемний чоловічок, дожовуючи запліснявілими губами цигарку.

І хто кого дожовував — він цигарку чи цигарка його, важко було сказати...

— А, ти тут не сам, — процідив він. — А то я думав — зіграємо...

— Серж... Ти ж бачиш... У мене дорога гостя.

— Познайом!

— Сіль ву пле... пардон... пробачте... Я ще й сам не встиг. Капітан Олександр Естергазі-Галанта!

— Орлянська... Пріська... Фросина, значить, — сказала вона. — Іванівна...

— Капітан Сергій Самойло! — стукнув закаблуками Серж.

— Хвилиночку, Прісю, — сказав Естергазі-Галанта. Йому, певне, щось спало інтересне на думку. Вони вийшли

удвох у сусідню кімнатку і про щось стали бесідувати... Спершу чувся голос оцього — з дивним не нашим прізвиськом. А далі щось заперечує запліснявілий з цигаркою. Потім знову — бу-бу-бу — це оцей-о, Галанта. І у відповідь — гир-гир-гир — запліснявілий. Й отак тривало хвилин з десять, якщо не більше.

Нарешті вони вийшли з сусідньої кімнати. Капітан Естергазі-Галанта всміхався, аж геть усі зморшки на його передчасно постарілому лиці повтікали кудись аж за вуха. В руці тримав ключа.

— Ось кому дякуй, Прісю Іванівно, капітану Сержу. Він дозволив тобі навідати брата...

— Його теж прізвисьце Орлянський? — запитав Серж.

— Еге ж... Орлянський.

— Дивне прізвисьце...

— А нічого дивного — у нас півсела Орлянські,— уже сміливіше повела річ Пріська.

— А він чомусь усе не признавався. Ти йому, Прісю, скажи, хай не боїться, хай правду каже. Ми ж не звірі якісь.

— Скажу, панночку, ой спасибі вам...

— Це ти йому дякуй,— кивнув на капітана Естергазі-Галанту.— Ну я пішов!..

Рипнули двері, почувлися його кроки в сінях, грюкнули ще одні двері. Вони лишилися удвох.

Дивна дівчина ховає очі.

— Ну глянь бо, глянь... Божественно розквітла квітко, на цьому страдному світі!

Вона сидить на стільчику. Ніжки трима, як скрипалька в симфонічному оркестрі. Ах, так, він уже думав про це... Ах, це ще лампа...

— Якщо дозволите,— підвівся він, підійшов до столу і загасив світло.

...І де це той місяць тинявся поза хмарами? І йому не хотілося те бачити.

Фанасій переплив Дніпро, прийшов на темний берег.

І привиділось йому щось дивне з минулого: наче пробирається степом килиїмським, балками сухими і терниками колючими під завивання вовків-сіроманців, під клекіт орлів хтось такий, як він; пробирається утікач з неволі татарської на свою благословенну зелену Полтавщину з її срібними річками, глибокими озерами, темними дібровами.

— Прісько,— застогнав Фанасій...

Він зрозумів, якою ціною мусила вона заплатити, щоб

пройти до нього. Вона не казала про це, тільки попросила не цілувати її. І він зрозумів.

Його партизанський загін опинився в оточенні.

Загинуть усі, якщо не прийде підмога. От він і йшов по підмогу. Він знає, де стоять пости четвертого комуністичного полку. Завтра (о ні, це вже сьогодні) по обіді, десь годині о п'ятій-шостій ударити по біляках, і тоді партизани вирвуться з оточення. У нього в голові план, складений і ухвалений партизанами. Тільки б дістатися до четвертого комуністичного.

Десь і місяць натужиться вийти із-за хмар, просіяти над цим краєм.

Шипшинові зарості і терену кущі — там не продертися нікому. Але він, Фанасій, продереться. Хоч тіло йому в кров розриває.

Пріська прийшла до нього і тут же почала у темряві роздягатися.

— На, бери моє шмаття, одягай на себе і втікай, а я...

— А ти?..

— А я тут чекатиму. Може, встигнете, виручите мене...

— Прісько!

— Фанасію!

— Що?

— Ти мене любиш? Чи ти мене ще любиш? Після всього?

— Люблю і вічно любитиму... Доки мого життя. Але я не піду.

— То пропадуть твої партизани...— глухо мовила Пріська.— А я через Дніпро не перепливу. Утоплюсь... А тебе завтра теж замучать. І все — дурно... Фанасію!

Заскреготав зубами Фанасій.

— Гаразд, я переодягнуся.

У темряві вартовий не розібрав, хто вийшов. А білогвардійський капітан чекав Пріську у себе вдома. І він, Фанасій, пішов. А далі — побіг — просто до Дніпра, просто в Дніпро.

Течія однесла його десь верстви на півтори вниз. Він ішов, думав про свою дівчину.

— Нехай ото буде наша зірка,— казала вона торік улітку.— Щоразу, коли доведеться тобі подивитися на неї, ти згадай про мене.

— А може, мені ніколи буде і вгору глянути?!

Навіщо він таке казав? Він зараз біг і дивився в небо — на оту зірку, і згадував свою Пріську.

Боже мій, якби вдалося її врятувати! Якби вдалося виврати її з рук біляків! Свята моя Прісько.

А в голову стукала — о, як недоречно! — ота пісня, що Приська якось була заспівала журливо так, печально:

Ой, як мені, мамо,
Веселому бути,
Любив дівчиноньку —
Взяли її люди.

Губи зціловані, очі потуманені...

Скоро світанок — йому треба встигнути до четвертого комуністичного полку.

І тоді...

Знов засвітає горами хмар і розривами снарядів.

— Утік вовк разом зі шкурою!

Так вигукнув уранці капітан Самойло, влетівши без стуку до свого колеги по картах і випивках капітана Естергазі-Галанти.

— Як то? — не зрозумів Естергазі-Галанта і скочив з ліжка. — Хто втік?

— Отой! Отой — сільський парубок. О, щось там є!

— А вона?

— А вона лишилася. Сидить. Від радості аж світиться. Дівча...

— А вартовий?

— Вартовий руками розводить. Каже: не помітив, що вони переодяглися. І справді — вона в чоловічому одязі сидить.

— Що ж вона натворила, дурна!!! — застогнав нащадок австро-угорського дворянського роду — і знову побачив, як сяють її очі.

Степові первоцвіти кольору неба.

Полковник наказав: допитати, витягти з неї все.

Естергазі-Галанта впав на стілець, обхопивши голову руками...

— Тільки не я! — закричав, захлинаючись від істерики.

Допитували Приську Орлянську капітан Самойло і панна Нінет. Якраз цієї ночі, коли більшовицький комісар Фанасій Злючий утік з-під варті, панна Нінет натхненно втішалася коханням із капітаном Самойлом.

У баришні Нінет за денікінщини виявився талант по-військи садистки...

І от вона разом із капітаном Самойлом взялася допитувати Приську. Дівчина нагадувала чубатого хлопця, навіть хлопчика. Але панна Нінет її одразу ж пізнала:

— А... Орлянська?! Пріська?! Так це ти,— і тут страшний здогад шпигнув панну Нінет у серце,— так це ти свого Фанасія Злючого врятувала?

— Якого Злучого? — підвів запліснявілі брови Самойло.— Отого, що за його голову...

— Чому ж ви мені його не показали? — скочила панна Нінет — і Пріська побачила на ланниних ногах жокейське галіфе, обшите жовтою шкірою на тих місцях, що незручно називати.

— А звідки ми знали, що то — Злучий?! Він же не казав! — огризнувся Самойло. І тут вшнипився очима у Пріську. М-так... Галанта має смак. Вона й справді — пікантна. Недаремно ж люблять казати майстри допитів офіцери-денікінці:

«Нічого нема принаднішого, як жіноче тіло і навпаки...»

Що — навпаки? Кому — навпаки? А, панні Нінет — навпаки...

Як кому.

Він знову подивився на Пріську, пожував цигарку. Згадав її прізвище, осміхнувся:

— Орлеанська? Орлеанська діва?

Брови, як шнури — сходяться зашморгом на перенісці.

— Не дивись на мене,— відповіла Пріська.— Не сміти своїми очима по мені!

— Ну що ж, побачимо, що ти скажеш нам через півгодини,— процідив крізь зуби Самойло.

А вона:

— Чого второпився на мене?

— Грубіянка!

...Як маленькою була, питалася в неньки, а навіщо груди? Ой, донечко, не питайся, то на лихо нам... Як же це так на лихо, думала, коли й солодко, і млосно десь там зачиналося.

Пріська зіпіла зуби. А панна Нінет заганяла їй у груди розпечений шомпол. Пахло горілим м'ясом, від болю туманилося в очах. «Ну, плач, просись!» — сичала Нінет, а Пріська не просилася, тільки іноді виривався стогін...

«Навіщо це їй? — думала Пріська.— Ну знає ж вона, що Фанасія тут нема, знає, що їй його не наздогнати... Що їй дасть оце все? Невже їй не моторошно дивитися на оці тортури?» І раптом збагнула: та ж оця вислозада сучка в галіфе мучить її тільки для того, щоб хоч цим показати

свою «вищість». Їй справді приємно, їй справді десь там солодко і млосно, коли вона заганяє шомпола у Прісьчині груди...

Спочатку вони пекли їй ноги, а вона, Пріська, терпіла. Вона знала майже такий біль.

Ціле літо і до пізньої осені ходила боса, щоб черевики не стоптувались. То нічого, що зашпори заходять — кров гаряча одігріє.

А рогатки! Скільки сотень верст по них пробігано ще з дитинства! Це такий вид гострих колючок на пісках у їхнім селі. Є звичайні, а є великі й особливо дошкульні — «кінські рогатки». Чому на пісках? — щоб захистити піски цією вбогою рослинністю. Тримає землю корінь...

Льодокілля. Лемент птахів. Бадилля туманів. Обличчя хмар. Стежки дрібненькі. Долина садів. Сласна тиша. Грімко. Рано-весно.

«Я зараз пригадаю... Це було між весною і літом.

Казала тітка Одарка: «Ні, що не кажи, а красивому таки легше жити. Хто не гляне — та й знітиться перед тою красою. Хай і не вклониться, а серце йому затрясе. І чому бог не кожному красу дав?.. Тому вділив, тому ні... Що не кажи, а не по правді влаштовано. Це я давно помітила, та й по собі знаю. Натерпілась від тої осоружної незугарності замолоду. А тепер на старості всі в красі зрівнялись. Красива ти, Прісько!»

Чи то Пріська у маренні повторила останні слова, чи ще чому, але панна Нінет зареготала, проводячи її по лицю шомполом:

— Ми з тебе мавпу зробимо! Ха-ха-ха!

Пріська підняла важкі повіки, глянула своїми степовими первоцвітами кольору неба і з натугою, щоб не крикнути, відповіла:

— Не тільки красуням помирати за революцію...

Губи стискала, аж зуби вдавлювала.

Вона не бачила — очі затуманило з болю, що біля столу стоїть полковник Синегубов. Він дивиться на все це звичайним оком садиста і напружено думає над тим, щоб його ще придумати, аби примусити цю мужву заговорити, заплакати і впасти на коліна.

В кожному селі він думає про це і з великим душевним болем часто повторює:

— Народ варвар став... Варвар пішов... У... варвар...

Йому тяжко дивитися на варварство цієї мужички. Х-ха! Орлеанська діва?! Це думка! Спалити оцю новоявлену Жанну д'Арк над Дніпром, хай хоч там покричить!

Народ варвар став... У... варвар... Куди їм до Жанни д'Арк?! Там — благородство, там — муки за батьківщину, а тут? Що тут?.. Орлеанська Пріська! Ха-ха! Який недотепний збіг, недотепний, як увесь цей народ!

— Продовжуйте, капітане! — говорить полковник. — А я піду подихаю. Жарко.

У коридорі школи, де нині штаб, стрівся блідий капітан Естергазі-Галанта з папірцем у руці. П'яний. Він погойдувався, як тополя на легкому вітрі.

— Пане полковнику!..

— Я вже сказав, що цю дівку буде страчено... Якщо вона після допитів доживе до страти! Страта відбудеться, як це вам відомо, о шостій вечора.

— Пане полковнику! Це стосується моєї дворянської честі! Я не можу відправити на страту людину, з якою...

— А ви й не будете відправляти, капітане! Буде так, як я сказав.

— Тоді, пане полковнику, ось мій рапорт.

Капітан подав папірець.

— Які ще в чорта рапорти? — побагровів Синегубов. Розгорнув. Прочитав:

«Настоящим доношу, что сего числа в 7 час. вечера я застрелюсь».

— Ідіот!

...Кати-охоронці проходили довгим коридором, опустивши руки, як бичі.

Це був перелісок громів і блискавиць. Скільки тут стояло розчахнутих стовбурів могутніх дерев! А кора тих, що вціліли, була посмугована згори донизу. Мов од бандитських ножів достигали рубці на ніжнім тілі дерев.

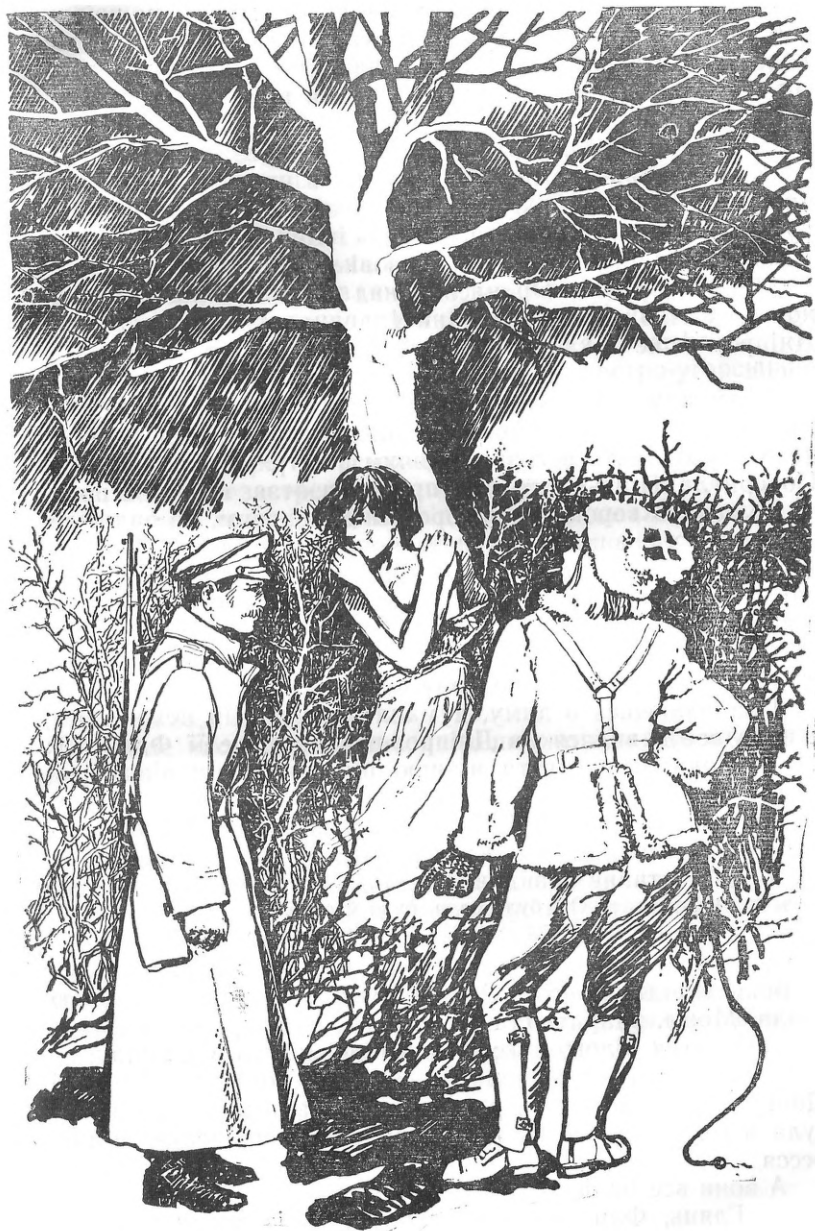
От сюди вони й привезли Пріську. Ніжне створіння — панна Нінет, розчовгано вертячи задом, обтягненим жокейським галіфе, показала зміючкою-нагаечкою:

— Тут!

Офіцери дали команду. Солдати зняли Пріську з брички і повели до акації. Ішла Пріська, ледь переступаючи, мов чужими ногами йшла, все тіло боліло, від шкіри на голові до найдальшого нутра, ішла, а сама дивилася з кручі на Дніпро — чи не показалися червоні.

Дихнув вітерець — акація гойднулась. І згадалося Прісці пісенне:

Та журба ж мене ізсушила,
Та журба мене ізв'ялила:
Що найменша в степу птиця,
Та й та мене била.

Любить таки спеку акація. Одмолодивши білим цвітом, у бронзі стоїть вона на вітрі в суворій зеленавості все гаряче літо. Аж чорна, ось вона над солонцюватими дорогами, де тільки й живого, що коники та вітер, шумливий вітер...

Солдати підвели Пріську до акації і завзялись уже прив'язувати її, як тут по-собачому щось іще дзявкнула ніжна панна Нінет — і офіцери дали команду: підняти дівчину на кілька аршин над землею — і тоді аж в'язати.

...Йшли одна на одну дві грозові хмари.

Висіла Пріська Орлянська над землею, прив'язана до колючих гілок та стовбурини і дивилась-видивлялася на Дніпро: чи не показалися червоні, чи не йде з ними її Фанасій.

Щось там іще дзявкнуло ніжне створіння в жокейському галіфе і почула Пріська запах диму. Це під акацією почали розводити вогонь. Гарячим повітрям війнуло знизу. Повернула Пріська голову праворуч — за течією і побачила: там за горою, за поворотом Дніпровим, не видні денікінцям, але видні їй, — ідуть човни через ріку...

Щось там вигукнула панна Нінет, лютувала, напевне, що не випекли очі Прісьці Орлянській. Бо світилися ті очі й крізь дим.

Очі Орлянської Пріськи.

Степові первоцвіти кольору неба.

І задихаючись в диму, думала Пріська (їй пекло ноги, а вона все дивилася на Дніпро, на човни, де її Фанасій):

— Покидаючи життя, я знаю, що покидаю чарівну казку...

І там побачила його!.. І подумалося їй в огні, і простогналося:

— Ой, останнє повідання!

Ой, були орли, були й соколи,
Взяла їх мати, сира земля...

А червоні з Дніпра задивились на кручу далеку. З того боку заходила гроза. Ось уже хмара над самою кручею стала. Може, вдарить блискавка? Ні, не вдарила. А тільки з землі патик білого диму почав підійматись під хмару.

А червоні ішли та ішли через хвилі, попід кручі високі Дніпрові. Блискавиця нагиналась і лучала в панцер річки, гула й одляскувала аж десь в далеких нерівностях піднебесся.

А вони все ішли та ішли — через дощ.

— Глянь, Фанасію! — показав хтось із хлопців на далеку акацію там, за горою...

А Фанасій те бачив і сам.

Пожежа. Гроза. Дим на тлі грозової хмари здавався білим, як сиве вороння казкової відьми.

І стислося серце... Наче почув останній крик Пріськи Орлянської.

...Через півгодини червоний загін, що переплив Дніпро і видерся на кручу, вступив у бій з денікінцями. З кулею в серці впав Фанасій за верству від акації, на якій уже догоріло серце його Пріськи.

Степами кінно втікали пани офіцери з панною Нінет. Сьогоднішню ніч, якщо вони будуть живі, панна Нінет планувала провести з капітаном Естергазі-Галантою, обрусілим нащадком знаменитого австро-угорського роду.

Вона не знала, що капітан ще вранці подав полковникові такий рапорт: «Настоящим доношу, что сего числа в 7 час. вечера я застрелюсь».

О сьомій годині, коли офіцери від'їжджали в одно із сіл, зайнятих Добровольческою армією генерала Денікіна, панна Нінет почула позаду постріл.

Колега капітана Естергазі-Галанта, капітан Самойло, обрусілий нащадок знаменитого козацького роду, знявши картуза, сказав:

— Він правдою мірявся жить...

Подумав, покліпав очима й додав:

— Але часто ми хочемо не лише жить, часто ми хочемо й смерті.

Плакала мати, тужила: «В чорних хмарах та на білих крилах — понесли мою донечку...»

Ходить сонце старими уторованими стежками поміж лісовиною хмар і, не дивлячись на нас, нервових, доходить своєї межі спокійно і впевнено.

Не вважайте пройдену дорогу життя пройденою. Вона ще мерехтить своєю далиною, своїми скіпцями й вибоїнами для долі й наступним поколінням.

Частина друга

ТРОЯНДА ЧЕРВОНА

— Приснилось: я колесо і кручусь на осі... і все дужче, все дужче... — казала Троянда.

Ясні темні очі.

Вії її увечері наповнювались сном і вранці — сонцем. Мов живим сріблом.

— Ти знаєш, що сказав Робесп'єр? Він сказав: секрет свободи в тім, щоби просвіщати людей, так само, як секрет тиранії в тім, щоб тримати їх у темряві. Я вчителька, Павле! Я хочу понести людям секрет свободи. Ти чуєш мене, Павле? Пошли мене в найглухіше село — я там робитиму революцію!

— Можеш їхати в Васильківку. Це в моїй губернії, в моєму повіті! Там мій товариш по партизанській роботі живе, він там — голова Радянської влади.

— А ти туди приїздитимеш?

— А як же? Обов'язково!

— Тоді — їду в Васильківку!

Ясні темні очі. Мов живим сріблом наповнені.

Вона виросла в херсонських степах, де дуже багато неба і де весь час чується близькість моря. Бідне єврейське дівча з містечка, вона самотужки здобула освіту. І надумала віддати все, що знає, темним людям, селякам. І коли вона це надумала, то щось у ній наче спалахнуло. Вогнем.

«Секрет свободи в тім, щоби просвіщати людей...»

Вона розквітла враз. Напровесні. Так розквітає абрикоса до листу. І проте для неї це природньо. Хай вона ризикує перед раптовими морозами, східними вітрами, руйнівними полум'яний цвіт, як співзвуччя непереможному подихові весни, як виклик!

Так розквітали комсомолки 1919 року.

Розквітали. І гинули. В тому ж 1919-му. На шибеницях. У катівнях. Біля чорних стін під дулами. На брудній соломі в денкінських казармах — гвалтовані...

Роза Ройтман розквітла у двадцятomu році. Не напровесні, а на початку літа. Вона була у Києві і стріла Павла Вуса.

Він привіз до Києва свою збірку поезій. Надумав видати. Бо першу послав був поштою, та десь загубилася вона.

— Почитай мені щось, таке, як ото слова Робесп'єра!

— Слухай! Слухай!

1920 рік. Кінець травня — початок червня. Біла акація. Місяць. Володимирська гірка. А на другий день — неділя — Дніпро.

...На тлі зелені, у білому костюмі, юний... І читав їй: Вдарте на мільярди гін — в племінно-щирому гарті гамарений гімн: дими — верстати — шківи — арка — в повітрі — чорнозем — ґрунти...

А вона так ішла, одслонилася і вслухалась, намагалася вникнути.

— Це ти так написав? Боже мій!

— Ні, Трояндочко, не я.

— Як ти назвав мене?

— Трояндою. Роза — по-українськи Троянда.

— А моє прізвище — Червона людина... Павле! Зви мене тільки Трояндою Червоною. Комсомолка Троянда Червона. Вчителька Троянда Матвіївна. Здорово?

— Здорово!

— Так хто написав цей вірш?

— Василь Чумак!

— Не чула. Шевченка — знаю, Чумака — ні. Це — твій друг?

— Його півроку тому розстріляли. Йому не було й дев'ятнадцяти.

— Як мені зараз...

— Ці рядки запам'ятав один його товариш — і тепер вони передаються з вуст в уста.

— І ти так напишеш?

— Трояндочко! Якби я так написав. Ти чому сюди приїхала? Підкуватися?

— Підкуватися.

— А що тобі треба знати?

— Все, Павлику, геть усе... Знаєш, як багато треба знати?! Треба знати все, що робиться в світі. От, наприклад, як на початку року було... Треба прочитати доповіді: до річниці вбивства Карла Лібкнехта і Рози Люксембург — так перш, ніж зважитися на це, — треба бути підкованим. Знаєш, скільки запитань ставлять?! Треба вміти відповідати...

— Знаю. У нас є такий дід Дідіон. Не приведи господь: одного лектора заганяв питаннями так, що той забіг з нашого повіту в сусідній.

— А доповідь про комсомольську етику? Людей цікавить усе, запитання: чи можна брови й вії фарбувати? чи волосся підстригати? У нас ніякого катехізису ж на цю тему нема! Критерій один — чи потрібно це партії. А звідки я знаю, чи потрібні партії довгі коси й фарбовані брови? Дай мені цитату з Маркса чи Леніна.

— Не знаю, Трояндо! От не знаю — і все.

— І я не знаю. На фабриці — зручніше з короткою стрижкою.

— А на селі не радив би — треба рахуватись, як селяни будуть сприймати.

— О! А ти кажеш!

— Що я кажу?

— Нічого. Недаремно ж ото сон снівся: я — колесо, я кручусь на осі... І все дужче й дужче...

Ясні темні очі.

— Чекай. Що це ти витріщився? Ти мені скажи таке: от ми засідаємо цілими ночами.

— Як це цілими ночами?!

— Ну справді!..

— І у вас — теж?!

— І у нас теж... Засідання, збори! Павле, це якісь тупики, звідки вже не виберешся. Часто після обговорення дрібного питання люди виходять із зборів о четвертій годині ранку — мокрі, голодні, стомлені, з синіми колами під очима!

— Ого!

— Слухай, Павле, а коли ж працювати? Ми ж обговорюємо не те, що робимо, а те, про що говорили!

— І у вас — таке ж?

— І в нас, Павле!

— Отже, висновок: ти ідеш до нас, я тебе відвожу в Васильківку, ти будеш учителькою. Там був учитель. Дуже хороший. Але його денікінці вбили. А потім прислали другого. Так його бандити повісили... Недовго й попрацював... Ну то як? Згодна?

— Та згодна, я ж тобі казала. І нічого мене страхати.

Ясні темні очі...

— Так, ти знаєш, що сказав Робесп'єр?

— Секрет свободи в тім, щоби просвіщати людей?..

— Інше. Я, каже, не партизан, не модератор, не трибун, не оборонець народу — я сам народ! Чув?! Я сам народ!

— А що таке модератор?

— Я й сама не знаю... Але — здорово?!

— Громоподібно!

— О! Робесп'єр! Як я його люблю! Його б оце сюди! Чи мене б туди, до нього! Я врятувала б його! Я сказала б: відрубати голову Робесп'єру — це обезголовити народ! Ти знаєш, як він називав майбутнє?

— Як?

— Царство добродійності й справедливості. Ні, вічної справедливості! А у нас буде республіка — вічного добра і вічної справедливості. Правда, Павле?

— Правда, Трояндо!

— Іду в Васильківку!

...Троянда мала де ночувати, а от він, Павло, ночував на вокзалі, на твердій лаві, серед галасу й колотнечі. Коли на якийсь час впадав у забуття, йому все здавалось, що він дремає на верхній лавці вагона, а над дахом його висвістує степовий вітер специфічним дорожнім залізничним свистом, ударяючись об жерсть, та ще чути на дахові вагона кроки, до яких усі звикли у роки громадянської війни.

Троянда ночувала у однієї приятельки. Кімнатка була такою тісною, що всі, хто там жив, ледве могли вміститися на ніч...

Не спалося. Йї виділося незнайоме село: Васильківка, де загинуло вже двоє вчителів. Страшно? Але ж комусь треба вчити дітей і дорослих. Ні, їй не страшно! Вона поїде туди. Вона там працюватиме...

Лежала, не спала, подумки повторювала слова молодого поета Василя, розстріляного півроку тому денікінцями. Вона запам'ятала їх, щойно злетіли вони з Павлових уст:

Ріємо, ріємо, ріємо
Землю, неначе кроти,
З кутів плазуємо зміями,
Сіємо, сіємо, сіємо
Буйні червоні цвіти...

Так! Вона, комсомолка Троянда Червона, сіятиме, сіятиме, сіятиме «буйні червоні цвіти». Вона напише матері й сестрам, щоб ті не турбувалися за неї. Вона іде на село, як колись ішли народники та їхні вірні подруги, їде на село, як їхали комісари Робесп'єра. Вона всю себе віддасть народові й соціалізові! Як це там — у Василя Чукама? Господи! Цьому хлопцеві не було ще й дев'ятнадцяти! А як писав:

Вдарте
на мільярди гін —
в племінно-щирому гарті
гамарений гімн:
дими — верстати — шківі —
арка — в повітрі — чорнозем — ґрунти —
піль злотопінняві гриви:
мідний колектив —
молот і плуг. Єднанням
братніх заліз
викуєм зорю останню:
соціалізм.

«Яке прекрасне слово — Зоря! Якщо у мене буде донька, я назову її Зорею!» І вона заснула з цією мрією і з усмішкою на вустах... І снилося їй, що несе вона свою Зорю на високо піднятих угору руках, а довкола — тисячами оркестрів виграє: «викуєм зорю останню — соціалізм».

В село вони приїхали надвечір. Ішли удвох курними вулицями. Павло розказував:

— Школа біля церкви. Так що доведеться тобі одразу ж сіяти світло і боротися проти тьми.

— Ясно,— озвалася вона.

— А жити влаштуєшся у тітки Людмили. Солдатка. Двоє дітей — шкільного й дошкільного віку. Чоловік загинув літ із п'ять тому — ще в імперіалістичну... Хороша вона жіночка, та й їй буде приємно, що вчительку до неї поселять.

Троянда йшла, вслухаючись у тишу, вслухаючись у те, як осяйно ширяться полями звуки якоїсь відчутної музики. Чи то, може, душа її так співає, так дзвенить, що здається їй: всесвіт співає?

— Добридень, Єлисею Петровичу! — каже Павло.

Назустріч важко йде на милицях чоловік. Обличчя щойно було суворе, але побачив Павла й дівчину з ним — і всміхнувся: широко-широ, білозубо.

— Добридень, Павле!

— Знайомтесь, нова вчителька. Троянда Матвіївна Червона. Комсомолка!

— А я — Єлисей Петрович Невінчаний. І справді — невінчаний іще... Більшовик. Шевцюю тут. А де влаштувалися жити?

— Веду до тітки Людмили.

— До якої — Оськудиглечихи чи до Мотані?

— До Голоти.

— А... То це недалеко. Якщо не проти, то й я з вами. Може, мое слово чимось допоможе.

— А будь ласка,— озвалася нова вчителька.

І вони пішли утрюх.

І ось живе вчителька Троянда у вдови-солдатки Голоти. Дала їй тітка Людмила невеличку кімнатку. Вчителька почепила на стіну два портрети, поклала на столі книжки...

— Оцей лисий, з борідкою — то хто? Ленін?

— Ленін,— відповіла Троянда.

— Не старий іще...

— П'ятдесят оце навесні сповнилося.

— О, то ще дай боже! — можна довго жити. Аби лиш здоров'я. Як воно в нього? Кажуть те, що стріляла там якась... Отруєною кулею.

— Вийняли кулю лікарі...

— А це що за молодиця? Кучерява така — і все вбік дивиться.

— Не молодиця це, а чоловік. Максиміліан Робесп'єр.

— Зовуть трохи ніби й по-нашому, а прізвище, як у німця чи що.

— Француз. Колись у французів була революція. То він був у них керівником.

— Як у нас Ленін?

— Ну... хай буде так.

— І що з їхньою революцією?

— Придушили...

— А оцей-о, Максим, чи як його там далі?

— Стратили...

— Просився, щоб помилували, чи сміливо пішов на це діло?

— Сміливо пішов...

— О, то значить, справді був за народ.

— А він так і сказав: я — сам народ!

— А жінку мав? І дітей?

— От чого не знаю, того не знаю... Та й яке це має значення?

— Е, не кажіть, Трояндо Матвіївно, не кажіть... Бо коли в людини є сім'я, то це... Ну от я по собі знаю.

Та й почала вона, відштовхнувшись од Робесп'єра, про своє життя Троянді розповідати.

— Оце, бачте, рушники які в мене? Ще в дівочтві вишивала. Ой, бачили ції рушники стільки, що й слів не знайти, щоб про все оповісти. А про сльози... Скільки сліз виплакала. Скільки втерла цим рушником. І квітки, шиті колись в дівочтві, вилиняли від сліз тих. Скільки літ вони на рушнику — не линяли, аж оце від сліз враз злиняли на біле. Мов не було мого дівочтва! Вилиняли квіти — і ось аж коли не стало мого дівочтва! А була ж колись Людмила — людям мила... Ой, нецікаво все це!

— Цікаво, тьотю Людмילו... Як вас по-батькові?

— Терентіївна. Тільки ніхто так не зве. Терешковою постійно звуть на селі. Бо мені на Терешків везло. Одне, що батько Терешко, так ще й хлопці — Терешки, — ніяково всміхнулась, похвалилась жінка. — Дівувала, з Терешком гуляла, й хоч не той чоловіком став, а таки ж Терешко мене трапив. І не знаю, як би ото й жила поза Терешком. І здається мені, що всі Терешки — то й мої... Я ж родом не з Васильківки, а з хутора Тихого. Там у нас — самі бандюги. І як ото мій Терешко не побоявся мене заміж брати? Побачив мене на базарі, в Цапівці. І давай допитуватися, звідки я, та хто у мене батьки. Допитався, а тоді давай до мене прибігати. За дванадцять верстов, через Совину бал-

ку бігав. Не боявся. Хороший він був у мене,— та й зітхнула...— Пішов мій Терешко в армію — та й...

По щойці потекла сльоза, мов гірський ручай по горах-перекатах.

Мала смирічна Галочка підмітала в хаті. Напевне, всі оці історії їй слухати було не вперше. Вона зосереджено робила свою справу, піднімаючи цілу хмару куряви з долівки.

Мати витерла очі, позирнула на малу та її роботу.

— Хату замітай,— тут же почала учити дочку,— не сухим віником. Щоб не пилило,— змочуй його. А замітаючи, посилай віника і в кутки, і під стола — нахиляйся, не лінись. Треба, доню, всяке діло робити вправно, а хату прибирати чисто. Чи зайде хто — приємно буде, та й твоєму оку світло.

— Слухняні вони у вас,— мовила Троянда.— Я думаю, що і вчитимуться добре. Ось настане перше вересня, то Василько хай уже й до школи йде. Великий же. Дев'ять літ...

— А худобу хто пастиме?

— Треба, щоб учились діти ваші... Розумію, що хоч і двійко, але морока... Та все ж...

— Ой, хіба то морока? Ось у Людмили Оськудиглечихи — їх п'ятеро. Та малі, та неслухняні. А чоловіка теж у неї нема. Як я. Солдатка. Купа дітей. Посадить вечеряти. На того крикни, тому скажи,— та вже так нагиркалася, що язик став заплітатися: «Наріж ломока та з ножем пий хліб...» — а діти ще в більший сміх, так і пирснули. «Ой,— каже,— як поснуть, то я вже аж тоді наплачусь було, наплачусь...»

Помовчали. Потім зітхнула тихенько Людмила-солдатка і сказала:

— Ото таке наше життя. Жить — як набіжить. Усе життя — один робітний день. І сльози.

— Нічого! Ось революцію — хіба для чого робили? Для того, щоб люди добре жили і щоб сліз не було!

— Ой, не було ще такого розумного чоловіка, щоб отаке міг зробити! Як же таке зробити?

— Всі гуртом зробимо, Людмילו Терентіївно!

Степи хвилюють вітрами.

Павло Вус писав у листі:

«Полум'я хмар уже опалювало наші обличчя і обличчя наших юнок, звернені до заходу».

...Троянда йшла степом. Йї так було гарно, здавалось:

летіла. Ось уже й село, ось уже й хати, садки, а їй усе ще здавалося: йде вона, летить вона наддніпрянськими степами — не рівними, як херсонські, — тут горби й долини, але вони прекрасні.

Вона йшла і думала: «Наша спілка іще молода, але як це чудово, що вона молода! Нам, молодим, судилося будувати новий, молодий світ. І ми його збудуємо... Я йду. Я радію. Моя душа розквітає в цьому степу. Немов маківка в полі. Я організую вечори молоді в колишньому панському маєтку. Там є у них великий сарай. Треба попросити Платона, щоб допоміг. Він добрий, щирий. Мов мале дитя, всміхається, чекає на якусь дівчину, яка у дні війни врятувала йому життя, — і вони листуються. Павло Вус писав мені, що у Вершині хочуть організувати комуну. А чому б і тут не гукнути: «Гей до нас! Хай буде комунa і в Васильківці!» Але Григорій Михайлович Кравець із повіткому партії скаже: «У Васильківці ще рано!» Я розумію: він не хоче, щоб ми невмілими діями компрометували високу і прекрасну ідею. І оце він сказав — я була у нього й сьогодні: «Треба, щоб комунa мала техніку: трактори, трієри, молотарки. Буде — покличе трактор селян у колективне поле, загуде, засвистить локомотив на комунівському току. Отоді ми покажемо індивідуалістичній стихії, що таке колективний труд комунарів-молодців! Ясно, Трояндо?! Це — справа майбутнього — недалекого, але все ж...» — «Майбутнє треба наближати! Треба й нам іти йому настрічу, Григорію Михайловичу!» — «Правильно кажеш і правильно мислиш, дівчино! От і наближай майбутнє своєю працею в селі. Переробляй людську психологію! А майбутнє теж поспішатиме назустріч — на машині, на моторі!» Я сказала: «Розумію!» — «А коли так, то дій, комсомолко, Трояндо Червона!» — «Служу трудовому народові!»

Світе мій, як гарно жити!

З голови зняла косинку. Розіпнулась — так і спалахнула велика кучма чорного волосся.

Крилатий шелест хмар.

Зелені коси верб.

Народження квітки.

Сонце — вечірній ліхтар.

Півонії заходу розцвіли проти ночі, щоб згинуті в красивих формах-фарбах і роз'ятрити в душі якусь дивну тугу.

Сьогодні була погода сонячна, ясна, хороша. Все на-

че б світилося. В такі дні сільські молодичі сушать білизну, розвішавши її, мов привітні знамена інтимного життя.

Соняшники посхиляли свої обважнілі голови, ввібравши за літо всю силу землі.

Сонцевійно погасав захід. Сонце подало руку-промінь якійсь далекій забутій хмарці і звало, і кликало до себе на захід.

Горить у плавнях сіно. Вечоріє — запалюється зірка. Дим лягає над селом — на спеку.

Кілька днів тому, коли Троянда йшла селом разом із Єлисеєм, назустріч їм трапився якийсь бурмило з неохайною товстою фізіономією. І — тут же:

— Куди ти таку квітку ведеш і де ти її таку взяв? — звернувся цей бурмило до Єлисея, поглядаючи на Троянду.

— Нова вчителька, — відповів Єлисей.

— Будем знайомі. Василь Жеребило.

— Троянда Червона.

— А що — такі імена бувають?

— А прізвище Жеребило є?..

— А!

— Бе! — сердито перекривив Єлисей, рипнувши милицею.

— Я ж ото й думаю: чого ото сьогодні в моєму серці горіння золоте?

— Прямо-таки горіння? — примружився Єлисей.

— А що — неправильно?

— Правильно танцюєш, та неправильно навприсядки сідаєш, — озвався Єлисей.

— А! «Мой анфас не для вас?»

— Точно.

— А я ж не у вас питаю, товаришу-громадянине Єлисею!

Троянда мимоволі всміхнулася. Жеребило аж ожив від цієї усмішки. Його очі грайливо засяяли, і він вирішив висловитись «по-культурному» — «по-городському»:

— Какая страшная вещь фізіологія — вона борить всьо, вона рушить часто глиби життя, как ручей гори.

— От і прекрасно, що борить і рушить. А тепер біжи далі, — обірвав Єлисей.

— Щоб з тобою добалакатись, треба підперезатись.

— Атож... Розперезуватись — не раджу.

— А то — що?

— А то оцією милицею стукну!

— Бачу, бачу, що робочий клас — не для нас. Ми ж для вас — темнота.

— Може, й так.

— Тричі дурний, сім раз нерозумний?

— Не знаю, не міряв.

— Ні риба ні м'ясо, а щось наче гриб? А в голові цвіркуни?

— О, чого-чого, а цього в тебе досить, Василю!

— Ну що ж — ви ж не ми ж.

— Та й ми ж не ви ж.

От і добалакались. Розпрощались — та й далі пішли.

— Що за один? — по паузі запитала Троянда.

— Та... Нещодавно оце з Донбасу приїхав. Комсомольцем, між іншим, числиться. Сам-то він тутешній, але кілька літ тому з села втік, у інший край подався. А оце приїхав — так, пробачте, по дівчатах і молодицях шастає, як тхір по курниках, та й б'є себе в груди, що він — робочий клас. Як на мене, то я його добре-добре провірив би, перш ніж до комсомолу приймати.

— А я думаю — чого це ви так на нього.

Ось так поговорили. Та й наче забулося.

А сьогодні — неділя. Надвечір'я. Натомилась, обходила село та хутори, записувала дітей до школи, бесідувала з батьками.

Тітка Людмила сказала:

— Ідть ото хоч трохи спочиньте. Там рядно під грушею простелене... Вам же ще увечері у колишній панський маєток іти, на драмгурток.

Садок. Під грушу прийшла вона і на розстеленому рядні, зітканому у квітчасті смуги, лягла. Скинула взуття і відчула таке блаженство. Подивилася на свої, мов точені, ступні, п'ятки, на ноги до колін, і сама замилувалася... І краса, відчута і вбачена, навіяла навіть якийсь смуток.

І саме цієї хвилини з-за тину почувалася пісенька, уже відома й Троянді ще з Херсонщини:

Ужасно шумно в доме Шнеерзона...

Вона тут же сіла. Чийсь знайомий голос, явно для неї, для Троянди, співав про відомого в ті роки Шнеерзона, у якого зібралось весілля, аж «дым идет», бо —

Он женит сына Соломона,
Который служит в Губрамот.
Жена его, курьерша с финотдела,
Вся разделась в пух и прах,
Хвату мешковую одела,
И деревьяшки на ногах...

— Тю ти, халепа! — сама до себе вилаялась Троянда. — Хто це?

— Коли це у вас несвареніє в зренії почалося, що ви міня і не замітілі? — почувалося від тину.

А... ясно. Жеребило з'явився власною персоною.

— Помітила, помітила... Добрий день.

— Здрастуйте. Уже вечір осьде.

— Отож-бо й є...

— А ілі как ви желаїте вечір провести, Трояндо Матвійно? Ежслі що, то я — до ваших послуг. Вітер сладостью подує, в небі зірка засіює... Оце на во!

— Я йду сьогодні в колишній панський маєток. На драмгурток. Ходить і ви...

— Еге ж! Туди ж треба писаних красенів. Назара там Стодолю грати чи ще кого. А мені скажуть: «З твоїм писком у ту ж миску. Вивіску свою виставив». Та й чого це ми на «ви»? Буржуйство якесь виходить.

— Давай на «ти»...— всміхнулася Троянда.

— Оце так це. Ну підемо на отой драмгурток? Чи, може, б вони там якось самі, а ми з тобою — теж якось самі? Ну що, добре мислю? На во!

«Скотина теж мислить і має розум, тільки не має стриуючих центрів, а має роги»,— подумала Троянда. А вгლოს сказала:

— Ні, я сама дорогу знаю.

— Ага! Сама! — аж перекиривив Жеребило.— А ще й кажеш: «дувай на «ти!»

Троянда вже помітила: Жеребило полюбляє не тільки викривляти людей, а й кривити слова: у нього все — як не «сіяє», то «сіює», як не «давай», то «дувай»...

Словами теж обходиться небагатьма, наприклад: «оце це, оце на во!» Згадалися слова Єлисея... Та й тітка Людмила недвозначну дала характеристику: «Ходить на гульки до дівок, а втихомирює себе на молодичях та удовах. Уже не раз збиралися дядьки цього Жеребила побити. Все пнеться на розумного, а виходить, що дурний. Не везе людині ще ззамолоду». — «Як це? — поцікавилася була Троянда... Тітка Людмила трохи аж почервоніла, а далі сказала: «Та знаю я його ще парубчаком. Там було... При одному слові «пазуха» його кидало в дрож. Старші казали: ще молодий! Ходив з одною дівчиною, відбив від іншого хлопця... Ну це таке діло. А в того Петра та був, кажуть, красивий пасок з бляхою. Такого паска ні в кого не було. Привіз брат — був у царській гвардії. От Жеребило й давай просити: продай! Ні! Обмінйся — теж ні. Петро ні міняв, ні продав. Так було рік цілий. Нарешті, надумав той Петро, вирішив помститися за дівчину — сказав при хлопцях: «Не візьму ні грошей, ні чого іншого, а дам, коли поцілуєш нашу корову... з другого боку». Василь Жеребило перехрестився, цмокнув і одержав пояса!

Але Василь не довго радів — усі дізнались, за яку ціну

дістав пояса, через рік мусив виїхати з села — не було проходу, і дівка відцуралась».

— Об чім так задумалася-задимілася! — озвався Жеребило.

— Женитись тобі треба...

— Щоб добре женитись, треба: а) голитись; б) ходити на збори; в) вибиратись до президії.

— Так у чім же річ? А дівчата тут гарні.

— Васильківські наші наче трошки тее... замріяні...

— Так що ж у цім поганого? Товариш Ленін онде казав: треба мріяти!

— Я Леніна знаю назубок.

— А ти його знай серцем,— суворо обірвала Троянда.— А, крім того, не тільки знати треба, а й самому — кожним подихом, кожним вчинком, кожним помислом — бути достойним.

Але Жеребило вперто не відступав від жіночої теми. Переступив з ноги на ногу — та:

— Дивився, дивився, а красивих дівчат нема.

— Хіба? То ти так дивився. Ось дівчина іде, мов квітка нерозквітла,— показала на дорогу.— Мабуть, теж на драмгурток.

— Та то ж попівна Настя... Анастасія Іванівна... Не той елемент.

— Чого ж! Гарна!

— Як ото кажуть у народі: «Молодиця — як дзвін! От добро сусіді!»

— А оце вже зовсім нікуди не годиться! Вона ж хороша й порядна дівчина. Хоч і попівна!

— Невелика цяця! Подумаеш! Попівна!.. Ха!

— У взаєминах з людьми треба завжди пам'ятати одну невеличку істину: кожен сам собі великий. Революція для того й творилася, щоб кожна людина свою велич відчула і здійснила. Соціалізм і комунізм для цього будується...

— Знаю, знаю. Був у нас один інтелігент, усе казав: «Я люблю соціалізм, я люблю чисті голубі вбиральні».

— Це ж де?

— На шахті.

— А що ти там робив?

— Вугіль довбав.

— Там, на шахті, що — і в комсомол поступив?

— Умгу...

— А чого з села туди подався? Далекий же світ.

— Так вийшло... примушений бідую.

— А...— сказала Троянда, згадала розповідь про коро-
ву і всміхнулася сама до себе.

— Чого всміхнулася?

— Та!.. Згадалося своє... давне.

— Неохота мені йти на той драмгурток. Драмгуртки... хори... А що ж — комуна?

— Я десь вчитала такі слова: «Коммуна — это место, где исчезнут чиновники и будут песни». Так що, співаючи в хорі, ми наближаємо комуну.

...Такою була перша розмова Троянди з Жеребиллом. Не вельми гарне враження лишилось у неї від цього юнака. Не сподобалися його невеличкі бігаючі очі, поєднання похабства, брутальності, хитрості, вміння викрутитися. Щось слизьке, недобре, зачаєне, лихе... Про таких люди кажуть: «Не все ж у нього й брехня — є ще й неправди трішки». І кажуть іще про таких, як Жеребило: «Він любив відчувати плече друга і коліно сусідки». Щодо плечей, може, й перебільшення (друзів у Жеребила щось не видно), а от щодо колін — то це точно!

Він ішов дорогою, а вона дивилася вслід, як він іде, мовби пританцьовуючи. Якась така вихляюча хода.

Троянда не знала, що Жеребило саме цієї хвилини пританцьовував і приспівував сам собі:

Попівна, попівна, попівна моя...

Попівна йому подобалася, хоч він і прикидався, що вона йому байдужа. Подобалася йому і нова вчителька. І взагалі — йому подобалося кільканадцять жінок та дівчат. І сни весь час снилися, об'єднані однією темою. І тема ця весь час крутилася довкола постелі та подушки...

Троянда дивилася услід Жеребилові й думала:

«В його середині живе холуйський дух у всьому, навіть у цих піжонських вусиках. Ви погляньте, як і з ким він балака, і як той вусик мембранить у залежності до кого й про кого річ мовиться. І вусик наче намагнічений... З отаких холуїв можуть виростати і страшні люди. Холуям хочеться командувати — і коли вони дориваються до влади — то страшно... А втім... Яке я маю право думати отаке про малознайому людину? Може, це — перше враження? А, крім того, людей треба перевиховувати. Запам'ятай, вчителько-комсомолко, Трояндо Червона!»

Уже настав вечір. На небі засвітили перші зорі. Троянда швидко зібралася й пішла вулицею до колишнього панського палацу. По небу пролетіла падуча зоря. Троянда подумала: «Метеорити світять, коли летять».

Так, метеорити світять, коли летять! Хай це стане її, Троянди, девізом до останнього подиху, до останньої хвилини життя! Якби ж то дала доля прожити сто літ! Вона б віддала кожен день цих ста літ побудові нового світу!

Кожний свій день з цих ста літ віддати тому, щоб оці люди — малі й дорослі — підіймалися, до світла тягнулися, щоб не було темноти, не було заздрощів і підлості, щоб не було хамства і розпусти, а щоб були люди, як одна велика, рідна, щира сім'я тих, чий труд увійде в комунізм! Дожити б! Дожити б до комунізму! Ми не з того покоління, якому «солов'єм дальотним юність пролетіла». Ми будуємо новий світ, де головним буде — Краса! Так-так, Краса з великої літери. Не гроші, не повні скрині добра, хоч дехто саме таким уявляє майбутнє, (чи, як отой Жеребилів «інтелігент» з його мрією про «блакитну вбиральню»). Не гроші, не скрині... Краса фізична й духовна це — вічне, тому що вічно була, є й буде юність. Пріоритет її безперечний. І — безконечний...

Нові й нові в небі народжувалися зірки. А з голови не виходив метеорит, що пролетів, посвітив над нею. І вмер? А чи правда те, що вмер він?

Горить у плавнях сіно... Дим лягає над селом — на спеку...

Навколо горять горизонти — від того темнувато-голубе небо вечірне підсвічене серпневими вогнями.

НІЧ-МАТІНКА

Молодь називала клуб «рай-сарай».

А воно і справді — панський сарай у Васильківці зробили клубом. Улітку Платон разом з одноногим Єлисеєм прорубали у цьому сараї вікна, заклили їх, настелили сцену, щоб драмгурток міг грати тут «Наймичку» чи «Назара Стодолю», потім понаписували гасла й повивішували на стінах — стало зовсім красиво. Приїхав якось із Цапівки поет-комсомолец Павло Вус, прочитав тут свої вірші — молодь зібралася, старі теж — усім цікаво було послухати цапівського поета.

А він — чубатий, гарячкуватий, малий, у шкірянці, мов комісар, читав з кону свої поезії про світову революцію. Старі сиділи мовчки, скептично слухали, намагаючись дотумкатися, що й до чого, а молоді аплодували й аплодували. А дівчата навіть сльози витирали, бо ж поет читав і про квіти, і про світову революцію одразу:

Засурмить ранок... І земля гуде, руда!..
На ранок квіти розцвітають, повні сліз..
Куди спішиш, країно молода?
Спішу — в соціалізм! В соціалізм!

Ще він читав свою поему про дівчину Оришку та про вогні революції.

Я не від тих вогнів,
що встали од заліза,
Хоч полум'я борні
до краю в сизі
Офарбило і обрії, і дні —
Я не від тих вогнів.

Революція кличе в бій. І хлопець-поет іде воювати з петлюрівськими бандами. В бою його тяжко поранено. Та перед смертю він устигає написати своїй Оришці:

Орисю! Тобі вже
Останній мій лист.
Прийшов огневий
Падолист.

Дівчата, слухаючи поему про любов і революцію, плакали. Платон, хитрувато позираючи на поета, всміхався. Він знав, про яку Оришку йдеться — про сестру Пріськи Орлянської. Гарне дівча, метке око в Павлушки.

Потім про клуб у Васильківці і про виступ молодого поета Павла Вуса написала цапівська газета «Вісті Наддніпрянщини».

Але сьогодні в «рай-сарай» зійшлися не для того, щоб слухати вірші і не для того, щоб поговорити про поточний момент. Збори комсомольців були присвячені темі: «Якою бачу я прекрасну соціалістичну будучину?»

На сцені стояв стіл. На столі горіла лампа. У глибині сцени суворо дивився Карл Маркс — з бородою, як у Діда-Мороза. А хлопці й дівчата сиділи на лавах, розставлених біля стін, і дивилися одне на одного. Командувала вчителька Троянда Червона. Протоколу не вели.

Це вже пізніше пішли протоколи. А тоді так було — зібрались, порішили, і кожен зна, що не забуде, до пам'яті собі візьме те, що треба взяти.

Троянда вийшла посеред зали. Підняла руку. Зблиснула ясними темними...

— Великий проводир санкюлотів Робесп'єр сказав: о, якою незмірно високою своїми принципами та своєю метою була наша революція! І якою жалюгідно малою стала вона нині — і проявами своїми, і вдачею людей, що зупинили її, і навіть вдачею більшості тих, хто її готував! О, якою великою була нація французів у мить свого пробудження! І якою вона стала безтурботною, слабенькою й довірливою у стані спокою!..

Озирнулася на портрет Маркса. Маркс дивився суворо. Причім тут санкюлоти? Його очі зблиснули Троянді у від-

повідь. Наче запитував: що хочеш сказати, дівчино? Невже ти, як сто двадцять з гаком літ тому Робесп'єр, розчарувалася в революцію?

— Ні! — вигукнула Троянда.— Ні! Це — не про нашу революцію!

Вона передихнула, кинула погляд на своїх товаришів.

— Мотренку! — всміхнулася.— Може, ти щось скажеш про революцію і нашу прекрасну соціалістичну будучину?

Мотренко був вайлуватий наймит у куркуля Гулі. На всі комсомольські збори приходив засапаний, трохи аж переляканий. І весь час забивався в куток.

Підвівся Мотренко. Відкашлявся.

— Ох, і хлопець же хороший — це з-під тієї мами...— гигикнув Василь Жеребило.

— Тихо! Дайте людині слово мовити.

— Я що скажу... От є люди, що пісню нашу співають. А вона контра... Ну отака...

— Яка пісня? — насторожилася Троянда.

Мотренко знову відкашлявся.

— «Ой, не світи, місяченьку, не світи нікому, тільки й світи миленькому, як іде додому»... Це індивідуалізм,— на-решті сказав Мотренко,— скрайній індивідуалізм. Треба, щоб світив місяць на весь КСМ-осередок у першу чергу.

— Що? — підняла брови Троянда. А далі не стрималась — зареготала. А з нею — вся зала...

Дівчата зашепотіли:

— Мотренко боїться навіть кохання: а чи не буде це індивідуалізмом?!

Жеребило почув і, почекавши, доки пересміються, додав:

— Хорошій дівчині важко бути індивідуалісткою — завжди коло неї колектив.

Знову — сміх. Але на цей раз хутко урвався. Троянда підняла руку.

— Комсомольцю Жеребило! Не збивай наші збори на манівці. Ми прийшли говорити про світлу будучину, а ти хочеш нас затягнути у минуле. Слово честі, треба буде обговорити твою поведінку і твоє ставлення до жінки-трудівниці!

Павло Вус — він приїхав і сьогодні, із завданням написати про молодіжний вечір у клубі, дивлячись на Жеребила, подумав: «Повновидий — аж до непристойності. Сказати: чи лице, чи обличчя — не підходить. Мабуть, найточніше буде... Ну це я надто різко. І все ж... Щось дуже не подобається мені в ньому. Хто його до комсомолу приймав?

Буває такий тип дурнуватою юнака, який потім, не пе-

перісши дурнуватої, а перерісши юнацтво, так уже й залишається дурнуватим надовго... Добре, якщо тільки дурнуватий. А якщо тут щось серйозніше?»

Павло рвучко підвівся і попросив слова.

— Будь ласка,— з полегшенням у голосі мовила Троянда.

— Я хочу звернути увагу на те, що наша революція висока не лише метою та принципами. Вона незмірно висока думами тих, хто її здійснює. Вона такою ж буде і через десять, і через двадцять літ... І ти, Жеребило, не збивай нас на манівці! Не смійсь!

— А я не збиваю!

— Для мене залізна партійна дисципліна була і єсть залогом найповнішої особистої, індивідуальної свободи. Я не раб вічного примусу, я не в'язень з клітки індивідуалізму, гіркою самотності, звіриного самотійництва — я сподвижник великої справи, великого колективу, що свідомо обирає собі путь до вершин людського щастя — особистого і загального. Я усвідомив історію...

— Ти мені історією баки не забивай! — озвався Жеребило.— Я твою історію собі на хліб замість масла не намажу. І дисципліною не лякай! За царя патерілися від отієї дисципліни. Яка різниця — чи вона в тебе партійна чи царська? Все одно — дисципліна, сваволя, порушення свободи.

— Ого! — вигукнув Павло.— То ти що — за анархістів? Хто ж тебе в комсомол приймав?

— Був я на Донбасі, на шахті працював — там мене й прийняли.

— Не вірю,— відрубав Павло.— Робітничий клас таких, як ти, в комсомол не приймає. Ти ж душею в феодалізмі.

— А, бач, прийняли, тебе не спитали... Так ото я тебе й питаю. Революція — ось вона, ми бачили. А де свобода? Де сладка життя, за яку боролись? Чи знаєш тільки лозунги і Робесп'єра?

— Мова гундоса. Мовчать би йому, а він говорить і говорить...— пробурчав хтось у кутку на Жеребила. Але інтересно було почути, що йому відповість Павло.

— Мені дають прекрасно кохати жінку і забороняють бути хамом і безпутним волоцюгою; мені дають бути митцем, віртуозом, генієм у своїй професії і забороняють бути бракоробом, партачем; мені дають бути сумлінним, чесним у ставленні до громадського, до суспільного і забороняють бути злодієм, лиходієм; мені дають бути настирливим у корисній меті, фізично дужим, вправним, сильним духом —

і забороняють бути слюнтяєм, занепадником, спустошеною людиною; мені дають бути охайним морально й фізично — і забороняють бути брудним, порожнім, негідником; мені дають бути високо і всебічно освіченим — і забороняють бути відсталим, неписьменним, дикуном; мені дають бути передовиком у труді, вожаком у праці, у громаді — і забороняють бути лайдаком, ледацюгою; мені дають бути людиною-творцем, вінцем творіння — і забороняють бути темною поторочою, твариною на двох ногах!

— Забороняють! Отже, нема свободи!

— І солодкого життя теж нема й не буде, Жеребило! Ай-ой, яке страшне насильство в нашій державі, який гвалт над особою, боже, боже, що з нами хочуть зробити; для тебе і тобі подібних це страшніше пекла,— закінчив Павло.

— О! Так й колись же вчили: не убий, не вкради, з чужою жінкою не спи! І колись було таке, що за хамство давали по морді. Одні ставали добрими, інші — злими й недобрими. Усе ж це відбувалось і в капіталістичному суспільстві, та ще, як ви кажете, і в феодалізмі, тільки шляхом законмірного відбору. Кращі ставали кращими, а гірші — що ж поробиш?.. — і Жеребило розвів руками,— на смітник!.. На ніщо! А ми ж співаємо: «Кто был ничем — тот станет всем!»

— Слюнтяй, анархіст, ледащо, розпусник, бракороб, волоцюга ніколи у нас не стане «всім». Так що ти, Жеребило, не ту цитату взяв.

— З «Інтернаціоналу»!

— На життя треба дивитись розумними очима комуніста, а не осоловілими булькатими очиськами цитатника-базіки. Ти береш рядок з «Інтернаціоналу», ти візьмеш отак рядок із товариша Маркса чи товариша Леніна! І що? Процеси життя йдуть більш оgranеними, ніж комусь здається. Вони можуть бути чесними і можуть бути жорстокими. Комуніст повинен бути піснюю у доброму й суворим судією злого.

— Ага! Ти кажеш: повинен! Бо, напевне ж, не всі вони, ті, що в партії, такі, як ти хочеш! Та й сам ти — хіба такий уже, що до тебе й не причепишся? Га?

— Не про мене ж річ! — на мить розгубився Павло.

— О! Тут тобі й заціпило! Ідейний!

— Не заціпило,— відповів Павло.— Я бачу наші недоліки, недовершеність декого бачу теж. Якщо хочеш, то ось уже після революції я з подивом побачив, як іноді члени партії стають людьми неідейними — такими ж недовершеними, якими я знав багатьох до революції. Це мені не легко далось, коли я побачив з партійним квитком і сутяж-

ників, і лестунів, і властолюбців, і хамлюг. Ще юною душею я боляче переживав цей процес... А так само слово «ідейний», коли його дехто вживає у негативному розумінні. Такі, як ти... Але таких — одиниці! Ось тобі моя відповідь!

— Отже, на смітник? Ось у цьому — ваша щаслива соціалістична будучина? — мов вистрелив із свого кутка Жеребило.

Павло всміхнувся.

— Чого смієшся? Так смішно, чи що?

— Навіть перед смертю щаслива людина, коли її не кидає іскра гумору; щаслива людина, коли її не кидає віра в справу, за яку вмирає; щаслива людина, коли її не кидає гаряче бажання перемогти; щаслива людина, коли її не кидає свідомість користі зробленого; навіть перед смертю, кажу, щасливою тоді залишається людина... А ти що? — стоїш перед власним життям — і ні надії, ні ідеї, ні перспектив, навіть скепсис — і той атрофовано!

— Ти так хитаєш головою, як моя мати, читаючи молитвеника. Мовляв, так-так, як бог казав, як ото написано — не здавався Жеребило.

Ще довго тривала їхня суперечка, та так і не закінчилася в той вечір. Ніхто тоді ще не знав, що ця суперечка матиме трагічне продовження, що аргументами стануть кулі, — але навіть і куля нездатна буде поставити останню крапку.

Уже було за північ, а в «рай-сараї» все ще йшла дискусія. Уже не Вуса з Жеребилом. Уже про інше. Вони знали, що майбутнє буде дивно-прекрасним, були тільки сумніви в такому хоча б питанні: чи лишиться людська скорбота, сум, печаль, туга в майбутньому ідеальному комуністичному суспільстві.

Одна з дівчат заявила, що після того, коли скорботу названо песимізмом, то їй, скорботі, не місце в людських переживаннях, тому що песимізм і проклятий капіталізм — одного поля ягідки і вороги робочого класу.

Таке кардинальне і до того ж вітійовате вирішення спірного питання всіх спочатку спантеличило, проте декого і переконало. Справді-бо, всякий вияв занепадництва, песимізму — це відступ з бою, а цього не могло бути. Так було покінчено в той вечір з тугою. Думали — навіки...

Але комсомолец Петрій усе ж і на другий день, і на третій сумував. Галя, що поїхала з батьком до Нових Санжар, ще й досі не поверталася, а йому все ввижались її очі. Як заворожила на цьому.

Вони, комсомольці двадцятого року, ще не будували ні

багатопверхових будівель, ні палаців культури, ні громохких фабрик, ні дивовижних електровень: далека ленінська Шатургрес, великий ленінський план електрифікації ще були не відчутні. Сільські комсомольці боролися з куркулями, з самогоном, з бандами, ходили на ярмарках, у громаді, як представники нового, але не зрозумілого для багатьох ладу. А ті, що жили в містечках, працювали на фабриках та у промартілях — зубрили, гризли граніт науки і вслухалися в наростаючу битву...

Засурмить ранок.. І земля гуде руда!..
На ранок квіти розцвітають, повні сліз...
Куди спішиш, країно молода?
Спішу — в соціалізм! В соціалізм!

Ух, як хотілося тоді — ось оцієї березневої ночі — почати будувати світову комуну! На обох півкулях планети! Негайно! Тут же. Бо у людства ж може терпець урватися, а тоді...

— Несвоечасність появи прогресивного явища може лити воду на млин контрреволюції,— гукнув комсомолец Петрій, маючи на увазі і світову революцію, і Галю, що поїхала до Нових Санжар.

— А може, краще б було, коли б епоха не так перлася вперед?

— Ні, так, братику, не можна. Так заведено давно й давно... Споконвіку,— перелякано заявив комсомолец Петрій, наче він пройшов із п'ять чи десять століть і геть усе знає.

Петрій взагалі хлопець грамотний. Начитався книжок, що натягав із панського палацу.

До кішки чи пса він звертався:

— Ей ти, теорія Дарвіна, йди сюди!

Але до отієї Галі, що й досі не повернулася з Нових Санжар, він усе-таки звертався по-старомодному: називав її сонечком, кралечкою, ягідкою, голубонькою, рибкою, пташечкою та іншими словами з пестливими суфіксами. Певно, десь вичитав, що й товариш Карл Маркс до своєї дружини звертався дуже ніжно й забував у ліричних моментах про Дарвіна та його теорію.

Лампа, що догорала (закінчувався гас, та не закінчувалася суперечка), осявала обличчя хлопців і дівчат. Гострі риси Троянди. Тугі, як гарбуз, риси Жеребила. Мов вирубане сокирою обличчя Петрія. Щось схоже на довгий гвіздок — це Данилюк. Поряд — молочно-рожеве обличчя повної русявої дівчини. На обличчі у неї, здавалось, весь час перебігали якісь тіні, немов хвильки. То пасмо волосся, то

хмарка ніби десь пробіжить, то мов гілка вишні, то просто поворот обличчя, чи просто наче вітер, чи просто — зміна настрою, — все легке, далекі весняні дніпровські вітерці.

Ця дівчина — попівна. Вона не комсомолка. Але вона ходить на вечори в «рай-сарай». Їй не подобається Жеребило, хоч скільки разів підбивав клинці: «Агей, Насте, ходімо, щось цікаве тобі скажу». Більше до душі їй Данилюк — довгий, мов тичка, мов гвіздок, худючий, мовчазний... Ех, якби Данилюк не був такий мовчазний. Наймит. Надто слухняний, хоч і комсомолец. А Насті хочеться хлопця з сильним характером.

Бо Данилюк такий слухняний, що коли б вона йому оце сказала: «Ляж!» — то він при всіх ліг і лежав би.

Лампа блимала, блимала, та потім зовсім погасла.

— Тепер, Трояндочко, очима світи! — пожартував Павло Вус.

— Труба розмовам, кірасір скінчився, — гундосо озвався Жеребило. — Може, хай попівна оливи принесе? — і заіржав, мов лошак. — То що, розбігаємося по домівках, а резолюцію про революцію вже якось завтра напишемо? Як, Насте, — «Хрестіть п'яти та лягайте спати»?!

— Збори тривають, — відповіла Троянда. — Ми і в темряві бачимо світлу будучину, Жеребило! І, якщо хочеш, маємо чим світити і без гасу.

І збори тривали. І комсомольці вели мову про майбутнє. А у вікно — коли очі звикли до темряви, заглянула фантастична, як їхня мрія, ніч...

У вікно: надворі суто березневі чорні дороги, навколо білий сніг. Зелене небо — і місяць, наче квітка, на ньому.

У вікно: які фосфоричні зорі!

Фосфоричні зорі заглядали і в вікно до Мар'яни. Вона теж не спала цієї ночі. Серце її то насторожено стискувалося, то зривалося пташкою в політ.

Вона не світила. Вона знала: він любить стукати до неї в темне вікно, слухати, як вона схоплюється з ліжка, біжить легкими кроками, аж летить, до дверей. А потім відчиняє, а потім він робить крок у темряву сіней — і там вона прилине до його грудей, впаде, заб'ється сизокрилою голубкою — і він несе її в світлицю, наче в осяяний місяцем казковий палац...

— Васильку мій! — шепотіла знову Мар'яна. Вона лежала в постелі, але не для сну лежала — вона чекала Ва-

сія, чекала ночі кохання. А ніч уже пішла за середину, а серце втомилося, змучилося від чекання. А його все нема, нема.

Вона знала, що лишилося їй ще молодіти, може, тільки одне оце літо — один годочок... То як же не гуляти?

Ждала. Перемостила, переслала постіль. Зробила пухкішою. Щоб не здаватись змороною — більше лежала. В той день косу чесала і заплітала довше, аніж бувало раніше.

Гріла окріп, милася... Подовгу дивилася в люстерко.

А він не прийшов.

Вона не знала, що сьогодні в комсомолят збори. Василь Жеребило казав їй: нічого ото ходити на оті зібрання! Ще побачить хтось, як ми з тобою роззираємося, перекидаємося поглядами — та й здогадається, що між нами щось є. «А що ж у цьому лихого, Василечку? Ми ж нічого злого не робимо, ми ж тільки кохаємося».

Тиша на вулиці, тиша... І в хаті — тихо. Ні мишка ніде не зашкрябає, ні цвіркун не озветься. Навіть дихає Мар'яна ледь-ледь, щоб не чутно було. Навіть не чує, як її серце стукоче, стукоче під вулканами грудей, вирватися везувієм вогняним намагається. Тихо, тихо, навіть чути, як тихо на вулиці. Навіть чути, як інколи іній на деревах стиха зашепоче. Інколи стиха зашепоче...

«Ти ж знаєш, Мар'яно, які в них, у комсомолії їхній, порядки. Якщо хочеш, щоб я вночі до тебе приходив, то мовчи як риба» — відповідає Василь, відводячи вбік очі. «Непевний ти якийсь, Василечку. Скажи, що дівчину хочеш, а до мене, до солдатки-вдови, приходив, аби оскому збити», — вирвалося якомось у неї. Поглянув він на неї, аж у темряві очі недобре зблиснули, за шию взяв, трохи ніби аж здушив, аж мурашки їй по голій спині побігли... А потім відпустив, поцілував, знов поклав на подушку. А потім лагідно-ласкаво: «Церква он яка, а б'єш у дзвін — вона й хилитається. А що ти від мене хочеш — щоб рівним був?.. Бачиш — епоха яка! Весь світ гойдається! А тобі б тільки одно: щоб одружився з тобою Василь, та й усе!.. Не говори про це, а то зовсім не приходитиму». — «До Василіни підеш?» — «Якої ще Василіни?» — «А то й не знаєш? Так тебе захитало, так тобі у дзвін забило, що й Василіну забув?» — «Цить мені!» — зблиснули його очі, та так страшно, що вона тут же замовкла. А він тоді: «Це ти про ту, що біля Єлисея безногого живе? Так навіщо вона мені? Я ж з нею — нічого-нічогісінько! Ха! Старушенція. Вона вже рукою вії підіймає, коли хоче глянути прямо в світ».

І знала, що бреше, і здогадувалася, що те ж саме про неї каже чи казав він Василю, а промовчала. Приємно було, що так сказав.

О, як вона любила, коли він приходив до неї.

Ясні темні ночі. Сласна тиша.

В першу ніч щастя вона шепотіла, обвиваючись навколо його тіла: «Я ж плакала всі надії мої з ім'ям твоїм... Одного разу я сплю і мені сниться, що я сплю і мені сниться...» — «Не бреш, — сказав він, — я ж у тебе не перший...» — «Ну, й що, що не перший?! Зате найкращий». — І вона кинулася його обціловувати.

А він лежав нерухомо, а місяць, йому здавалось, ішов дибки. І він процідив: «Несерйозний елемент».

А далі — знов і знов починався шал кохання, і місяць стрибав у вікні, і ніч пролітала так швидко, як летюча зоря у серпні. І вранці вона, одягаючи на своє розтерзане тіло сорочку, всміхаючись, мліючи від радості, бурчала: «Похазяїнував, як цап на грядці». А потім: «Ох, і мастак же ти до цього діла!» А він: «На гріхи майстра нема». Притислася до його грудей, прошепотіла: «Ой, мені весь час про одне думается тепер». — «Про що?» А вона: «Про те, про що ми не говоримо, але що ми любимо, хай нам бог простить... Ой, я таку тобі глупоту кажу». — «Глупота... хороша!» — «Дурненький мій!..» — «Нема дурних... поженилися...» — тут же відповів Жеребило, обнімаючи її однією рукою, а другою застібаючи гудзика на сорочці. Вона помовчала. «І заміж повиходили», — додала. «Так що ми з тобою — дуже-дуже розумні. Чула? Щоб нікому ні слова! Бо...» — «Ну да, ти ж ризикуєш!..» Він кивнув: «Риск — благородное дело, — і додав: — Хто не ризикує, той у тюрмі не сидить».

Та й пішов крадькома, щоб ніхто не побачив, — городами, понад річку, над якою ще тумани пливли.

Не зовсім їй це подобається, та кажуть же люди: «Люби, мила, і без мила, а не любя — й з миром згуба, з милим згуба, як не любя...»

Замолоду співала багато. День починала піснею. Починала якоюсь старовинною, потім перескакувала на легкі летючі мелодії, згадувала городські пісеньки, що привозили із Цапівки, Полтави, Катеринослава... Скільки їх перспівала! І слова знала — багато, і мотивів знала багато!

Фосфоричні зорі дивились Мар'яні в вікно, а вона лежала, облита сяєвом, і чекала на свого — і не свого — Василя. Знала: рано чи пізно піде від неї. Піде, відкинеться, ще й насміється. А протє, коли це ще буде?! А молодість —

ось-ось закінчиться. Вона бачить, вона знає, вона чує, коли...

Фосфоричні зорі... А вона думала про те, що колись співала, а от зараз — мовчки жде.

Хлопців багато сваталося, а не любила нікого, все вибирала собі в чоловіки, який здавався б козакуватішим. За такого й пішла. Тільки ж козакував він із нею недовго, скоро війна почалася, пішов туди козакувати та й не повернувся. І тепер другого Мар'яна не вибере собі ніяк. Мов таких уже, як той перший, немає. Та й як вибирати, коли на тебе вже й не дивляться — дівчат молодих онде скільки naroslo! Василина, ота ще суперниця стала, якось криво всміхнувшись, сказала була: «Любов, Мар'янку, це як ота махра. Якщо дере, то значить бере...» — «Тьфу на тебе, ти ще й матюкатися надумала».

П'ять літ була вірна Мар'яна своєму Семенові, що поліг десь у Мазурських болотах... А в дев'ятнадцятому році, коли стояли на постой в селі петлюрівці, зрадила. І зрадила із сотником Павлом на прізвище Сагайдачний. Гарний собою був. Молодий такий красень-куркулєнко з Чернігівщини. Все любив співати «Де ти бродиш, моя доле, не докличусь я тебе!». Коли прийшов до Мар'яни і сказав, що сьогодні заночує в неї, вона забула про все. І коли прийшов до неї, в її постіль, прийняла, як найсолодше щастя... Наступної ночі його не було. І ще одна ніч без нього минула. А потім — знову прийшов. І знову святкувала своє щастя Мар'яна.

Так тривало щось близько місяця, потім до села підійшли білі, петлюрівська сотня після короткого бою відступила. Втрат ніби й не було — тільки сотника Сагайдачного куля скосила...

Лежало його тіло на краю села, питали денікінці: чи не місцевий. Ні, не місцевий,— так сказали всі. І Мар'яна стояла, і голова в неї паморочилась, і серце рвалося, і згадувалося його «Де ти бродиш, моя доле?..». Сказала: не місцевий. Ішла додому, чорною хусткою накрившись, аж: «Здорова була, вдово!..»

Підвела очі: Василина. І теж — у чорній хустці, а очі — люті-люті, аж сиві.

Випросталася Мар'яна, криво всміхнулась: «Здрастуй, удово, та й ти убралася, бачу, в сумне...» Мовчить Василина, очима Мар'яну свердлить. А тоді: «Атож, нас не одна в такому... Пройдись по селу — подивися, як воно зчорніло! Скільки жінок у хустки запнулися темні... Зайди до Мотрі, Насті, Одарки — в них і свічки горять, плачуть і на люди не показуються. Це ми тільки з тобою шас-

таєм: бач, зустрілися. Нема вже нам чого з тобою воювати!» — «Та нема, тільки ж пішов він востанне від мене...»

І Васирина, почувши це, захиталася. Тільки пакіл у руці став тугішим, мов кам'яним. Та й сама закам'яніла на перелазі. А гарна ж була Васирина собою. Теж удова, теж бездітна, тільки трохи старша за Мар'яну. А проте чоловіки казали про неї: «Золото ця жіночка...»

Ой, жіноцтво, жіноцтво! Така вже порода! Як ото у тій побрехеньці про двох дівчат. Перша: «Він мене одурив!» Друга: «Нехай і мене одурить... Мені б хотілося бути одуреною». Побрехенька, побрехенька, а правда ж!

І Мар'яні так захотілося бути одуреною. Бо ж молодість минає, а Семен лежить десь мертвий в Мазурських болотах, а Павло — невідомо й де — кудись денікінці відвезли, теж мертвого. Аж тут із Донбасу приїхав у село Василь Жеребило. Іде — такий здоровий, круглолиций, наче він не в шахті вугілля добував, а працював десь кухарем у ресторані. (Так, воно, зрештою, й було, про це Мар'яна пізніше вже довідалася). А то ж приїхав і сюди-туди по селу. Ходить, а Мар'яна примічає, як Васирина аж облизується, побачивши Жеребила. Бо ж і є на що подивитися. Картуз (як у донського козака) — кристий, масивний, блискучий козирок. Чуб — з-під козирка і загортається на нього. Штани галіфе з кантом, з гудзиками коло халяв. Халяви ззаду на шнурку, що зав'язується бантом. В руках — не то пуга, не то хлист, не то нагай.

Мар'яна не пам'ятала, яким він у дитинстві був. Чула тільки — чи то Семен ще казав, чи жінки, що Василь був спецом топити в воді зайвих щенят, кошенят. То вже він придумував усякі для цього способи. Він відчував насолоду, коли слухав, як скиглила сучка за своїми ще сліпими, безпечними цуценятками.

Ну й що? То — дитинство. А тепер же він — робітник (правда, зараз приїхав додому), комсомолець. Хоч Мар'яні аж дивно було, як такого юного бабія з буржуйською пикою до комсомолу прийняли?! Та що там їй ця вся політика?! В неї онде молодість минає, ой, минає, ой, минає...

«Бійся кобилячого заду, а жіночого переду!» Ой, то не тільки для чоловіків цю приказку придумано! — і для жінок теж. Бійся, молодиче, сама себе, як приспичить кохати!

Побачила якось уночі — проходила повз Васириноне обійстя, — як шаснув туди до неї Жеребило. І занило в душі. Стисло серце. Світ увесь спорожнів. Порожньо дуже стало. Порожньо по скринях, по клунях, по коморах, по кишенях. Така порожнеча, аж свистить. А в серці — ще

порожніше! І захотілося відібрати від Василю Жеребила — хай поскигнуть ця сучка за своїм сліпим коханням... Чуло серце: він із тих, що може бути чудесним добродієм і так само чудесним падлюкою. А от усе одно: хотілося, щоб, лежачи у її обіймах, він сказав про Василю: «Е, вже відкинувся од неї, розлюбив».

А він, коли вона привела-таки його до себе, коли напоїла і поклала в постіль, п'яно проварнякав почуту, мабуть, у Цапівці на базарі чи то приказку, чи то щось іще:

— «Що, Марію?» — «Марію». — «На Гальку?» — «На Гальку» — «Міняєм?» — «Міняєм!» — «Один чорт!»

«Це тебе так у твоєму комсомолі навчили?» — сердито запитала Мар'яна.

А він виширився на неї й зареготав: «А на правіщо воно мені — комсомол?»

«То не я ж поступала до комсомолу, а ти?» — «Я теж не поступав, — п'яно промимрив Жеребило. — Я просто дістав документи. Одного комсомольця в шахті завалило — там їх було дев'ятнадцять душ... От його документи я й дістав, виправив на своє прізвище... Яс-с-но?» — «Та ну тебе, п'яний дурню! Ще скажеш, що ти їх завалив». — «С-каж-жу! Не я завалив, я тільки помагав... І ш-ша!»

Уранці Василь все вдивлявся в очі Мар'яни. Потім запитав: «Я з п'яних очей нічого не казав?» — «Казав!» — «А що? Про шахту?» — «Ні, про те, що оженишся на мені». — «Не-а, я такого не міг казати!»

Не раз потім він приходив ночами до неї. І не тільки до неї. У Мар'яни вже й прикмета своя була: «Вітер дме... То він до поганої жінки йде. А як іде до хорошої, то так тихо всюди».

Сьогодні — тихо-тихо... А Василя немає. До якої це такої хорошої він іде? Аджэ хороша — тільки вона, Мар'яна!

У передсвітневої вікні видно низько край неба місяць. Не місяць, а якийсь глевтяк.

Невже вона, Мар'яна, остогидла Василеві, як гірка редька? А те, що милим здавалось, — і не зав'язалось?

Фосфоричні зорі, що сяяли в нічному зеленкуватому небі, не могли заглянути в господу Хведора Явселейовича Пуп'янка. Хведір звечора замикав свою хату на всі запри: замикав браму, зачиняв віконниці, запирав двері. Замкнеться, подумає: чи все зробив. Отже, так: подвір'я запиралось старосвітською брамою, віконниці — прогоничами, а двері — цурупалкою-закруткою. Старий казав: у двір не зайде, в хаті не буде.

У хаті темно, в хаті душно. З усіх кутків сопіння чути. Спить Хведір Явселейович, спить його Мотрона, сплять їхні діти. Трійко: старих батьків, слава богу, вже немає — господь прибрав. І добре: користі від них ніякої, бо старі, а хліб же їли б!

Коли настала революція, Хведір Явселейович Пуп'янок подався був у політику. Дуже вже закортіло йому, щоб світ перебудувався по-справжньому, а не на гольтіпацький кшталт. А коли у Києві скликали було з'їзд хліборобів-власників, Хведір Явселейович Пуп'янок лишив жінку зі своїм нечисленним виводком, а сам гайнув до Києва. Їхав дорогою і філософствував:

— Міністри та пани усякі (та й царі,— тихцем) переродичалися з французами, з німцями, з якими хоч чужоземцями... А ми — ні, наш клас свого пера держиться: Дри-вітня виходить за Горобця. Варивода жениться на красуні з роду Глоби, а Дубин віддають за Пуп'янка. Ми не переводимось. Нашого маслака не перегризеш. А то таке: «Оля-на льон тре... Макар теля пасе...» От і програли державу заграничними у преферанси. А програли — то й не треба нам такої. Треба нам нашої, щоб з нашого роду правитель усякий пішов. Глоба, наприклад, чом не гетьман? І статурою, і розумом... Ось тільки доберусь до Києва, за нього буду руку держати.

Три тижні добирався на з'їзд хліборобів-власників — страйкували залізничники, не ходили поїзди. Ось тут він і зрозумів, що єсть іще якась сила, від якої може багато залежати. Харчі всі поїв, спорожнив торбу, вже й крихти в жменю висипав та в пашеку роззявлену (одвернувшись у бік привокзального скверика) сипонув. Правда, з крихтами трапилась дрібна шкаралуша з яець і трохи горло подерла, та все ж не так, щоб не міг він, взявши слово, не виголосити промови за кандидатуру Глоби. І виголошував, на багатьох станціях виголошував.

Нічого з того, правда, не вийшло, а потім Хведір Явселейович Пуп'янок взагалі побачив, що всі події йдуть рішуче не туди, і, будучи чоловіком небезкебетним (хоч жінка його, як ми скоро переконаємось, думала інакше), збачнув: треба забути про всі оті з'їзди, а братися за роботу, щоб дістати максимум користі навіть від Радянської влади. По-перше, довідавшись, що більшовикам перш за все потрібна не індивідуальна, а колективна система господарства, Хведір Явселейович Пуп'янок тут же заснував «комуну», зареєстрував її у земвідділі. «Коли буде ваша власть,— міркував він,— то буду ділити по-комуністичеському, а коли наша — то заплачу, як строковим». По-дру-

ге, залучив до справи і власну дружину. У дію було пущено любов. Як? А так!

Цілуватися ніколи було, дітей треба було робити, на душу ж по три десятини давали. Всяк по-своєму в революції брав участь. Каже: я совміщав.

Куркуль Хведір Явселейович Пуп'янок в революції надумав настругати дітей, щоб більше дали на душу земельки. «Якби — двойня!.. Та мені той!.. — казав він Мотроні — трійко за раз — я не проти!.. Земелька буде. Головне — «к наділу», щоб родила».

А воно — от буває ж отаке! — наче щось відмовило у раніш безвідмовному конвейєрі! Не вагітніла Мотрона — хоч ти сказись! Один тільки раз після революції народила, та й то не від Хведора, а від кума. Але Хведір Явселейович про це, звісно ж, не знав, і в тім, що далі дітей не було, винуватив жінку. А вона якось розсердилася та й сказонула йому при кумові:

— Раз — непутящий, два — негодящий, три — некебетний, разом — ледащо!.. Істімашний, недотепний, некебетний, нікудишний, недоладний, нечепура, негодний, нетеса!.. Від тебе й трава злиняє! Не те, що...

Вони й, злягаючись, радості не знали.

Приснився якось Мотроні сон, що вона з кумом... і їй так хороше... Прокинулася — нічого нема, а вже розпалася. Під боком чоловік — штовхнула, ну що ж, заступай...

Знав би Хведір Явселейович, з якої причини його розбудили, вилаявся б:

— От ти, чортова халепа, хто приснився, а мені робота!

А вона? Що вона? Вже як Хведора зморила, то й сама поспала.

Спала — і сон їй знову снівся. Наче вона говорить з кумом Оверком про свого Явселейовича:

— І рудий, і нехороший, і рябий!.. Про таку людину жодної пісні не складено — ну як його любити?

— А може, в нього душа хороша? — намагається захистити свого кума Оверко.

— Так душі чортма. Один пуп'янок.

А Хведору Явселейович снівся інший сон. Наче він ніякий не пуп'янок, став царем (з малої літери), а не тим паршивцем Романовим, що гнітив справжніх трудящих, хазяїв, а царем нового типу. Народним царем, таким, щоб його любили геть усі, хто любить земельку і грошики. Хведір Явселейович навіть побачив себе уві сні з чуприною та з вусами-бородою. Наче він стоїть і маніфеста возглашає. А довкола — така благодать! Ніби базар довкола, а там булки продають, крам усякий — і з кожного проданого

товару копійка падає в його царську казну. І він, Хведір Явселейович, возглашає: а позаяк моя дружина Мотрона благополучно розрішилася від бремені двадцять другою дитиною, то дати нашій величності шістдесят шість тисяч десятин землі... І довкола фейерверк, і гармати бабахкають, навіть ота гавбиця, що у дворі по сусідству стоїть і не стріляє вже стільки літ, бо на неї снарядів знайти не можуть. І кругом галас: слава цареві Хведору Явселейовичу Пу'янку-Васильківському!

Сон Хведора Явселейовича не був таким уже й фантастичним. Адже зовсім недавно, десь перед денікінщиною, об'явився в цих краях невінчаний цар Тарасій Перший Нестріляй-Перервинський. Випускав свої гроші, мав свою печатку, видавав маніфести, в яких оголошував свободу трудовому народу. Ті, кому пощастило бачити його, свідчили, що Тарасій Перший був дуже схожий на гнидявого Миколашку. Правда, здається, ніхто в натурі й не бачив того справжнього царя, а от цього бачило чимало народу. Якось заскочив він з своєю бандою і в Васильківку, ну і, звісно, почав «працювати». Сидів у кріслі,— возили таке за ним,— і живо творив суд правий, приводили до нього... Приводили до нього непослушних рабів, а він карав чи милував. Вішати не вішав, але коли залишав село, то в багатьох довго гоїлися сполосовані зади й спини. У сільській церкві Святого Преображення, як і належить царю, всходив до престолу через царські врата, а отець Іоанн сотворяв царське миропомазання і освященіє кропилом, цар обіцяв: коли дійде Москви, зробить Іоанна патріархом всієї Русі. І царицю бачили люди, вешталася коло нього. Возив її в кареті. Дехто, ті, що бували в Катеринославі на Озборці (базар був такий), бачили її, торгувала там, а чим — ніхто пригадати не міг, тільки здогадувались. Правда, цар до цариці був, певне, байдужий, та й у неї, мабуть, був свій Распутін, бо цар більше накидав оком на сільських княгинь, і в Васильківці теж одну фаворитку собі обрав; до цариці не дійшла Одарка Сидорівна, але княгинею так і залишилася, вже й не сердилась, коли казали: «Пішла княгиня плоскінь брати». Вже аж після війни княгиня з Пилипом, пастухом сільським, одружилась — ласкавою, хорошою була. А, бач,— княгиня! У селі таке як пристане, то надовго, на все життя. А цар Тарасій Перший, уже потім, як денікінщина об'явилась, туди до них і перескочив, чим у них став,— невідомо, навряд чи генералом яким,— може, який полковник у денщики взяв?!

Це в Цапівському повіті цар воював, а туди за Хорол, кажуть, був імператор — і теж бандит. «Та то ж все

одне лайно»,— казали дядьки.— «Е, все одне, кажеш, а вензель на задниці, коли били дядька, виписували інакший. Не такий, як на п'ятаку, а такий, як на карбованці». Дядьки реготали: «Та хто ті вензелі на тих місцях звіряв — однакові чи різні». Так об'явився такий, Грицько Хижняк, пішов було на Хорол, а по дорозі все затримка,— коли не в Кобеляках, то на Ліщинівці, все: «Хто та куди?» — поки добрався (трохи не дійшов Хорола) до тих імператорських володінь, то його військо розігнали, а сам він, кинувши імператрицю й імператоренят, кудись повівся, та так, що навіть чуток ніяких про нього нема. Може, десь під копицею пристрелився, а може, до якоїсь молодички пристав — бозна...

Але Хведору Явселейовичу нещасливий кінець царювання не снився. Йому снилося, що він возглашає маніфест, а на голові, під носом і на підборідді у нього волосся росте... Бо ж насправді Хведор Явселейович поки що ходить голений — від підборіддя до потилиці. Тільки брови лишив. І це було мудро, коли мінялися влади. При петлюрівцях не носив бороди. Пізніше його спитали: «Чому?» А він каже: «Боявся: впіймають, візьмуть на допит, скажуть: у, москаль! — будуть рвати по волосині...» А при денікінцях поголив чуприну. «Чому?» — питають. А він: «А денікінці чуприну хохлом називають, побачать мене з чуприною — тут же впіймають, на допитах знущатимуться».

Уже петлюрівці бозна-де, уже денікінців і сліду не лишилося, а Хведір Явселейович усе ще ходить бритоголовим. Бог його знає,— а що коли хтось із тієї власті повернеться?! Може, й не повернеться, але треба бути обережним. Уві сні, звісно, можна погратися в царя-імператора, але після сну є діла, є сувора реальність. Треба заробляти грошки, доки Радянська влада дає. З «комуною», правда, нічого не вийшло — хтось із сільської голоти написав у газетку про це, Хведорову «комуна» прикрили. Але й без «комуни» Пуп'янок жив. І не якимось, а непогано. Як тільки трохи утихомирилося, такі дядьки, як Хведір Явселейович, стали багатіти. В кого й клаптя раніше не було землі, стало п'ять-сім десятин, бо ж на душу понарізали. У дворах на господі заіржали коні, з дворів стали виганятись у череду корови. Було де і випасти, і сіна нажати. От тільки з плугами стало сутужно. Промисловість була ще паралізована і не могла ще давати потрібного сільському господарству реманенту. Дядьки і крєктали, і лаяли місто. Ясно, що й незаможники стали залежними від тих, у кого був плуг — хоч сякий-такий,— віялка, пара борін, гарман-коток і таке інше. Все те треба було одробити па току чи на

полі в жнива — у маєтця того реманенту. Знов зіткнулися класові інтереси більш заможної верстви селянства з верствою незаможною...

Ніч... Спить Хведір Явселейович Пуп'янок, бачить солодкий сон і думає в тому сні: «Для мене більших за мене нема. І не буде».

І бачилося йому уві сні червоне, уквітчане гасло над собою: «Усяке по-всякому...» Це була думка, глибин якої він сам не міг до кінця дотумкати.

Літ півсотні тому був у селі місцевий філософ, який любив закінчувати свою мову таким: «Усяке по-всякому...» І почали його дражнити: «Усяке по-всякому, витри носяку!» Він спить і чмокає уві сні, йому солодко.

А проте оці мудрі слова — «Усяке по-всякому», — дуже до душі Хведору Явселейовичу.

Солодко й його дружині Мотроні. Але з іншої причини. Їй знову снився Оверко.

Кладовище. Самовбивця ходить зі своїм хрестом навколо (поза огорожею) цілу ніч. На воротах ангел.

Дивиться ангел на самовбивцю, мов хоче сказати: кинь чоловіче, мучитися! Навіщо воно тобі?

Самовбивця зупиняється, поправляє важкого хреста на плечі, гукає ангелові:

— Ти винен! Ти! Чому не сказав мені?

Мовчить ангел. Бо він не винен. З якої речі він мусить щось там таке говорити?

— Ти винен! — кричить самовбивця. — Пусти мене на кладовище!

Ніч... Місяць сяє... Зорі, мов розсипаний золотий пісок. Ой, як багато золотого піску!

...Є в Цапівці повітком партії. А в повіткомі партії секретарем Григорій Михайлович Кравець. Іноді ночами він записує у свій щоденник усілякі історії. Ось одна історія. Вона має найпряміше відношення до чоловіка з хрестом. Ось:

«1918 р. Цапівка. В час частих перемін влади повітовий банк одержав наказа (петлюрівського) про надійність золотого обігу (чеканки) і заміну такого на петлюрівські паперові гроші.

З'являється дядько Онисько:

— Я чув тут таке діло, так чи не спізнався? То вже, будь ласка, пожалуста...— і викладає тридцять десяток.

Було прийнято, видано квитанцію, банкноти і все як слід.

А через день — тієї влади нема!

І почав ходити дядько, домагатись, щоб повернули.

— Е, дядю, уже відправлено...

— Та що ж ви, та коли ж ви все встигли? Ну верніть, будь ласка, я вам горщечок меду принесу і курочок... Ну прощитався, ну пожалуйте...

І так щодня, і все худіший і худіший приходе.

А влади міняються й міняються...

А потім якось у контору вскакує жінка — і з кулаками:

— Іроди, супостати, довели чоловіка, повісився, а бо-дай вас забрала лиха година!..

— Що? Навіки?

— Ні, зняли!

— Ну так чого кричиш?

— Але він хоче знову вішатися!..

Нарешті — в 1919 році — утвердилась Радянська влада.

А через деякий час начальник надзвичайної комісії — до мене:

— Ходім, у начальника банку знайшли всі золоті десятки!

Старий чиновник, костюм із галунами... Одправляв золото так: дві дошки, в одній за розміром монет просвердлювались дірки, тоді накладалась друга дошка, забивались, опечатувались і так із сторожею відправлялись...

Заарештували ми того чиновника. А що ж золото? А золото — відправили куди слід. Дядько ж за золото одержав петлюрівські асигнації. Та й узагалі операцію проведено було не нами і не за нашої влади. Отак!

Скоро чиновника було й випущено.

— Я ж Петлюрі золота не здав, я ж його в глитая не лишив...

Ніч. Місяць сяє. А дядько Онисько вішатися хоче. Ото тільки настає повний місяць — так він і бере свого хреста — й на кладовище. Ходить цілу ніч, усе повіситися по-ривається, та ніяк не наважиться.

В учительки Троянди Матвіївни якось запитали, чому це так.

— Лунатик, — каже. — Я таких бачила.

— Де?

— У Скадовську, в Олександрії дуже багато лунатиків. Тому що, наприклад, на Херсонщині особливо багато неба і особливо великі місячні ночі.

Це вона сказала цілком серйозно, лишаючись із дитинства під враженням херсонських місячних ночей.

Сяє місяць — мов манить до себе чоловіка з хрестом. Ходи, мовляв, до мене на небо.

Зупиняється дядько Онисько, вие по-собачому й дивиться на місяць. Місяць усміхається, підморгує. Промені — зеленуваті, тривожні — падають на людське обличчя.

Обличчя чоловіка з вродженим знаком запитання. І це в людини, яку майже ніколи ніщо не цікавило.

Тільки гроші.

А тепер — хрест і... Що ще?»

Сяв місяць і над Совиною балкою. Він продирався через густе віття, заглядав у вікно лісної сторожки, обливав сяевом стіни й покрівлю двох сараїв у дворі, — але на нього сьогодні ніхто не звертав уваги. Сьогодні банда Коноплі святкувала день народження свого ватажка. Ті, що були найближчі до Коноплі, святкували разом із ним у сторожці, а весь загал розмістився у двох сараях.

Трищав мороз. Сяв повний місяць. Деревя стояли, мов велетенські привиди. Не зворухнуться. Лиш інколи іній на деревах стиха зашепоче.

Але веселому товариству до цього не було ніякого діла. Лилася самогонка, гриміли пісні, чулося п'яне верзання. У дворі палало вогнище.

За столом, біля отамана Коноплі, — це був той самий колишній поет Василь Конопля-Сенчанський, з яким разом учився, а потім був під Крутами Платон Моргун, — сидів посланець від Петлюри, з-за кордону. Він довго йшов і їхав Україною, ховаючись від чекістів, — і таки дістався знайомих, рідних місць, дістався Дніпра й Совиної балки.

— Багато живете, — оглянувши повний стіл, мовив посланець. — А справа, за яку боремося, гине...

— Не через нас, — заперечив Василь Конопля. — Не через нас. Ми воюємо!.. Наша революція триває. Так і скажеш самому Симону Васильовичу.

Посланець від самого Петлюри поглянув на отамана Василя безтямними від останньої порції самогону очима. Посланець був невеликий, подзьобаний віспою, сіро-сіренький, мов найобскубаніший з горобців, він пробурчав слово «Р-р-революція», підвівся, хитаючись, узяв склянку з каламутною синюватою рідиною.

— Тихо! — ревноли хлопці справоруч від отамана. — Пан посланець мають слово мовити про нашого доводцю!

— Я — про р-р-революцію...

— Тихо! Про революцію! Тихо ви, в кутку, революціонери!..

Замовкли. Тільки тріщали гноти у свічках.

— Революція... Чи вона притухає, чи її полум'я губить частку сліпучості своєї?.. Оцінювати, що ці люди, які грілися коло неї,— коцюбляться, сіріють або конвульсійно йорзають? А може, так і треба? Може, вже ті сили, що становлять полум'я революції, вже не потребують їх, чужинців і слабодухих, заражених старим? Смерть приходить логічно, хоч з болями і муками...

Посланець замовк на хвилину, мов здивувався тому, що оце шойно промовив. Одначе Василь слухав уважно. Уважно слухали й хлопці, що сиділи з правої руки отамана. А ті, що в кутку, знову почали щось своє базікати. Хтось комусь гаряче доводив:

— Жебраків не обділиш, сам жебраком станеш...

— Ну ти, Федосю, такий! Онде про революцію кажуть, так і будь революціонером. А ти ж — куркуль — трава злиняє...

— Не куркуль, а хазяїн! А мене зобидили. Власть, і комнезам, і ревкоми. Вирізав би всіх...

— Не плач, синку, прийде дядя Денікін, він їм дасть, а тобі ваву загоє і кеґі дасть.

— Кому це так Денікіна захотілося? Денікін — це контра! Він проти вільної України.

— Та слухайте, що чоловік каже! Від самого Петлюри приїхав, а ви...

— Прийду до дівчини і... ах... красиві моменти є в житті!

Отаман бабахнув кулаком по столу.

— Ей, ви, в кутку! Ану, тихо! Красиві моменти!..

— Ми тихо-тихо...

Знов стало чути посланця від Симона Васильовича:

— Як у бурю на морі — радо висаджуються на острів перший-ліпший,— так і ми вхопилися за існуючий лад, але це ще не земля-материк, це ще не Україна...

— За який це ми лад ухопилися?

— Та мовчи ото, хай говоре!

— Гримлять вали світового шторму!.. — вів далі посланець.— І ми повинні! Історія дивиться на нас!

Рокотало в грудях, як і справді на узбережжі моря.

— Він, мабуть, у Петлюри десь за канцеляриста,— знов зашепотілися в кутку.— Мале таке, дохле. Губи сині — в печатку вбрався, все на печатку дмухає.

— Який там канцелярист? Я його знаю. Ім'я тільки забув. А прізвище — Гарматка. Із Студенкова чи із Стулипівки... Ні, таки з Стулипівки. Мені кум про нього казав...

То ти, чорт, перебив... Його ж Миколою звать. Як царя бувшого. Микола Гарматка із Стулипівки.

— Ну то що?

— Інтересний чоловік. Я з ним на війні був. Отаке мале, а розумне, метке. Де вбитий, де ранений — усім кармани повивертає. Як піде по фронті, що вже він не робить: де часн які, золото чи що дороге, його рук не минає... Хату потім нову поставив — хіба таку — під черепицею, а в хату зайдеш — все в дзеркалах! Я, правда, не був, інші були...

— То звідки ж він — від Петлюри чи із Стулипівки?

— Мабуть, од Петлюри.

— Мабуть, тільки в нашого народу існує таке прислів'я, як-от: «Бий свій свого, щоб чужий і духу боявся».

— А до чого це ти?

— А й сам не знаю, слухаю ото й своє думаю...

Отаман Василь підвівся, глянув люто у куток і гаркнув:

— Він таки доб'ється того, що його розстріляють.

— Хто? — запитав той, що розповідав сусідові про Гарматку.

— Та ти ж!

— А що я?

— Та ти ж перебиваєш усе й перебиваєш! Не даєш слова сказати і дослухати до кінця!

— Та я ж...

— Марш надвір, кому сказано? Скажеш, щоб діда отого, кобзаря привели. Хай заспіває нам нашої.

— Та йду, йду!

...Через три чи чотири хвилини привели кобзаря. П'яленького, десь на дорогах сьогодні піймали. Дід усе позирав сліпим і розгубленим оком на товариство, ніяк не міг здогадатися, на яку ступити. Розумів, що опинився в банді, а якої вона орієнтації: чи анархістської, як у Махна, чи царської, як нещодавно у Тарасія Першого, чи петлюрівської, чи бозна-якої.

Кобзар заспівав:

Ой та й не журіться, нені сумні,—
Ваші сини жилаві, сильні...

— Тихо мені там! — гаркнули з правої руки від отамана.

Жалібно дзвенькали струни бандури. Дідів голос тремтів, мов осичий хвіст. Перебріхував слова й мелодію, але хлопці не помічали. Сиділи, слухали. Отаман втирав сльозу.

Прощай, річечко Донець,
Ще й ти, матінко, й отець,

Прощай, річенько, бистра,
Ще й ти, матінко, й сестра!..

П'яно-плутано... Лірично... Потім збився, перестав і почав пісню безпритульних під ложку: «Там в саду при долине сладко пел соловей».. Дід шістдесяти — сімдесяти років, знедолений, занехаяний, сліпий, теж плакав, почув себе бідним сиротою... Обірвав пісню, не доспівавши слів, що «ніхто не узнає, де могилка моя!..»

— Дайте йому чарку!

Дали.

Дід сказав:

— Я п'ю тільки тоді, коли є закуска.

А закускою він вважав не тільки оселедець, смачний борщ,— а також і шмат чорного хліба, сухаря, солоний огірок, шкуринку, дрібок солі, а в степу чи в лісі просто лопуцьок, а то й просто щавлевий листок.

Почав: «Ой, не жаа-лько-о мені!..»,— одрубуючи складами клапті мотиву.

Довго на початку пісні дзвеніло: «Гей, гей... гею, гею, гею, гей!..»

— А тепер давай наш «Інтернаціонал»!

— Який ще такий «Інтернаціонал»? — не збагнув дід.

— Ану, налийте йому ще чарку!

Налили. Випив дід.

Отаман устав і заспівав:

Забрали в тебе хліб пшеничний —
Тепер макухою давись...

— Ану, підспівуй, діду!

— Е, ні, я такої, хлопці, не знаю...

— То навчимо! Дайте йому ще чарку!

Налили. Дали. Випив.

— Ну то що, заграєш нашої?

— Чекай, ось послухай, яку я знаю, а тоді вже! — раптом рішуче сказав дід.

Підвівся, хитаючись. Поставив бандуру на стіл, відсунув склянки. Вдарив по струнах, заспівав хрипко, але голосно:

Як приїжджав товариш Ленін,
Хорошу річ казав:
Ви послухайте, реб'ята,
Що я вам скажу,
Мать-Росіюшка моя
Скільки горя прийняла,
Скільки горя прийняла,
Скільки крові пролила,
Хоч і крові пролила —
Більшовицьку власть взяла.

Спохмурнів отаман. Мовчки дослухав пісню до кінця. Поглянув у правий бік від себе:

— Павлухо! — гукнув.

— Чую,— озвався високий, увесь у прищах парубок, у якого чуб починався, либонь, від самих брів. А очі в Павлухи були, мов у двох дірочках під бровами.

— Ото, Павлухо, зроби все, як помагається... Десь отам, на осичині... Тільки щоб не мучився... Таланта треба шанувати!

— Гаразд!

Павлуха підійшов до діда, узяв його на руки і виніс разом із бандурою. «Гад Павлуха з п'ят по вуха»,— так його свої в банді «любовно» прозивали. А він хизувався виглядом, вчинками, прізвиськом. Це був вишуканий кат, що виконував особисті доручення отамана. Його боялися всі.

Тихо стало у дворі... Замовкли бандити... Павлуха ніс діда...

Інколи іній на деревах стиха шепоче.

Пройшов Павлуха з дідом між дерев... Рипів сніг під ногами... Ось кроки далі, далі, далі.

— Що він надумав з дідом робити? — запитав підсліпкуватий Панас, якого всі дражнили «філософом».

— Біжи спитай,— виширився на Панаса зять Гарки Катранової, що давно вже мріяв прирізати таки її невинну Степанидоньку, а поки що знайшов собі найкраще місце — в банді.— Ти, хвилозопе, ото менше мудруй, бо й тебе колись Павлуха понесе до берези чи осичини.

— Жах жахом, жаж,— роздумливо мовив Панас.— Чого я тут опинився?

— Поговори ще у мене, то їй-бо...

- Жах жахом, жаж...

— Та розкажуй, що почав,— озвався третій з тих, що сиділи біля вогнища.

— Про що?

— Та про пацюків же.

— А...— протяг Гарчин зятюк.— А ми робили так...— і він розповів, як чинили вони вже колись з пацюками: робили великий капкан, клали в нього шматок смаженого м'яса, а щоб не видно, що в капкані робиться, закривали лантухом, залишаючи невеликий отвір. Починали вскакувати пацюки. Один, другий,— бувало, десятка півтора. Вони з'їдали м'ясо, а потім з голоду гризли один одного і зрештою дуріли. Отоді вже їх випускали. І от скажені пацюки вривалися у всі нори, вони починали гризти всіх па-

цюків, піднімався неймовірний пацючий лемент, а через добу все стихало. Пацюки з жахом залишали підвали.

— Ти диви... Як у людей... Правда, хвилозопе?

Панас поглянув на місяць.

— Що я можу сказати кожному чесному звірю — ті-кай подалі від людини, оце і все.

Через півгодини прийшов Павлуха. Кинув на сніг бандуру — не пропадати ж добру. Поглянув на мовчазних хлопців біля вогню. Підійшов до дерева.

Стояв, розставивши ноги, довго — і виливав, виливав, як коняка після довгої путі.

Рішення прийняте, але було темно й протокол не писався. Замість ціпка у Платона Моргуна був метр, свіженько виструганий — на ньому він записав олівцем ухвалу, чи, як кажуть, рішення.

Рішенець був такий: «Кожним подихом наближати світову революцію!»

У темряві пролунало:

— Хто за? Озивайтеся! Називайте прізвище, бо рук не видно.

Залунало:

— Червона!

— Петрій!

— Данилюк!

— Хуторна!

— Злюча!

— Хто проти?

Тиша.

— Хто утримався?

Тиша.

У темряві підвелися. І залунало. Спочатку дзвінкий дівочий голос:

Повстаньте, гнані і голодні...

А далі — юнацькі, чоловічі — хором-обвалом — грізно:

Робітники усіх країн...

Здавалосьь: наче місяць серед неба зупинився. Здавалосьь, зорі залякли:

Як у вулкановій безодні

В серцях у нас клекоче гнів!

«...Сьогодні, може, нас з тобою уб'ють,— думав Павло співаючи,— і сьогодні, і завтра вони ще займуть не одне місто і не одне село нашої країни, але зрозумій ти, що наступаємо ми, ми наступаємо і ніщо не відверне нашої перемоги, бо не можна відвернути присуду історії».

Чуеш? Сурми заграли!
Час розплати настав!..

«Зараз, на початку двадцять першого року, мотив цього знаменитого гімну не сходить з наших уст,— думав, співаючи, Платон.— Він витиснув усі інші мотиви народних пісень і пісеньок. Це наша молитва і поклик хоругв, і програма — «Інтернаціонал»!

В «Інтернаціоналі»
Здобудем людських прав!..

«Через багато літ,— думала Троянда Червона,— знайдеться історик, який напише про нас такі слова: «А молодь же була... аж бриніла!»

Не ждїть рятунку ні від кого —
Ні від богів, ні від царів!..

«Товариш Маркс і ти, Галочко! — думав комсомолец Петрій, співаючи.— Яке це щастя — співати «Інтернаціонал» і почувати себе часткою всієї планети, яка бореться за щастя!»

Чуеш? Сурми заграли!..

Потім вони йшли сільською вулицею і говорили, говорили. Комсомолец Петрій гаряче переконував комсомольця Данилюка й попівну Настю:

— ...Підведена така грандіозна база, що рік спокою — і к чорту полетять: грязь, убогість життя, побуту, всі ці хибари, павутиння, проломлені паркини, розбиті шиби, немощені вулиці — все, що налипло за роки неймовірних зусиль боротьби і наступу на світ імперіалізму!

А комсомолец Данилюк, щоб Настя побачила, що й він — не з лопуцька, сказав:

— Кращі марксисты нашого повіту допомогли нам, комсомольцям, провести ці збори... Та й Троянда Матвіївна — вона, знаця... — та й на цьому закінчився весь запас його слів. Та Настя-попівна виручила:

— Цікаво так у вас!

— Еге ж, весело, як у старої дівки на іменинах,— підшипгнув Жеребило, що вже підкотився до двох хлопців та Насті.

— Іди, йди, не з тобою розмова! — озвався Петрій.

— А що ти думаєш, Варшав'яночко? — запитав Вус у Троянди.

— Я з херсонських степів, Павлику.

— А я — не про те.

— І в Варшаві не була.

— А ти — як пісня... Оце б сісти й написати роман!

І почати такими словами:

«Варшав'янка — звали у нас її в комсомолі — при-

страсна, віддана справі, юна, хороша, акуратна в одягу».

— Ого! Ти навіть одяг помітив!

— Та не про це, Трояндо!

— Пана скинули, але ще є і вдовина доля, і є сирітські хати,— сказала вона.

— І біляків ніби розбили, але нужденності шаблею не зарубаєш — миром та трудом треба її долати...— додав він.— Та й хіба тільки це? Онде мене Жеребило турбує. Не нашим дихом дише він, Трояндо!

— Люди не посуд — не перемиєш після обіду. А це ж — революція, Павле! Як ти добиратимешся додому? Де... ночуєш? — трохи затнувшись, запитала вона.

— У Платона. Ми ж із ним, Трояндонько, разом партизанили. Ще з вісімнадцятого року. Я навіть раніше прийшов у загін Фанасія Злючого. А він пізніше.

— Скільки ж тобі тоді було?

— Багато... Майже шістнадцять... Е, ні, справді шістнадцять. Через місяць стало після першого бою з німцями... Ох, як тоді кулі свистіли. І досі страшно.

— Шкода, що мене тоді з вами не було.

— Думаєш, що на твою долю вже не дістанеться куль?

— Ні, не про те думаю.

— А про що?

— Не скажу, Павлику, не скажу!

— Та ну?

— Скажу колись, як вийду заміж.

Ясні темні очі. Розумні, проникливі.

— А раніше?

— Не знаю. Може, й раніше, Павле.

— У тебе стільки розуму, що моя натура нишкне.

Ясні темні очі...

А в Оришки теж ясні. Тільки як небо.

— Бувай! Мені — сюди,— сказала вона й пішла городами, хоч так було й далі.

Сяяли зорі, згадувалось сяяння Трояндиних очей. І придумувався рядок, а за ним — другий:

А на кінчиках гілок —
Білоцвіт очей-зірок.

ОРИШКА

Закоханців у неї — як груш у рясне літо. Держись, дівко!

Дівчина — пшеничний колос. Її кіски здавались Павло-

ві колоссям пшениці. Окремі пасмочка волосся зістрибували з голови на ліву брову, на праве вухо.

Оришка!

Чи красива? Краса, безперечно, дивовижна. Але де ж вона, чи встигла й розцвісти? Вітри обвіяли лице, сонце обпекло і випалило брови, дощами прибило. Ні вмитись, ні причепуритися ніколи, і вбратися ні в що. А саме ж — з дівчати в дівку переходила. Які очі, яке лице, яка постать! Прибрати б, дивитися — чаруватись. Е-ех!

Та вона і сама про це ніби й не знала, все: агей, та куди ви!..— пастушкою за волами, за коровами, за кіньми.

Пастушка Оришка. Ноги підбиті. Запечені підшви. Солодкі ноги.

І дзеркальця ніхто не подарував, тільки хіба в криницю було гляне. Краса під ластовинням ховалася, під зазмагою. А все 'дно видно її, оту красу!

Оришка-пастушка!.. Цілована сонцем і вітром, милувана очима парубків — вона, із вигорілими бровами та пошерхлими губами, була красива рідкісною красою степової квітки. І полюбили ж її Хихля-Михля й Павло Вус. Аж тут матрос Семен з'явився — третій, уже не парубійко з-за Орелі чи з-за Дніпра, і не молодий-молодий, як вона, а старший. І кого з цих трьох любила вона дужче, сказати важко, а більше того — кожен із трьох не міг би похвалитись її прихильністю.

Та матросові було зараз не до цього. Невдовзі зник він, десь на Півночі воював за Радянську владу, листа одного прислав Оришці, а в ньому не написано, коли повернеться, чи й повернеться взагалі. Бо надумав же матрос здійснити революцію у світовому масштабі, — а навіщо йому в далеких світах ота Оришка? — як жінка Сагайдачному, возися з нею в походах, мороку май!

Отже, матрос відпадає!..

Так таємно думали Павло Вус і Мишко Хихля.

Ой, Оришко, Оришко! Що ти робиш із хвацькими бійцями революції!

Один — мов біла кульбаба. Чи як козельці. Біле волосся стирчить у всі боки. Сам у ластовинні. Тонкий і довгий. Це — Хихля. А Вус — коротший, але жилавий, чорноокий, в зіницях чорні блискавки. І — повна голова віршів... Коли з денікінцями билися, люди про що думали? Про те, що — смерть контрреволюції? А Вус і про те, що:

І сіна не кошені,

І жита не в'язані!..

А далі — про блакитні очі (ясно, що Оришині) та про червоні рожі в її дворі. Як денікінець при наступі вскакує

в село і рубає червоні рожі, квітники коло хат. Ну не гад хіба! Явна контра.

Бачу в снах ізнову я...
З усмішкою доброю
Ти стоїш на обрії,
Зоре світанковая...

Павлові сон у поході якось приснився. Він і Оришка. Цілувалися — аж по тілу видзвонювали дзвоники. І наче каже вона:

— У нас так здря не цілуються. Поліцунок — то річ коштовна. То дурень або п'яний тільки на це легкий.

А він їй чомусь:

— Як шкода. Пил дороги. Запилилась. Ти одвернула од куряви — і я подивився на тебе.

І такий же гарний сон був. Розбудили...

Ех, любов!.. Не знав іще Павло Вус, що воно таке, але тягнуло його до цього діла, мов магнітом. Це була казка, про яку говорили між собою дорослі, але часто ж вони говорили про це якось негарно, грубими словами. А Павло чув у собі щось неземне, коли про Оришку думав... Та й розумів, щось таке і в інших людей від любові буває. Навіть у панів. Йї-богу ж, навіть у них... Згадалося рідне село. Поміщицький маєток. Огорожа. Сад. За огорожею світ, невідомий для нього і таємничий. Якогось вечора почув він за огорожею шепіт: «Мой дражайший, о мой дражайший!» Що воно таке? Довго Павло ще не знав, що воно таке — «дражайший»; воно вимовлялося хоч і тихо, але в нього слух був чортячий. І так говорилося це «мой дражайший», що Павло відчув: щось тут прекрасно-загадкове і святе відбувається... Мимоволі згадалися тоді казки про мавок у лісах та в садовій гущавині. І так захотілося мавку стріти. От що б сказав їй, якби й справді! І навіть потім, коли вже воював проти денікінців, думав, опиняючись у нічному лісі чи саду: а що, як мавку стріну?! І одного разу стрів-таки. Послали в розвідку в той же таки панський маєток. Ішов він уночі — тихо-тихо. І раптом побачив поперед себе постать у білому вбранні. Завмер. А вона — це Павло ясно побачив при сьйві місяця — виїняла револьвер та: «Кто идет?» От тобі й мавка!.. Довелось тут же стрибати через кам'яний паркан і тікати між кущами. А мавка услід дала кілька пострілів. У маєтку знялася тривога, шум, гвалт. Одне слово, весело стало... Аж потім довідалися партизани, що у маєтку розквартирувалася рота з жіночого батальйону. Так кілька дорослих дядьків відпросилися у Кравця у розвідку. Лежали в саду

під кущами і дивилися, як у дворі маєтку шикувалася рота і як ротна командирша віддавала накази.

— І дасть же бог людині отаку с...— сказав дядько Махтей, дивлячись на оту завзяту командиршу.

А інші партизани про інше мову повели:

— Диви які!

— Що?

— Та груди. Це ж не цицьки, а...

— Такими груди не можуть бути, це щось намощене.

— А чорт знає, може бути.

— Ні, ні, я це вже добре знаю.

— Хто знає? Ти знаєш?

— Ну я... У моєї жінки точно такі...

— Це тобі в очах усе збільшується!

— Пренепорочна діва і діва порочна...— ударився в філософію дядько Махтей.— Оце дивимось, думаємо і не знаємо, яка із них святішою єсть.

Отак вони думали-думали, доки їх не виявили і не довелось з боєм утікати.

І ще одну любов довелось побачити Павлові. Це вже взимку, коли денікінці тікали. Налетіли партизани вночі на один маєток — в сусідньому повіті. Несподівано налетіли. Дружно вдарили. Кинулися білі тікати, мов таргани, усебіч. Та всі — під партизанські кулі. А один міг би і втекти, так любов його погубила. Стрибав через високий паркан, але тільки перевісивсь, а сестра милосердя, виявляється, кохала його і не могла відпустити від себе! — хап за поги, та й повисла на них, а він перехопивсь через паркан і застряв, повис головою на другий бік.

Зняли його. Привели разом із сестрою милосердя до штабу. І там Кравець сам ним зайнявся — відчув, що не рядова птиця. Виявилось — начальник денікінської полкової контррозвідки, на совісті якого тисячі людських життів.

— Але ж, знаючи, на що ви здатні, я хочу запитати,— сказав Кравець,— чому ви не пристрелили сестру, а просто відбивалися?

Денікінець помовчав, а потім сказав:

— Я її люблю.

— Навіть зараз?

— Навіть зараз.

Розстріляли гада. А сестра милосердя отруїлася — з досади, що погубила коханця.

«Ох, Оришко, Оришко, чи знаєш ти, що то любов?» — думав Павло. І дивився навколо... Пізня осінь. Сіро і сіро. І тільки велике червоне, мов затухаючий жар, коло

сонця ще манячило на заході. Воно осідало до пруга землі, здавалося б, уже непотрібною зайвою річчю для сьогоднішнього дня. Сутеніло.

А все 'дно прекрасно жити на землі, бо є на ній дівчина Оришка. А хіба не так?

Вечором і сонце до дівчини йде.

А то — пішов перший сніг, та весь у сонці (набігла біла хмарка) — і якось не згори лягав, а здіймався знизу (висхідні потоки чи вітрові крутійства)... Чарівна сонячна заметіль...

А все тому, що є на світі отака дівчина, як Оришка! Від неї ж усі явища природи красою наповнюються.

Скільки разів снилася Павлові дивно-чарівна Оришка, які тільки слова придумував він для неї — ох, якби лиш вона їх чула! Та вона, напевне, більше до Хихлі прихильна! І що вона в ньому побачила?! Ну хоробрий, а що там ще?.. Ну на коні верхи добре гасає. Так і Павло ж не боягуз і верхи скаче, як циган. Ох, Оришко!.. Ось уявляється Павлові...

Проснулася юнка-дівчина. Вранішнє сонце. Плаття. Сміх, біганина. Повітря. Чогось не вистачало. Чого? Полюхати квітку.

Після розгрому Врангеля появився у Вершині матрос Семен. Не погнався за біляками аж за море, щоб і там робити революцію — вирішив залишити це діло всім отим чорно-, жовто- й червоношкірим товаришам, коли дозріють вони до такого розуміння. А щоб вони швидше дозрівали і знали, що робити та яким шляхом іти, вирішив матрос Семен Орел створити у своїй Вершині комуну «Пролетарське сонце».

Була зима, щойно почався двадцять перший рік, їхав матрос Семен верхи по селу. Безкозирка з дореволюційним написом «Орель», бушлат, з-під якого визирав тільняшка, штани — кльош. Мчить на коні, мороз довкола, а йому зовсім не холодно. Мабуть, революційний дух його гріє.

Басує кінь, мерзлий сніг із-під копит летить вусебіч, а назустріч Оришка йде. Осадив коня матрос, нахмурені чорні брови його (а кожна брова на два пальці шириною) піднялися лагідно: вона! Рум'янець грав під хустку, хустка грала під рум'янець. Брівок раніше мов не було, а теперечки є. Підвіконня брів. Рясні очі. У цього вчорашнього підлітка-дівчини почали зацвітати, почали кольоріти очі. Аж затуманені трохи, нічого мов не бачать. Та почула поряд «тпру!» матросове. Сполошилися очі, розквітлі, зату-

манені. Ох ти ж, дівча золоте, і де ти взялося?! В яких тільки світах побував, а такої гарної не видав. Усілякі були — ще до революції, по закордоннях, — але не для нього те!

— Добридень, Орисю! — гарикнув своїм басюрою матрос. Від того басу навіть гармати глухли на кораблях, а тут — ні! Оришка дивиться очима своїми на матроса, усміхається.

Злетів з коня, хотів заглянути у віконце очей. А ті очі узяли й заплющилися. Від радості чи від чогось іншого? Схопив її на руки, мов лялечку, закружляв. Та через кілька секунд вирвалася Орися, подивилася докірливо. І вже аж потім:

— Добридень, дядьку!

Підскочили Семенові брови так високо, що ледь безкозирка не злетіла.

— Ніякий я тобі не дядько, як я тебе заміж брати приїхав.

— О, то ще треба взяти! — засміялася Оришка.

— Візьму! — і показав як візьме: підняв угору два великі кулаки.

— А я ж вам, дядьку матросе, не граната лимонка. До пояса не причепите і в буржуазію не кинете.

— Так ми вже буржуазію розгромили, Орисю! Але ти таки граната лимонка. Як розірвалася в моєму серці два роки тому, так і зараз громом віддає й осколки навсібіч.

— Справді? — уже без іронії запитала Оришка. На дві чи три хвилини вистачило їй тієї іронії, а на більше — ні. Почервоніла, сльози в очі кинулися гарячою хвилею — і вже, нічого не бачачи і не чуючи, припала вона матросові до широченних ведмежих грудей (і на якій це фабриці такого бушлата й тільняшку шили, щоб налізли на такі груди?) і заридала від радості: дочекалася-таки долі своєї!

Через два дні всі вершинці зібралися на сход. Тут уже порядкував матрос. Кравець, що приїхав на таке діло з Цапівки, тільки дивився і посміхався в руді вуса. А матрос мітингував:

— Товариші громадяни визволеної від буржуазії та інтервентів Вершини! Міжнародний момент такий: Врангель викинутий із Криму навіки завдяки нашому героїзму і полководчеському таланту найпершого помічника товариша Леніна — командарма Фрунзе. Я сам особисто бачив товариша Фрунзе, як оце бачу товариша Кравця. Товариш Фрунзе — це товариш Ленін номер два. Я вам кажу! І я питаю у товариша Фрунзе: «А чому ми не женемося за контрреволюцією аж за море? Чому ми там не підіймаємо

революцію? Що? Сили немає?» А товариш Фрунзе й каже: «Товариші за морями й самі за нашим прикладом підуть на останній вирішальний бій зі своєю буржуазією. Але, щоб вони йшли на такий бій, треба їм, товаришу Орел, приклад комуністичного життя показати. Ви звідки родом? З Вершини над Дніпром? Так організуйте там комуну. Щоб Вершина над Дніпром стала вершиною над усім світом, і щоб голодні та поневолені бачили, за що треба боротися. Треба, щоб у Вершині комунари жили гарно й весело, щоб не було голодних та обірваних, щоб нещасливих та зажурених не було, щоб на полях машини працювали, допомагаючи людям...» — «А де ж тії машини взяти?» — запитав я в товариша Фрунзе. «А ось війна вже скінчилася — тепер усі оті заводи, що зброю виробляли, переведемо на мирні машини, товаришу Орел. Давайте так: ви організуйте комуну в Вершині над Дніпром, а я буду організовувати заводи для мирних машин. Щоб оті танки англійські, що ми під Каховкою в полон брали, та не стріляли по людях, а тягали плуги. Ясно, товаришу Орел?» — «Ясно,— кажу,— товаришу Фрунзе...» А вам, товариші вершинці, ясно?

— Та ясно, ясно,— почулися голоси. Правда, не дуже дружні.

— Бачу, що не всім ясно,— сказав Семен.— Не всім ясно, бачу...

— Та не всім,— почулося і з натовпу.

— Ну то що? Давайте всі гуртом гадати, що і як робити.

— Що з панським маєтком робитимемо та з фермами й коморами? — подав голос дід Явдоким.— Тут ось Юхим казав, що спалити б усе це треба, бо це ж панське, а з панського щастя не буде...

— Панський маєток з усім господарством якраз ми й заберемо. Бо наші пролетарські руки все це будували. Тепер воно все нам служитиме. А хто запалить — того за законами революційного часу — під трибунал. Ясно?!

— Ясно! — гукнули вже дружніше вершинці.

— У тії колись панські, а тепер комунівські ферми та комори переведемо й наше добро. Коні — у стайні, корови й телята — на ферми, а збіжжя — в комори. Запишемо, де чие, щоб був повний порядок, і почнемо вести господарство спільно.

— А якщо у мене є корова й коняка, а в Сидора коняки нема — то що? Він теж буде такий же справний комунар, як я?

— Буде.

— Е, це неправильно. У мене онде корова й коняка, а в нього коняки нема. Це нерівноправність.

— А всі права визначатиме праця, товаришу Явдокпме. Хто як працюватиме, так того й поважатимуть. Хто буде ледачкувати, ми того з комуни — ф'ють! Хай займається своїм індивідуальним господарством, хай забирає свою коняку й корову, без нього обійдемося...

— Ага! Ну якщо можна своє назад забирати, то тоді можна і в комуни! — загуло, завирувало в натовпі.

— Гаразд! — махнув рукою матрос. — Вирішили і з цим... Тепер іще одне: як працюватимемо, де житимемо, які порядки матимемо...

— А які?

— А такі. Найбідніших поселимо в панському маєтку. Там кімнат багато. Тільки щоб картин не псували, і щоб піанінів не ламали, і щоб дзеркал не били. Все це — наше. Тепер на цих піанінах не будуть триндикать усяких рапсодій білі панські ручки. На цих піанінах заграють доремі-фасоль наші мозолясті пролетарські руки, товариші комунари! Ясно?

— Ага! — ще дружніше і ще веселіше озвався натовп.

— А на роботу будемо ходити за сигналом. Будемо, товариші комунари, відбивати склянки, як на революційних крейсерах «Аврора» і «Орел». І як ви мене зараз оберете капітаном нашого революційного корабля, то я вам скажу, яку назву придумав я із товаришем Фрунзе для нашої комуни!

Тут уже втрутився Кравець. Відсторонивши Семена трохи вліво, він запитав:

— То що? Будемо голосувати, чи, може, у когось є якісь інші ідеї, кого командиром комуни обрати?

— Кравця! — гукнув хтось.

— Мене не можна! Мене вже обрали керувати повіт-парткомом. Так що, як будуть якісь труднощі чи щось незрозуміле — до мене! А якщо й я не знатиму, то дамо телеграму самому товаришеві Леніну чи товаришу Фрунзе, який особисто добре знає й поважає товариша Орла, революційного матроса, а якщо ви його зараз оберете, то й командира комуни! То — які пропозиції?

— Обирати Орла! Знаємо його як облупленого...

— Хто за те, щоб товариш Орел очолив вас у вашому поході до щасливої соціалістичної будучини?

Цілий ліс рук піднявся над натовпом. Дехто підняв обидві руки, і матрос це одразу зауважив. Гукнув.

— Діду Явдокиме! Опустіть одну руку! І Юхимові скажіть, щоб опустив! Мені більше, ніж є, не треба.

— Так...— сказав Кравець, порахувавши голоси.— А тепер — хто проти?

Піднялося п'ять рук. І серед них рука Хихлі.

— Що я бачу? — здивувався Кравець.— Що я бачу?! Мій хоробрий революційний боєць Михайло Хихля, якого я завше ставив у приклад іншим партизанам, зараз не хоче, щоб товариш Орел очолив комуну?

— Не хочу! — озвався з рядів Хихля.— І в комуну не піду до Орла.

— А за що ж ти боровся під час грізних боїв?

— За революцію і за комунію. А під Орлову руку не піду! — і Хихля тут же вискочив з натовпу, скочив на коня — і помчав...

І всі тут же стали озиратися на Оришку, яка, червона мов рак, стояла серед народу, опустивши голову...

— Все ясно,— серйозно сказав Кравець.— Ми знайдемо для цього хороброго революційного борця достойну роботу... Так... Хто утримався?

— А що таке: утримався?

— Ну що ні за, ні проти. Ні в тих ні в сих.

Таких у Вершині не знайшлося. Може, раніше й були, та революція і громадянська війна надто чітко позначила полюси життя, щоб хтось міг утриматися десь посередині.

Комуну назвали «Пролетарське сонце». Невідомо, чи то придумав сам Семен, чи разом із товаришем Фрунзе, але назва усім сподобалася.

— Все, Оришко! Тепер треба осені чекати...— сказав Семен.

— Чого?

— А щоб весілля справляти. Оджнивуємося, відмолотимося — і весілля? Так же?

— Ой, як довго ще чекати!

— Яке — довго? Дев'ять місяців. Нєзчуєшся, як пролетять.

Вони зовсім ще не здогадувалися, яким тяжким і страшним буде цей рік не тільки для них обох, а й для всієї їхньої комуні, для всього повіту, для України і Росії.

А Хихля мчав верхи степом. З очей його лилися сльози. Оришко, Оришко, як хутко ти забула хороброго бійця революції Михайла Хихлю! Зрадила, на матроса поміняла! А ще ж п'ять літ тому цілував був тебе, тринадцятирічну, Мишко Хихля в бур'янах, і ти цілувала його теж.

Цілувала, але чогось більшого — ні, не дозволила! Та й що таке — оте більше, Мишко Хихля тоді й не знав.

Сльози летіли й падали, і мороз їх не встигав прихопити, а Хихля мчав і бачив... П'ять літ тому замість могутнього прибою колосистих нив перед вікнами їхньої хати на краю Вершини піднялися на багато верстов високі, стеблесті, дикі бур'яни. І дітлахи гралися там у свої війни. Отут у завзятих боях він, Мишко Хихля, здається, вперше і запримітив Оришку... Закохався необдуманно, по-тринадцятилітньому, але пристрасно, сильно й безконечно. Навіщо й по-дитячому. Так, очевидно, судилося: війні й коханню йти поруч...

І ще згадав. Вечоріло. З-за лісу гроза... Вони удвох між житами. Доріжка в лісок. Колосся жита до грози піднімали голови, як гуси, і наче сичали. Оришка... «А спостерігав я її проти сонця. Все волосся сонцем світилося. І на тополю хмара тоді сперлася. Гроза блискавицями креслила знаки оклику».

Хихля мчав верхи степом. Вітер-протяг наче входив у очі, а звідти немовби заходив у зуби, переходив у вуха, повертав язиком до піднебіння і виходив з носа. О, як хотілося Хихлі замчати своїм конем кудись за обрій, у високобудоване, вулицями покрайне, багатомайданне місто, яке він бачив у якійсь книжці на картинках. Заскочити в те місто, гукнути розпачливо на весь світ: «Кінець! Амінь! Капут! Рішенець! Амба! Квит! Шабаш!» — і пустити собі кулю в самісіньке серце.

Кінь відчув, що Хихля думає щось не те, різко зупинився і скинув вершника у замет...

Хихля випірнув із замету, почав витрушувати з-за комира сніг.

А тоді сів на коня, витер сльози кулаком і, щоб більше не плакати, завів пісню — на цілий степ:

Сон про тебе,
Сон про мене,
Сон про нашу любов...

Співати Хихля не вмів. Голос був — не було слуху. У нього так не було слуху, що йому навіть у хорі забороняли співати. Всі пісні він співав на один мотив і дуже голосно.

Але тут він був сам — на весь степ. Якщо не рахувати коня, який тривожно пряв вухами і знову намірявся скинути Хихлю в замет.

А Семен з Оришкою аж майже до ранку ходили по кручі над Дніпром.

Звечора був молодик у ще голубому небі — мов пенька засвітила лампу і прикрутила гнота, щоб не вигоріло.

Семен розказував про свої бої та походи.

— Три матроси — Соболь, Першин і Петренко — загинули, але ми юнкерів вигнали.

А вона слухала-слухала, наче він їй про найбільшу любов казав.

— А потім перевели на Волгу — організували воєнну флотилію «Дредноути». З усяких барж, буксирів, вантажних лайб...

А вона бачила його не в тільняшці. Мріяла, як волошкова манишка сорочки-полуботківки відтінятиме його задумливі очі.

Усе грало в ньому — голос, постава, очі, здавалося, й волосся на його великій голові було настроєне співом радості.

Уже почалося світати. Те світання ще й підсвічувалось огарком місяця. А Семен бачив пелюстку молодика, як пелюстку казкової східної троянди, зів'ялої на вогнищі сходу.

Ні як не могли, не мали сили розпрощатися.

Нічого про майбутнє своє не говорили. Вони просто мріяли про нього, розмовляючи то про Північ, то про Волгу, то про Перекоп.

Їй дуже хотілося потермосити йому чуба, погладити його густі, зараз укриті інеем, брови, — але не посміла.

Розпрощалися в передчутті чогось великого і світлого.

Вона ще довго в задумі стояла в хаті біля вікна. За обмерзлими шибками нічого не було видно. Якись рослині візерунки, пелюсточки. І так запахло весною. Жагуче заманулося на город, до землі, до грядок. Аж запахло.

ЛУКА ЛУКАВИЙ

Життя прожив — наче на гнилих зубах його прожував...

Погляд смиренний. Голос тихий. Сякається в хусточку. Лукоу Митрофановичем звать. На вулиці — він перший вітається. Привітається — і криво всміхнеться. Криво так, криво, наче на війні під газовою атакою побував.

Вуса божественні. Навіть батюшка прозвали його — Церковнослов'янський. У Полтаву викликали були до пресвященного — мундир не військовий, а церковний, чи що, одержав. Волосся завжди миррою змашено. Старостою церковним багато літ робить — природний староста. Храм божий у порядку й достатку. Свічки добре йдуть — люди купують; усякі є — й на дві копійки, й на п'ятак, і на гривеник — у свята й не дотовпишся. А до того ж огарків

скільки збиралось: ледь запалено свічку,— вже й забирає. «До бога дійшло,— каже Лука Митрофанович — уже й те, що купив свічку... а цілій навіщо згорати; та й другому треба ставити, місце дати». Хто буде сперечатись, щоб свічка вся згоріла... А гріхи ж різні бувають — у того більший, у того менший, одному хай би довше погоріла, богову ласку привернула чи якогось заступника святого. А в кого менший гріх — то нехай вже й так... і гасить свічку восковою. Прибрав усе вряд — деякі люди ремствували, а йому й байдуже. «На храм треба,— каже,— на благолепіє...» (І краплі воску не дасть стекти... Та й свічки стали тоненькі якісь, як соломинка. «Не я,— каже, їх придумав, це з духовної консисторії»). Граматки теж продавав, книжечки такі — «за здоров'я», «за упокой». Теж ніде не купиш — тільки в нього. Добра свята крамничка була в церкві. Потім він і власну крамничку відкрив. З малого почав: голки, наперстки, жменя цукерок. Людям то все треба — купують, грошки несуть, росте крамничка в Луки Митрофановича, а згодом і крамницю побудував. Статечний сам став, огрядний, а що й багатий — справжній староста церковний — то з батюшкою в преферанс почав грати. Гроші мав перед революцією великі, позичав багатьом, за проценти, звичайно. Називали його і здирщиком, і душителем, позаочі, звісно, в рукав собі,— бо ж боялись, залежали від нього: й сірника у борг не дасть чи й гасу... А ночі ж довгі в пилипівку, темні, ні тобі місяця, ні тобі зіроньки найменшої, а треба робити: шити, прясти, латати... Ну як без світла бути? І йдеш до Луки: дайте, Луко Митрофановичу, набор. І дає, бодай би тебе земля взяла, втридорога потім з тебе зцупить — ще й в книжку собі там записує. Ох, ота книга лютого здирства. Палили її хлопці, як революція настала. Усе село зійшлося ту книжку палити...

Нікому за це не мстився Лука Митрофанович. Так само, як і раніше, сякається в хусточку. Так само — першим вітається. Аж людям шкода ставало з-інкола, що отак бідного Луку зобидили — книгу його спалили.

Жінка в нього німою була. Колись, бідним парубком будши, пас він худобу в одного багача за Дніпром. Та й узяв його доньку, Варку — німу. Ніби все чула, але говорити не вміла. Чи дурна, чи просто такий гандж. І посаг непоганий за нею. Хазяїном зробився. Дітей бог не дав. Та не дуже журився з того Лука. А Варка? Хто її знає? Йде селом — мовчить, нічого не каже...

Ніхто не знав, що Варка, хоч слова мовити вголос і не вміла, а тільки мемекала, в душі не раз виказувала Луці! Якби хто міг оте мекання зрозуміти, то почув би, як

гукає, волає вона йому: «Душогуб! Коли б душогуб — ще б нічого, а то душогриз — гризеш, точиш, вимучуєш мене. Сил уже нема в мене — доки це, людоньки добрі, буде?..»

Бо знала вона про нього таке, чого не знав ніхто. І не раз, коли він спав, хотіла вхопити сокиру — та й рубонуть по голові. Та гляне на нього, — а він уві сні всміхається. Не криво, а як усі люди. Отак...

І катові, бува, сни благовісні сняться — інакше він би й не жив.

...Нову хату поставив, а шашіль тут як тут — почав точити двері, лутки, одвірки. Коли дуже-дуже тихо — прислухаєшся — точить! Тільки гризь-гризь... гризь-гризь...

Він того не чув, хоч мав вухо чутке, як у миші. А німа Варка чула. І їй здавалося, що підтята шашелем хата ось-ось розсиплеться на порох — та й гепне просто на них. «І нехай! — думалося Варці. — І нехай!» Бо не могла вона більше жити. А сказати про страшну таємницю не знала як. Язик не слухався. Писати не вміла. А страшну таємницю свого чоловіка знала.

Прізвище його було Каказей, та Варка називала його по-своєму: «Лука Лукавий» або ж «Чорний чоловік».

Справді. Чорний чоловік жив у хаті на узліссі. Чорні думи осіли в його голові. Ніщо не торкало його струн, чорних струн душ — ні людські радощі, ні лиха, ні щастя, ні горе — ніщо...

Але йому треба було пристосовуватись, і він приходив до гурту на працю, навіть усміхненим хтось бачив його.

Проте була кривою та посмішка, і люди, бувало, приказували: «Як Лука посміхнувся».

А Лука своє собі думав і потай своє робив. Ніхто того не знав, не відав, як темної ночі виходив він із свого кубла і прокрадався до чужого добра. Переносив у свої схови зерно з комор, птицю з сідал. Як ніч темна — так десь чогось не стало. Всяк думали люди — бувало, й на Луку хто випадково думкою кине, та... «Не впіймавши, не кажи — злодій».

А Лука своє знає — то накоїть лиха, аж громада сполшиться, то притихне, припишкне ховрахом у норі, і добрим таким, тихим на люди йде... Здавалося Луці Лукавому, що не до всього він ще дійшов, замало злодійств накоїв, — от коли б стару Петриху зарізати, в якої, певне, грошики приховані є, син із Катеринослава присилає. І почав він точити ножа — то зранку то звечора, а як нагострив, то й справді Петриху зарізав. А за Петрихою і далі пішло.

Різав і брав, брав і різав — це вночі, а рано-порану на роботу виходив, з усім селом бідкався на ті лиха, що на

голови людям упали. Навіть прокльони слав Лука Лукавий на лютого вбивцю. Приїздили слідчі з Цапівки, а далі й із самої губернії, але нічого не могли вивідати. А там — мінялися влади одна за другою, мінялися слідчі, горіли у вогнищах справи та речові докази, а тим часом Лука видивлявся нову жертву і знову йшов уночі «на роботу», і знову приносив до своєї схованки золото чи гроші. Уже і в Цапівці кількох людей отак убив — і ніхто нічого...

Довго і хитро жив так Лука Лукавий, а на садибі його здавна жив, щовесни гніздо вимощуючи, чорний-чорний і хитрий старий ворон. Якось — поночі було — впустив Лука Лукавий сережку та й не знайшов її. А ворон, Чорне Око, на ранок запримітив ту сережку та й підняв її у своє гніздо. Але до ворона, Чорного Ока, діло колись іще дійде. А тим часом Лука Лукавий ходив Васильківкою чи Цапівкою та й видивлявся собі нову здобич. Він не боявся, що його німа Варка щось може йому зробити. Німа ж — говорити не вміє, а писати не знає! Кому вона що скаже, якщо й запідозрить?

І ото коли Варка стала вчапати до солдатки, у якій заквартирувала учителька Троянда Матвіївна Червона (ну й химерія з цими новими порядками пішла! То була собі єврейка Роза Ройтман, тепер Троянда Червона, а все одно ж — нехристка клята!), — то й тоді не вчув Лука біди для себе. А якраз і звідси й треба ж було йому біди отої чекати. Бо як навчиться Варка писати, то... А що: «то»? Що — викаже свого чоловіка законного отим безбожником — песиголовцям?! Та ніколи такого бути не може!

Якось отак-о промайнула була думка в голові Луки Митрофановича, як ото іскорка серед ночі, — та так і загасла тут же, не впавши на трут... І забув про цю думку Лука Лукавий, інше з голови не виходило. Неврожай був цього року, великий неврожай, голодовка насувалася. І хоч не загрожувала ні Луці, ні його Варці голодна смерть — засіки були в них повні, — та думав Лукавий про те, що в голодний же рік можна добре заробити й на окрайцеві хліба. За один же окраєць голодна мати для своєї дитини зніме срібні чи золоті ризи з святих, усі хрестики віддасть... Вештався він і біля лікарні в Цапівці — була думка туди влаштуватися. Якби вдалося, то мав би добрий зиск із того! Він, батче, мріяв бути санітаром у лікарні коло важкохворих — завжди ж лишається багато недоїденого! Виносити мертвих не так уже й важко, а харчі добрячі...

Ой, добре, ой, як це добре, що йдеться до голодовки! Може, й кінець безбожній власті настане, бо повинен же

колись та й настати отой кінець! Доки ж ото народові бідному під совдепами страждати, на більшовиків спину гнути?!

...Обмолот того року був безрадісний. Мало вродило на полях. Ще гірші вісті йшли з півдня. Казали, що в Херсонській губернії все чорним-чорно, жодної зеленини влітку не було на полі, жодної зернинки восени в коморі. Це посує орда голодних, як сарана... Казали, що в Росії, у Поволжі — те ж саме! І звідти сараною сунуть голодні — тільки встигай вимінювати золото на крайці!

Мовчки нікала по хаті Варка, наче поривалася щось сказати. Намагався піймати її погляд Лука, але не вдавалося це йому. Не дивилася Варка в очі раніше, не хотіла дивитися й зараз. Мовчки робила своє діло, мовчки виконувала всі забаганки свого чоловіка, коли він уночі згадував про неї, — от і все. Вночі — темно, в очі не подивишся, а вдень за роботою роздивлятися ніколи...

Після обмолоту наставав для Луки блаженний час. Дуже подобалося йому сидати на призьбі своєї хати під вікном і дивитися на те, що відбувається у дворі сусіди — діда Кості Жеребця. Навіть кінокартина із Вірою Холодною в кінотеатрі «Гном» у Цапівці так не цікавила Луку Митрофановича, як видовище, що відкривалося з призьби. А що там ота Віра Холодна? Ну гарна молодиця — то й що? Луку гарні молодиці не цікавили. Про це гаразд знала його Варка, яку він якщо й турбував коли вночі, то хіба що двічі на осінь чи раз на літо. Певис, через те господь і дітей Луці Лукавому не послав. Не любив це діло Лука Митрофанович, плювався навіть, коли при нім хто з чоловіків про отаке мову починав: «Безбожне це діло, — казав він. — Про душу думайте». — «Та? Наше діло — зробить тіло, а бог душу дасть!» — відповідали дядьки й іржали, мов жеребці.

Ух, як він ненавидів їх, коли вони отак іржали! Ух, з якою насолодою сидів він на призьбі під вікном і дивився на те, що відбувалося по сусідству у діда Кості Жеребця.

А якраз же навпроти вікна сусіда на току займався своєю родовою професією — холостив жеребців. У його дворі й коло двору стояли куркульські брички, а коло них, цупко прив'язані, вигравали жеребці. Раз по раз вони затівали божевілля статі. Та ось приходив час, кожному з них цупко зв'язували ноги — і валили долу. Жеребець гепався з усіх чотирьох — і тоді приходив дід Костя зі своїм струментом і робив звичні вправи трафаретної операції. Професія ця перейшла йому в спадщину — і прізвище його

було Жеребець. Дід Костя вважався добрим майстром на всю округу — весною до сінокосу чи восени після обмолоту з'їздилися до нього, займаючи чергу, всі ті власники жеребців, що хотіли з буйної тварини зробити слухняного робочого коня. Під час холостіння жеребець безумів від болю, стріпувався, як велетенський птах, бився мускулами об землю, вкриту скровленим споришем, сумно дивився своїм круглим оком навколо холодних людей. Кілька псів сиділо далеко осторонь, пожадливо клацали зубами і не спускали очей з цієї операції (асистенти діда Кості), ждучи свіжої кошиши. Були такі пси, що поправлялися на жереб'ячих яйцях, і на осінь, коли починався період тічок, були лютими самцями, граючи день і ніч по селянських дворцях.

Вони вже за кілька днів до холостіння відчували наближення свого собачого бенкету. Коли дід Костя починав свою звичну операцію, — оддалік колом сідали пси. В той час вони нічого не бачили й не чули навколо, зір їх було прикуто до одного, вони сиділи нерухомо, пускаючи слину і клацаючи щелепами.

Лука Митрофанович після такого видовища ходив дивно життєрадісний, веселий, ще запобігливіше вітався з людьми, які йшли йому назустріч, ще пильніше придивлявся до чобіт і пальт тих, хто появлявся на базарі в Цапівці. Ух, як багато хотілося йому загребти в свої руки! І він заgreбе, заgreбе, заgreбе!.. Дайте йому час! Дайте! Варка мовчить, ворон криче — а що вони можуть людям розповісти? Ось улітку, перед сінокосом, він знову сяде на пригріту сонцем призьбу і разом із псами пожаливо стежитиме за кожним рухом діда Кості Жеребця...

МИШКО ОСЕРЕДОК

Бачиться...

Степ — мов гігантський кін. І ось, як з-під завіси, з-під великої степової хмари викотив циганський галасливий табір.

Чується...

Коні грудьми вітри рвуть. Табори співають.

Згадується...

Всі горизонти горіли сонцями і подвоювалися в ріках, що текли до горизонтів і ген аж за горизонти.

Десь під серцем...

Дорога, дорога, дорога. Нескінченна, як небо. Іржання

коней. Цьвох пуги. Дзвін заліза. Гарчання собаки. Виспівування коліс. Струни — пісня.

Десь — іздалеку — жіночий голос:

— Скільки веселощів нам, дітям, коли в село приїздили цигани! Я любила дивитися на їх різнокольорові, веселі, гомінкі ватаги. Починають бувало просити: куль соломи, голку, потім полову. Купаються — річка робиться чорною від пилу всіх доріг, що осів на цьому непосидючому племені.

І знову провал. Він навіть не знає, як його зовуть...

А потім — інший голос:

— Треба б його в дитбудинок.

— Та він же такий слабенський, — знову той самий жіночий голос. — Я візьму його собі. Наш осередок візьме його. Гарне прізвище — Осередок.

Осики шумлять, блакить неба безконечна, білі хмарки в золотому осіянні сонця. «Як хороше!» — подумав. Отак, мабуть, хороше і рибі в воді, де блакитні джерела, де гойдаються зелені водорості, як ліс оцей, і небо, і хмарки.

Подумав — і знову провалився в небуття...

Було так.

Сухоребрі хмарки над високим степом. Літо 1921 року.

Сухоребрі береги запалої, напіввисохлої ріки. І вона здавалась немічною. Колись буйна, повновода, мов вінками, уквітчана квітами, травами та гаями. Ворскла біля Кобеляк? Чи Оріль біля Васильківки?

Було...

Запалені хмари горять.

Вдогін, вдогін — вітер, сухий і гарячий.

— Ой, лишенько... світ великий, а дітись нікуди!

— Якби ж хоч якоюсь стороною та дощик.

І вони тікають — ой, утікають вони від голоду, від спеки, від бездощів'я, — у ті краї, де хліб, де тінь, де дощ.

А їм назустріч — жебраки:

— Десь дощ замірявся на наші краї, та ніяк не випаде.

А вони — з плачем, з вигорілою надією до жебраків:

— Куди ви?

— На пусті села з порожніми торбами.

— Та там же мертві села!

Голод. 1921 рік. Таємнича тиша ночей. Зловісна. У степовій смузі. Мертві села.

Голодний б'ється вузлами кулаків.

Захід звів криваву пастку.

Сонце, мов око кровожерливого звіра, дивиться збоку на циганську кибитку. Табору вже нема. День за днем меншав він. Падали коні, падали люди.

Одна кибитка їде. Кінь ледь переступає. Ось-ось упаде. Мертва земля. Мертвий ґрунт, як ото мертве борошно. Така земля — на степових могилах. Треба кілька років — три, чотири, — щоб вона ожила...

Було так. Хлопчик-циган забув своє ім'я. Він лежав і марив — очеретом, водою, прохолодою...

А назустріч — якісь люди. Не люди — тіні. «Подайте!» — просять поволжани...

На телефонному дроті вздовж шляху висять лапті на мотузах. А впродовж шляху — могилки, зрівняні з землею. Там лежали калужани.

— У мене вже душа вся палає, так їсти хочу... — простогнав старий Данило. І мертво впав. Земфіра мертва впала на нього. І кінь упав... А хлопчик, що забув своє ім'я, виліз із кибитки і подибав у степ.

Сухоребрі хмарки над висохлим степом. Літо 1921 року.

Продзагін їхав степом. На возах мішки. Не з золотом — із зерном. Якби з золотом, то не так було б страшно. Не так треба було б охороняти. За золото можуть убити — це так. Але золотом не наїсишся.

Продармійців хитало з голоду. Михайло Петрій, переціпаючись об куряву, йшов біля воза і марив. Він марив знову Галею. Але цього разу вона не поїхала з батьком до Нових Санжар. Вона лежала пухла вдома, у хаті комсомольця Петрія. А батько відмовився від своєї дочки, бо вона вийшла заміж не по-людськи, без церкви, без батькового й материного благословення. Комсомолец Петрій марив своєю Галею — йому здавалося, що вона вмирає. І так було насправді.

Розпатлана, мов відьма, йшла Троянда. У неї боліли ноги, паморочилося в голові.

— Не жіноче це діло, — казав Троянді Кравець.

— Дискримінація, — креснули іскри з Трояндиних очей. — Б'ю телеграму товарищі Коллонтай. Не маєте права забороняти мені бути у продзагоні! Ви — феодал. Я б'ю телеграму!

— Бий! На здоров'я...

— Б'ю телеграму товаришеві Леніну і в Комінтерн!

— Налякала!

— Налякала!

— З тобою більше мороки, ніж з контрреволюцією! Я попередив! І не сподівайся: пишного похорону тобі не буде! Промови над твоєю домовиною не казатиму! Твоє щастя, що ти безпартійна! А то я у випадку твоєї загибелі

від ворожої кулі, ножа, вил, голоблі виключив би з партії. Ти потрібна як учителька у Васильківці, а не як героїня! У нас уже героїв більше, ніж живих... Хто працюватиме, Трояндо? Хто будуватиме оту сонячносяйну будучину, про яку ти в «рай-сараї» Жеребилові розказувала?

— Я працюватиму. І будуватиму сонячну будучину, товаришу секретар повіткому більшовицької партії. Клянись, що не загину.

— Иди, не муляй моїх очей...

І ось вона у продзагоні. Вони їздять по селах та хуторах, вони шукають захований куркулями хліб.

Сухоребрі хмарки над високим степом.

Мре з голоду Поволжя. Мре Херсонщина.

Запалені хмари горять...

— А таки в Каказея є хліб,— переконано промовила Троянда.

— Що? — перепитав Петрій.

— Є хліб у Каказея. Тільки ми не знайшли. Ти не так шукав, Михайле!

— Я дуже пильно шукав. Я знаю, що є, але не можу знайти, Трояндо! Я все облазив, усе обмацав. Чую: є хліб. А де — не бачу. Він: «Богом клянуся!» А я: «В бога не вірю!» І далі: «Давай хліб!» А він: «Як не вірите в бога, спаса, то вірте в матір сиру землю». Бере землю і їсть!

— І ти повірив?

— Ні. Але знайти не можу. Якби Варка говорила, то, може, б розпитав.

— Ти теж віриш у те, що Варка — добра людина?

— Вірю.

На телефонному дроті вздовж шляху висять лапті на мотузах. І могилки при дорозі.

— Мені страшно,— каже комсомолец Петрій.

Троянда мовчить.

— Мені страшно,— повторює Петрій,— що я звик до цих смертей. Бачу могили і уявляю, як люди вмирили з голоду — і моє серце не здригається...

— Так, це страшно,— шепоче Троянда.— Це страшно, коли серце не здригається.

Циганська кибитка з шатром, що бовваніла попереду, ось уже поряд. Мертва коняка. Мертвий циган. Мертва циганка.

— Мишку,— просить Троянда,— заглянь усередину — може, там хтось живий?

Комсомолец Петрій заглядає. Щось мацає. Потім похмуро повертається до Троянди:

— Там ще двоє дітей... Але теж мертві.

Обоз зупиняється. Комсомольці дістають лопати і тут же, при дорозі, біля стовпа, починають копати яму. Одну для всіх: для цигана, циганки та двох дітей.

— Чекайте, га це ж циган Данило,— каже один з продармійців, цапівський.— Він щороку приїздив до нас на базар із Таврії. Але в нього було дітей чи то трое, чи четверо. Це — старші... А то були — ніби хлопчик і зовсім маленька дівчинка.

Мовчки копають яму комсомольці. Земля тверда мов камінь. Мертва земля. Розпечена.

Петрій сказав:

— Трояндо, ось поглянь: наче дитина пройшла по пилуці. Ось — ішло, ішло, а далі — пішло по траві. Далі слідів нема.

— Піди пошукай,— хрипко мовила Троянда.— Може, воно десь тут недалечко лежить. Я скажу, щоб не поспішали яму загортати.

Пішов Петрій степом, гойдаючись. Іде-йде, зашпортується, ось-ось сам упаде. Ні, не падає.

А комсомольці довбають тверду землю. Хочеться їсти, від мішків іде смачний дух зерна, худючі коні принохуються до цього запаху, голови повертають: дайте хоч трішечки. Хоч трішечки. Лежать мертві цигани. Лежать їхні скулені діти. Лежати їм вічно при цій дорозі, в гарячій землі.

Петрій ішов і йшов. Його тягло до степової могили — козацька чи скіфська то — хто її знає. Вишня росте біля могили — дикунка. Всі її у Васильківці так і називають: дикунка. Він, Михайло Петрій, коли гуляв із Галею, любив ховатися разом із нею під цією вишнею. Весною вона біла-біла. Коло неї — дрібний вишник.

Петрій дійшов-таки до вишні-дикунки, а в вишнику побачив мале хлопчενя. «Мертве»,— здогадався. Треба віднести до ями. А де ще ж одно? Десь іще одно повинно бути. Казали, що у цього цигана Данила було четверо дітей... Петрій шукав по кущах, по кущах, по вигорілих бур'янах — нічого, нікого... Зірвав кілька цупких, запилених вишневих листочків. Став гризти, жувати. Полегшало. Ще зірвав кілька...

Ні, більше нікого. Нахилився над малим хлопчєням, узяв обережно на руки. Легеньке-легеньке, ще тепле, аж не віриться, що мертве.

Поніс.

Ніс — і жував вишневі листочки, і легшало на душі, наче справді меншав голод.

Ішов — і бачив, як назустріч іде, хитаючись од вітру,

Троянда... Розпатлана, худюща. Ноги тонкі, як сірники. То добре, що як сірники. Значить, не пухне іще з голоду. А Галя — пухла з голоду... Аби лиш дожила до його, Михайлового, приїзду! Він же ось-ось, біля самого села.

— Може, живе іще? — підійшовши, запитала Троянда.

— Не знаю... Ще тепле,— жуючи листя, промовив Петрій.

Вона взяла маленя на руки. Притулила вухо до серця.

— Ану, дай йому трохи своєї жуйки...

— Та це ж листя...

— Ну трішки!..

Приклався ротом до ротика — і відчув, що мале здригнулося...

— Живий! І справді, ще живий!

1921 рік. Ще була чорна буря з Херсонщини. Хоч вона була також білою, від пір'я й пуху з перин та подушок, розпоротих шаблями махновської банди. Разом із голодом сунула на північ і махновщина. Як сарана, з південних сторін потяглися на північ і захід, понесли свої чуби махновці, вирубуючи на своїм шляху продкомісарів, комуністів, ревкомівців.

А Васильківку махновщина на цей раз обминула.

— Теж людина мені — ручки, ніжки...

Грався з малим циганчам безногий Єлисей. Сидить у дворі, ремонтує чийсь черевик — і з малям грається.

Хлоп'яті близько семи літ. Але не говорить. Ні слова. А чує все.

— Це у нього від потрясінь,— пояснила Троянда.— Одійде й почне говорити.

А поки що малого звали Мишко. Тому що Мишко Петрій знайшов його біля вітрової вишні-дикунки. Малого Мишка тримала у себе Троянда. Разом із тіткою Людмилою годували. Привезли його тоді, вимили, обстригли, щоб воші не заїдали, трішки-трішки погодували — і на піч. А воно лежить і марить... І отак — день, і два, і три... А такі відійшло.

І вже дрімає, було, й чує, як чорнява вчителька щебе-че, мов ластівка:

— Скільки веселощів нам, дітям, коли в село приїздили цигани! Я любила дивитися на їх різнокольорові, веселі, гомінкі ватаги. Починають, бувало, просити: куль соломки, голку, потім полову. Купаються — річка робиться

чорною від пилу всіх доріг, що осів на цьому непосидющому племені.

— Треба б його в дитбудинок...

Це вже інший, чоловічий голос.

— Та що ви, дядьку Єлисею? Та він же такий слабенький.

І враз — рішучий голос учительки з голосом ластівки:

— Я візьму його собі! Наш осередок візьме його собі. Гарне прізвище — Осередок. Михайло Осередок?.. Чудесно?

— А по батькові?

— Батько ж — циган Данило. Михайло Данилович Осередок.

— Я про дитбудинок кажу тому, що там же лікарі, догляд. А якщо за це береться осередок — то хай живе у нас, — чується чоловічий голос. — Я допоможу. І так цілими днями сиджу на подвір'ї.

— От і добре...

— Головне — вижити треба. А там — воно само піде, — каже Єлисей.

— Я навчу його математики, — дзвенить голос Троянди. Ми вивчимо Мишка Осередка — і він стане інженером. Через тридцять літ ми приїдемо на велетенський металургійний завод. Нас зустріне його директор — Михайло Данилович Осередок. Він водитиме нас велетенськими цехами. Там буде сонце, там буде дзвін, там будуть радісні люди. Метал буде червоний, як наш прапор...

Неодспіваним літом минали дні, блякли сині далі степів, і все частіше сіріло, захмарювалося небо. Воно даленіло, випалене... І висохлий степ простелявся. І в уяві малого циганчати поставав краєвид зажури, краєвид приглушених тонів.

Котиться сонце над землею — над вимученою, розтрісканою. А ночами за Дніпром виблискують іскри. Блискавки, мов махновські шаблі...

А земля прагне дощу.

А на землю — кров та кулі.

Степ — мов гігантський кін.

Троянда дивиться на обрій. Гладить цупку голову малого хлопчика. Хто не знає, питає: синьок?

МИ ЛИНУЛИ ДО РАДОСТЕЙ

(Із щоденника Павла Вуса)

Ми шукали доброго, натрапляли на зле, ми линули до радостей — потрапляли у смутки, ми прагнули друзів, товариства, а мали ворогів і смутні часи.

І все ж — хай живе наша епоха, епоха світового добра, епоха всесвітньої радості, епоха товариства трудових людей!

Мені хочеться записати геть усе, що бачу, що чую, про що мрію...

Багатокрилля літ
лишили гул і літ.

Узлісся. Березень.

Густі зарості молодняка. В ньому тонкострунні березки — білі, немов струни на гусях.

Червоногруді снігурі сіли водичку пити, а воно ж — льодок... Постукали в його скло та й полетіли.

— У баби на хозяйствечку нічого не було. Голим-голо — в хаті, й на печі, й поза хатою. Зате казок багато знала. Ото її багатство! І нам розказувала. Бігала я слухати. Ось уже й життя мое минає, а й досі казки ті пам'ятаю й бабу Оксану бачу, наче живою. А скільки ж то літ минуло! Казки! Що їй від того?! — ні тепла, ні добра, а розказувала! Переносила нас у якісь світи чарівні. Тепер, бач, газети, поїзди, автомобілі... А тоді нам була баба Оксана.— Так оповідає моя мати...

Старий пап, Гиндриччин чоловік, на живіт хворів — то йому з горобців суп і м'ясне робили. Скільки тих горобців треба було набрати по ожередах. Була нам, хлопчакам, робота.

А то ще — спомин з дитинства. Ожеред соломи... Це — ціла поема!

...Ах, ожеред, ожеред
свіжої соломи,
як ти пахнеш
всеєю силою
скошеного поля,
як пахнеш у літеплі жаркого серпця,
як пахнеш вереспевими настояями,
і вже тоді,
в рідкі сонячні жовтневі дні,
як ти пахнеш!..
Мое дитинство у твоїх пахошах,
як у ньеньчиній купелі,
що настоювалася на зіллі
Приорілля.

Брат казав (Ваня): «Піду зараз у степ і буду гуркотить (громом) і цьвохкати молніями!» Ми, менші, думали справді, що це в його силі, і слізно просили тоді: не треба, ми боїмося...

Нема, немає брата Вані. А громи і молнії лишлись.

Настя — молода жінка-робітниця з Цапівки вийшла за нашого сільського когута (йому було тоді сорок, їй — двадцять). У нього дев'ятеро дітей (перша жінка вмерла у жнива). Умовили: діти будуть вдячні — пішла. Десять літ прожила, тепер проклинає той час. Зварила, — каже, — Чорне море борщів, спекла — Кавказькі гори хлібів. І тепер, коли кажуть «мачуха», — мені робиться моторошно. Ось напишу роман про наші дні — і опишу про мачуху-мученицю...

Діалог для роману.

Мати:

— Виходь за нього доню, він людина хороша...

Дочка:

— Ні, ні, не хочу за нього, він вусатий, а вусаті всі однакові...

Моя мати якось кажуть:

— Як подумати — півжиття пішло на латання!

Замова (на базарі в Цапівці почув):

Цур їй (хворобі),
хай іде на очерета
та на болота,
де й сонце не сходе,
де й півняче око не знаходе...

Ще — на тому ж базарі! — почув розмову таку:

— Як дівувала — найкрасивіша була. Ніздрями свистить — подруги ставали на вулиці, щоб не за вітром, а він: а хто ж її візьме! — одруживсь.

А це йшов з базару та й склався в голові епізод до роману про бандитів та їхню агентуру.

«Весело було в цій бандитській стаї. Вдень і вночі неслося з неї п'яне:

— В Суса, духа і отця!
Наші хлопці молодця!
Гей, гай, юха-ха,
наші хлопці молодця!

Не той ідейний смисл, та й наснага не туди. Воно, звичайно, добре, що в здоровому тілі здоровий дух, натхнення й веселощі, тільки ж не «в Суса, духа і отця».

Ще уривок розмови:

— У хаті тій,— каже, почнуться справжні гулі, як у неї чоловік помре. Отоді — загромить, затупотить, заспіває... Аж стіни й долівка загойдаються.

Держати руку — значить голосувати за когось.

— За кого руку держиш?

Він за мене держав руку. Його рука багато важить. Уся в мозолях.

Коли б можна було застосувати якісь енерговловлювачі до моєї вдачі,— скільки б її не зв'язувалось по-даремному,— поїзди можна було б рухати.

Комсомоле мій! Мені здається, що я буду в тобі до останньої хвилини життя. Я не розумію тих людей, які чомусь не мають енергії. Як це так?! У наш час!

Треба кожному почувати себе Робесп'єром чи Маратом. Як Троянда Червона. Пречудове дівча!

Кравець слухав-слухав, як Троянда виступала, а далі й каже мовби до себе:

— Це ті роки молодості, коли й про смерть говориш хвацько.

А що?! Наш комсомол об'єднав найширші кола бідняцької молоді. До нашої енергії прилучається все краще. Молодість ми не віддаємо на щось: вона сама — натхнення, сила, горіння для справ суспільства, держави. Вона — це якась дивовижна хода у дивосвіт!

Розказував Кравець.

Двох комсомолок — учасниць другого з'їзду комсомолу України (Харків) по ордеру помістили «на постій» у адвоката (чи лікаря). Вороже настроєна до Радянської влади сім'я. Господарка впускає в голу приймальню, де піаніно в чохлі, столичок з «Нивою», кілька стільців і два дивани із спинками півколом. Клацнули ключі. Дівчата, зігнувшись, вмостилися на диванах. Але сну нема. Йдуть суперечки про назву спілки: КСРМУ чи КСМУ. За дверима шарудіння. Підслухають... Потім на столику бутерброди, записка: «Чи можна інтелігенту піти бити білополяків і як це зробити?» Це підслуховували син і донька — діти господаря. Вони стають відданими Радянській владі людьми.

Комсомоле!.. Доле моя!..

Був я в Робленій Могилі. Проводили суботник. Хлопці й дівчата — їх ще небагато, але вони наші! — прибирали в колишній панській економії, наводили порядок у клубі й біля клубу.

Підійшов я до кількох хлопців. Вони збуджено розмовляли. Потім розповіли мені...

Вони тільки-но спіяли стару гіллясту осіку. Пиляючи, чули, як сталеві зубці торкаються якогось металу, — а коли дерево впало, побачили розрізані кульки — і пригадали, що тут у дев'ятнадцятому білі розстрілювали їхніх товаришів.

Я знаю: колись тут побудують пам'ятник. Не можна забувати про це ніколи! В наші роки ми не будуємо монументів Слави. Люди буденно боролися і буденно вмирали — у бруді. Символічно — люди гинули вночі, не дійшовши світанків, осяяні тільки світлом ідей.

А що? Буденно живуть, буденно трудяться й воюють наші товариші, буденно вмирають, не встигнувши сказати красивих слів для історії... Потім це назвуть героїзмом, а зараз це — сьогодення, буденність, щоденність. Якби я міг написати про все це героїчними словами, як писали великі греки чи римляни про спартаківців чи про Муцію Сцеволу. Муцій поклав руку на вогонь, не здригнувшись... А що написали б ці римляни про нашу Пріську Орлянську, чи про мого брата, чи про комсомольців із Миргорода (розказували на комсомольській конференції)? 1919 року там було створено комсомольську організацію.

Денікінщина. В місяці жовтні чи листопаді (був сніг — перший!) прибув конотопський каральний загін (чеченці та кримські татари). Комсомольця Гробмана прив'язали до конячого хвоста (на довгій вірьовці) і так гнали. Веркї-вєць то пробіжить, то зупиниться. Гробман підводився кілька разів. Багачі відмовились допомогти (могли б відкупити в есаула), бо то ж був бідняк.

Другого комсомольця повісили за ноги. Це був син заможного (в його батька був власний лісний склад, прізвище Немцев). Не захотів батько сина свого рятувати, комсомольця, віддав на страшну, важку смерть.

Не смерть страшна, а муки її. Але й тоді треба вмерти так, щоб ці гади скреготіли зубами від безсилої люті. Щоб потім до своєї смерті згадували людей, які плювали на них і на всі їхні катівські фантазії...

На хуторі Липці у дев'ятнадцятому було. Трьох комсомольців упіймали денікінці. Лук'яна Копійочку, Василя Нинку, Ониська Трепета. Мучили хлопців, як тільки хоті-

ли. А тоді підвели їх до господи одного куркуля. І наказують йому:

— Ану, скинь голову з Копійочки!

— Як це — скинь? — не зрозумів куркуль.

— А так! Голову скинь! Шаблею. Ось бери! Скинь із шиї на пакіл!..

— Так там же, пане, на паколах глечики надівані!.. — злякався дядько.

— Дурню, а ти глечик йому на шию, а голову його — на пакіл.

— Та... як же це?

— А так... А інакше з твоєю головою таке зробимо!

Не довго відмовлявся дядько. Зняв глечика з одного пакола, рубонув шаблюкою — і полетіла голова Копійочки. Через хвилину вона вже стрименіла на паколі. Ще два удари — і ще дві голови злетіли.

Вже потім, на суді, куркуль отой доводив, що він — ні при чім, що то його змусили.

— А як трималися комсомольці? — спитали його.

— Я й досі бачу, як вони на мене дивляться.

— Як дивляться?

— А так... Як на скотину. Розстріляйте мене, бо я спати вже півроку не можу!

Його волю вволили — розстріляли!..

У Цапівці під час денікінщини працювало в підпіллі двоє наших дівчат — Валя Спихальська та Марія Федько. Вони влаштувалися на роботу в денікінський госпіталь. Працювали в пральні. Робота як робота... Тільки щось почали зникати з госпіталю поранені. Безслідно. Денікінці посилили охорону. Все одно зникають. Начальник контррозвідки казався у своєму кабінеті. Він ніяк не міг зрозуміти, у чім річ. А тим часом попід його вікнами по бруку щодня в певні години проїздили на закритому фургоні дві дівчини. Одна правила шкапиною, а друга щось казала до першої. На фургоні білів товстий напис крейдою: «дезкамера» (дезінфекція).

Валя й Маруся в цій дезкамері перевозили розпропагандованих ними деніківців до партизанів. І ті повертали зброю проти Добровольчеської армії. У такий же спосіб переправляли вони до наших денікінських катів та провокаторів. Гарні були дівчата, красиві. Заманювали до себе в кімнату ласих на жіночу красу денікінських контррозвідників, напували сонним зіллям, клали в «дезкамеру» і везли під самим носом у їхнього начальника в балку під Цапівкою. А там уже цей «товар» приймали партизани.

Коли дівчат викрили, вони живими не далися — отруї-

лися... Лежали потім на площі мертві, оскалившись зневажливими посмішками. Тільки широко розплющені очі були байдужі до всього. Дві комсомолки, дві красуні... Могли б стати нашими дружинами, матерями наших дітей-революціонерів. У мене й досі ние серце, коли я думаю, як кати денікінські знущалися над їхніми мертвими тілами — і як ми не могли поховати своїх героїнь із почесними й салютом. Де вони нині, їхні святі кісточки?

А де кісточки мого друга Василька Татарчука, завзятого музиканта? Він грав у оркестрі червоного полку. Коли цей оркестр захопили денікінці, то наказали грати: «Боже, царя храни!». А вони заграли «Інтернаціонал». У них забрали труби й повели на розстріл. Тоді Вася заспівав: «Повстаньте, гнані і голодні!..» — і всі оркестранти підхопили. Їх не довели до глинища, а розстріляли просто на вулиці.

Василько не був комсомольцем — не встиг.

Ти пригадуєш: ось тут, під гул гармат, ми вперше здійняли червоний прапор. Та бачиш і зараз: запрацювали машини — і знову хтось здійняв його — червоний прапор. Червоний прапор — не тільки символ боротьби, але разом і символ мирної праці.

Вчаться уже по війні в цапівському училищі хлопці з Червоного козацтва — здорові, в папахах, у портупях. Сяде ото на уроках за парту, револьвер покладе, портупею зніме і слуха. А перед ним викладач російської мови — колишній викладач кадетського корпусу. Про Лермонтова, Пушкіна чита напам'ять, прекрасно, прямо співа. Вже дзвінок, гул у коридорі, а він докінчує... Зайде, гляне на парті: «Это что? — вказуючи на зняті портупеї, револьвери. — Убрать, здесь мы будем заниматься литературой».

Некрасова читав «Кому на Руси жить хорошо», «Мороз — Красный нос» — плакав. Продзвенить дзвінок, у коридорах — гу-гу... Стоголоса лавина, а в нас ще п'ять хвилин мертва тиша — якраз дочитує лекцію.

Другий викладач української мови — колишній член Центральної ради від якоїсь партії. Вічно труситься, оглядається, костюм мішком, завжди у крейді. Лисий, кирпатий. Його питають: «Скажіть, будь ласка, як тут писать — «і» з одною крапкою чи «і» з двома крапками?» — «Власне кажучи, можна і так, і так...» І так у нього все.

Третій викладач — математик: «Я завжди казав, що математика — це все. Біологія, географія — нащо воно...»

Заняття по «Капіталу» спочатку проходили скучно й нецікаво. Хлопці казали:

— Чита, чита, а ми слухаємо. Баче, що дрімають, раптом запитує: «Що я останнє сказав?» Коли відповіси, значить слухав, ні — біда. З усього пройденого тільки й запам'яталось: «Що я останнє сказав?»

Дійшло це діло до Кравця. Прийшов послухати, як викладають політекономію в училищі. Замислився. Книжками обклався. Через тиждень прийшов в училище. Попросив викладача сісти за парту біля одного з козаків. А тоді:

— Ви ото думаєте: Карл Маркс написав щось таке нецікаве? Так?!

— Та так,— неохоче погодилися хлопці.

— Ну то слухайте мене.

І почав говорити. Ніби просто, але ясно й чітко. Без цитат, а з прикладами із життя. Розповідав ніби про всім відоме, тільки все ставив у такому порядку, що хлопцям тут же в очах і головах почало світити...

Коли я згадую цю Кравцеву лекцію про «Капітал», то мені хочеться писати вірші про революцію... А того вечора само собою написалося:

Клепав меча дзвінке обіччя,
Неначе знав, що будуть січі,
І дні майбутні на крові,
І буйні голови в траві.

Я потім надрукував цей вірш у наших цапівських «Вістях», а Кравець перестрів мене на вулиці й каже:

— Не згоден я з тобою, хлопче!

— З чим саме?

— Та з віршем. Там, де ти пишеш про голови у траві і дні майбутні на крові.

— А що? Боротьба ж!..

— Про мир думати треба. І про дні майбутні на радості, на труді, на мрії великій, на справедливості... Меча дзвінке обіччя... А молот? А серп? А плуг?

— Та я ж...

— Не виправдовуйся. Я не лаю тебе, Павле, я тільки підказую теми. Нові теми, без яких не можна.

І всіхнувсь у свої руді вуса. А потім:

— Ну як — «Капітал»? Інтересна книжка?

— Дуже інтересна.

— А хлопці-козаки як?

— Гризуть політекономію.

— Хай гризуть. Нам потрібні не тільки рубаки, нам потрібні свої робітничо-селянські професори!

— А я читав, що від інтелігентської праці до контрреволюції — один крок. У газеті. В центральній.

— Дурниця то, Павлику... Товариш Маркс і товариш Ленін — то найбільші філософи, найбільші інтелігенти світу. Революція без їхнього вчення — то не революція, а бунт чи щось іще гірше...

«А ранок сходить, а світанок світає». Треба, треба писати роман! Негайно.

Дати так, щоб після кожного основного розділу (невтішне кохання, смерть, важка розлука, побоїще, чекання...) починалось світанком (новий розділ). Світанок весняний, літній, зимовий, осінній; світанок ясний, похмурий, грозовий, тихий. І роман назвати «Світанок»!

Через двадцять (тридцять, сто років), а що? за соціалізму люди навчаться жити по сто й по двісті літ! це я точно знаю! для цього ж і революції робляться, для цього і кров та сльози лилися!) ми скажемо нащадкам нашим:

— Ми співали про те, про що треба було співать, ми казали те, що треба було казать! Чи знаєте ви, що стояти тоді — це значило: безперервний бій, безперервна варта?! І те, що ми вистояли тоді, те підносить нас і сьогодні!

Історія — це не тільки імена геніїв, героїв і вождів, а це також і, безумовно, значною мірою ще більше, — імена, якими заповнено безконечний список імен Невідомих.

Вони вмирали зі словами: «Ленін, революція, свобода, земля»...

Їхній пам'яті я й присвячую свій твір «Світанок».

За роботу! Досить споглядання. Небо — ну що ж, воно й завтра буде красиве. А мені, може, життя урветься. За роботу!

Гей, комсомоліє моя! Мої хлопці та дівчата — веселі й жазурені, грамотні й не дуже, свідомі й несвідомі, — але неповторні у своїй розмаїтості, енергійності, в націленості на майбутність!

Ось, к приміру, Федот Розколупайкаша. Ніби тихий, несміливий. Але ось одна тільки деталь до біографії цього героя:

Орав. У борозні випряг коня, сів та й поїхав за котовцями на ворога. Бої... І який же з нього рубака був! А скромний, тихий...

Або той же Хихля-Михля, з яким ми за Оришку билися — й не раз. Чуб їжаком, а за ним і кепки не видно. «Він не вийшов, а вистрибнув у люди», — каже про нього Кравець. Пам'ятаю, як починали ми у вісімнадцятому, коли нас німець на Вершині з кулеметів полоскав. Отоді ж до нас із Вершини і Хихля-Михля приєднався. Я думав, що він злякався. А він забіг до своєї хати, щоб перевзутися, а перевдягнутись — то вже й часу не було. Ми ж тоді надто швидко відступали. Чоботи втопив у Дніпрі. Все боявся потім додому приходити — запитують: а чоботи де?..

Билися ми з Хихлею — і не раз. І все, ясна річ, через Оришку.

Тепер не б'ємося. Бо нікому з нас вона не дістанеться. Матрос Семен з'явився. Живий. Неункодженний. Але ж старий! За що вона його полюбила?..

Тарас Третяченко. Цей не думав ні про комсомол, ні про революцію. Просто був сільським хлопцем — і не з бідняцької сім'ї. Дівчину покохав — теж середнячка. Любив дуже солов'їні трелі... Музику природи. Повесні ходив у світлі гаї, на узлісся слухати солов'я, а його із коханою дівчиною стріли бандити і порізали обличчя, груди, руки. Він живим залишився, а дівчину згвалтували, замучили до смерті. Через місяць Тарас прибіг до мене: «Ти організовуєш комуністичну молодь?» — «Я». — «Пиши мене туди!» — «Е! Це треба заслужить!» — «А хіба оце, — показав на шрами, — не заслуга?» — «Це твоя біда, Тарасе, а не заслуга!» — «Запиши мене, Павле!»

Ще один циганчук. Андріян Гайдай. Кучерявий такий, носатий, веселий — і в червоній сорочці. Конокрадом раніше був. Малим хлопчиком попався якимсь разом із дорослими циганами на гарячому. Дорослих повбивали на місці. А цього, малого, разів зо три підкинули вгору, щоб, сам упавши, вбився. А він і справді був повідбивав усі печінки, а потім вони знову поприростали — і виріс із Андріяна добрий циганчук. Але коні вже красти не ходив. Ковальському мистецтву навчився, став жити в Цапівці: на завод улаштувався. Прийшов до мене в комсомол записуватися. Коли приймали його, то все своє життя на зборах описав. А далі ще й розповів, як оце нещодавно зустрів у нього з родичами-циганами була. Зима якраз, холодно...

Андріян:

— Зустрічаю я циганів і кажу: «Люди добрі, чи у вас земля не родить, чи погана дуже, що ви отак мерзнете, поневіряєтесь, місця собі не знайдете?» — «Чоловіче добрий, — каже старший циган, — у кого вона погана, то мало родить, а у кого її немає, то нічого не родить». — «Все 'дно, — кажу їм, — працювати треба». — «Звідки, — питають вони, — ти, розумник такий, узявся? Чи не з таких же циган, як оце й ми?» — «А з яких же ще?» — «А тата свого пам'ятаєш?» — «Аякже! Разом коні крали, разом і конали». — «То чому ж тебе, синку, не вбили?» — «Дуже легким був, літав, мов пух. А топтати не хотіли, сказали: і так здохне. А коли не здох, то сказали: певне, совісний хлопець». — «О! То ти таки не циган, якщо про таке говориш!» — «Я — циган. Але не конокрад, а коваль. Бачили на прапорі — молот і серп? Так ото — мій молот. А конокрадів на прапорах я щось не бачив». І ще я їм сказав таке: «Послухайте мене, цигани! Коли людина безвідповідальна перед власною совістю, то перед ким і чим вона тоді може бути відповідальною? Тоді нею керує не совість, а користь чи страх, жадоба чи бездум».

І замовк Андріян.

Над суворим поглядом очей — чорна смуга нероз'єднаних брів.

— Звідки ти такий свідомий узявся? — це вже запитали на зборах.

— Таким мати родила, — казав.

— Точно таким?

— Не точно. А потім життя дородило.

Так і сказав: «дородило».

— А не переродило?

— Ні, дородило...

Тут же, на заводі, у комсомольському осередку, були два Левіни, один — так «Левін», а другий — «Левін з наганом». Тепер — один. Того, що «з наганом», убили бандити. Довго мучили. Думали: Ісаак Левін упаде на коліна. Не впав.

Ще було тут дві Марусі. Одну звали: «партійна Маруся», а другу — «безпартійна Маруся». Власне, обидві безпартійні. Але перша Маруся за кожним реченням каже: «Якщо подивитися по-партійному», а друга так не каже.

«Безпартійна Маруся» вийшла заміж і перестала ходити на збори, бо завагітніла. Я взяв та й вивів її із списків комсомольців. Ех, як напалася на мене «партійна Маруся!» «Ти, — кричить, — хоч раз вагітний ходив? Яке ти маєш

право трудящу людину з комсомолу виключати. Якщо подивитися по-партійному, то...» — «А вона зараз не трудяща! Крім того, вийшла заміж за попа!» — «Не за попа, а за дякового сина! Якщо подивитися по-партійному, то вона його перевиховує, робить із нього свідомого пролетаря. А ти!.. У тебе ота дитяча хвороба!» — «Яка?» — «А що товариш Ленін писав! Хвороба лівизни!.. Я піду до Кравця. Якщо подивитися по-партійному, то ти — пособник контр-революції!» — І пішла. І Кравець знімав із мене стружку. І я виправдовувався. А «партійна Маруся», мов кішка, налітала на мене. «Шалена якась, їй-богу», — сказав я потім. «Е, хлопче, — засміявся Кравець. — Ото щоб більше не ображав трудяще — та й взагалі, будь-яке жіноцтво». — «І все одно, — кажу, — тут потрібен класовий підхід». — «Аякже... — засміявся Кравець. — Як ти ото писав у вірші в газеті: «Як склали пісню солов'ї в літопис червневого літа...»

До чого це він?..

З жіноцтвом та дівоцтвом взагалі складно. Тут, як виявляється, одним класовим підходом не обмежишся. Є в моєму селі комсомолец Василь Діброва. Наймит. Всього час — у роботі. Навіть на свято Василь носив сорочку-дранку. «Якось аж не по собі ходити в новому», — було, каже. А то якось приїжджаю до матері з Цапівки. Аж Василь Діброва — таким франтом іде по дорозі. Куди це він, — думаю. Питаю. «Та, — каже, — у справах, у Тараньку». Ну які справи можуть бути в Тараньці — як добре знаю... «А як же її звуть?» — «Кого?» — «Та оту твою справу?» Не відповів. Почимчикував. Приходжу додому, кажу матері, що Василя бачив. А вона всміхається. Питаю: «І що його несе туди, аж летить?» — «А там Олянка-ллянка. Квіточки сині-сині у полі...» — каже мати. — «Яка це Олянка?» — «А Герасимова». — «Як? Отого куркуля?» — «Та його ж...» — «Та я його — з комсомолу!» — «Не спіши, не спіши, си-ну... Ти й сам ще не сам, а вже верховодиш...»

Потім Василь розказував, яке то сватання було. Заходить у хату, а Герасим саме лається:

— Захотілось Василя тобі... Я дам тобі Василя... Скуштуєш оцього... — і показує ціпуряку. — Оце тобі Василь.

— Трудно, доню, нашому жіночому коханню, — сказала мати їй. — Покорися татовій волі!

Аж тут Василь на дверях:

— Драстуйте!

А Олянка з переляку за батька заховалася.

— А ти чого? — питає Герасим.

— А того, що прийшов по Олянку.

Стояла за спиною батька, перебираючи від ніяковості широкі рукави сорочки.

— Та я тебе! — і замахнувся на Василя. А той руку перехопив і так увічливо й каже:

— Ану, ша, товаришу куркуль! У нас любов! Не дасте — силою відберемо!

— Чого ж ти за спиною в мене стоїш? — заревів Герасим на дочку. — Біжи за цим голодранцем! Тільки, щоб і ноги в моему домі!

— Нічого, маємо де жити! — не розгубився Василь. — А щодо того, щоб і ноги в чиемусь там домі, то це ми ще побачимо. Кажуть: бабуся надвое гадала. І ще кажуть: прийде коза до воза... Отаке!

Та й повів свою Олянку-ллянку. А їй що? Сухар з водою, аби, серце, з тобою!

А між іншим, Олянку-ллянку, у церкві як хрестили, то записали ж по-іншому: Улітою. І звали її всі Улітою. А стрівся їй Василь — і по-іншому їй називатися схотілося. У перший вечір, як стояли вони під вишнею і озиралися, чи ніхто не побачить, відбувся між ними отакий діалог:

— То як же тебе звати?

— Улитка.

— Е, не те. Ти краща.

— Ну зви мене Улянкою. Чи Улею.

Постояв, подумав Василь.

— Уля, Уляна, Улитка — якесь ім'я в тебе все-таки не доладне, ніяк до нього не прихилитися... Ех, якби було таке ім'я — Марсельеза!

— Тю на тебе! Я пішла!

— Почекай, Олянко-ллянко!

— От ти й називай мене Олянкою, та й усе.

— Олянка, то не для тебе.

— Ну то я пішла!

— Е, ні, почекай. Йй-бо, для тебе! Олянка!.. Гарно! Вийдеш за мене — весь час Олянкою зватиму!

Вийшла.

А то ще появилася в Цапівці така Марфа-атеїстка. Ім'я як ім'я. Десь вона була в монастирі жіночому послужницею, геть усі молитви знала, а про чоловіків думку мала, як про породження диявола. А потім той монастир захопили на тиждень анархісти.

Ну то такий народ, що довго послушницею не пробу- деш. І стала тоді Марфа і атеїсткою, і анархісткою. Кинула монастир, кинула молитви, а сама кинулась в революцію. «Геть міщанство, геть забобони!» — вигукнула вона. І, пев- но, тому навіть обідала так — до однієї миски зливала пер- ше, друге і третє, перемішувала ложкою і їла. Це вважа- ла за один з невідмінних проявів революційності.

Прийняли ми її до комсомолу, бо вона в суперечках з попами була просто незамінною. Знала всі тексти священ- ного писання напам'ять. І ото як дасть: «А чому в послан- нії от Матфея пишеться отак-о, а в посланії од Луки — отак?» Тут і архіерей рота роззявить і замовкне. Марфа- атеїстка тоді: «А все тому, що це брехня. Різні святі бре- хали — та все невлад!»

Все було б з Марфою добре, якби не одна обставина. Надто революційно дивилась на все.

— Недолюблюю, коли її передок революційніший за го- лову,— сказав був один чоловік. І хоч-не-хоч,— а сказав- таки правду. Ну що ж, люди — не ягоди...

Розмаїтий народ зібрався в нас. Десь аж із Архангель- щини прибився в наші краї Інокентій Краснощоков. Здо- ровий такий, спокійний, очі невеличкі, але дивовижно уваж- ні. Дивиться на тебе — і ти бачиш, що він тут же читає твої думки. На зборах іноді бувало таке: просить слово хтось із комсомольців, а Краснощоков сидить у президії й каже:

— А я абсолютно згоден із товаришем Свербієм. Справ- ді, треба подумати про організацію комуни в Вершині.

Свербій стоїть з роззявленим ротом. А тоді:

— А звідки ти узнав, що я так думаю?

— А це я з тих пір, як служив у ЧК! У мене — надзви- чайне око.

— Як це?

— А так! Кажуть мені: сало. А я так гляну своїм над- звичайним оком і бачу: зброя. Розпечатали — револьвер там.

Краснощоков служив не тільки в ЧК. Він був на різних роботах — скрізь де треба. Командував кавалерією, арти- лерією, був командиром бронепοїзда. Навіть літав на аеро- плані, але врангелівці його збили. Він, побачивши, що виходу немає, спрямував палаючий аероплан з бомбами просто на міст, по якому мчала врангелівська кіннота. Аеро- план і міст розлетілися на шмаття, кіннотникам поодри- вало голови, а коням поперебивало ноги; Краснощоков зле- тів десь під хмари, а потім гепнув у річку, допірнув до дна, випірнув — і лишився жити. Тільки одна рана — відірване

вухо... Отакий він. Невитрачена сила. Розлюти — руками вовків розриватиме. Але лютим його ніколи ніхто не бачив. Весь час усміхнений, замислений, уважний, доброзичливий.

— Я люблю людяні стосунки, а не дикі,— часто каже Краснощоків.

Колись, при захопленні повітового міста, він став за комісара пошти і телеграфу. Перший з рушницею оволодів цим важливим стратегічним пунктом і потім не спав довгі тривожні ночі, перебуваючи тут і контролюючи телефоністок. Телефоністки в повітовому місті — центр уваги місцевих донжуанів. Бо ж центральна станція, куди збігаються лінії всього повіту,— щось виняткове й оповите туманом таємничості. Може, так увялялося на тлі жіночого міщанства повітового міста. Отак, контролюючи телефоністок і телеграфісток, узяв та й закохався в одну з них. Звали її Катюшею. Красива була дівка. Ой, Катю, Катю! Ця дівчина, певно, одержала за свої молоді роки багато листів від закоханих. Зазирнути б у очі. Та як зазирнеш?! Чорна брова прикута до злого примруженого ока. Те, що в неї зле око, як у цариці Катерини, Краснощоків побачив одразу. Але все одно любив. І те, що вона червоних не любила, теж побачив. Але серцю не накажеш.

А от коли піймав її на передаванні шифрованих депеш в розташування білих, то... Тут треба було діяти за законами революційного часу, і, як кажуть, зігнорувати свої особисті почуття. Краснощоків свої почуття зігнорував. Але Катю в ЧК не повів. Вичитав у її злих очах, що нічого нікому не скаже, а тільки спокійно прийме розстріл. Ще й думатиме, що загинула не марно. Краснощоків вигнав її з роботи.

— Якщо попадешся, то сам розстріляю. Загинеш безславно. Ясно?

Нічого Катя-Катюша не сказала, але шпигунство кинула.

Де вона тепер?

— В однім містечку під Тамбовом,— весело відповідає Краснощоків.

— Любиш і досі?

— Не люблю. Ще тоді, як піймав, перестав любити.

— А чого ж не здав у ЧК?

— Повірив. Я люблю людяні відносини.

Ото, коли приймаємо хлопців до комсомолу, Краснощоків поговорить з одним-другим, а далі каже:

— Цей наш, а цей хитається.

— То що робити? Цього приймати, а цього ні?

— М-да,— каже Краснощоків.— А хай...

— Що «хай»?

— Хай, може, перехилимо. Таки ж до нас. На нашу руч.

А то якось один із його друзів не витримав серйозного випробування. Виключили з комсомолу. А тоді один чиновник почав лаяти Краснощоківа. Той слухав-слухав, а далі й каже:

— Так, я помилявся в друзях, бо вони в мене були. Ви ж не помилялись, бо ніколи їх не мали, та й самі нікому ніколи дуром не були!

Ні, не виходить у мене ні повість, ні роман. Усе оце, що написав,— мов допис до «Вістей». Примітивно!.. Немає дії, немає напруги... От чому, коли читаєш про Ната Пінкертона, то не можна відірватися, а коли читаєш те, що оце написав, то...

Вичитав у книжці одного французького письменника такі слова: (цитую неточно, бо запам'ятав тільки суть, а назву книжки і прізвище автора забув уже): «Він роками тренувався у своїх записниках на деталі, на діалозі, на реченні, на слові. Шкода тільки, що за всім цим остаточно позбувся він уміння будувати сюжет, вести лінії розвитку твору».

Ми з Трояндою Червоною придумали інсценізацію. І ніби непогано вийшло. Регіт, оплески. Навіть Кравець — і той аплодував. І потім — жодного критичного зауваження не було.

Дали ми в цій інсценізації і бюрократам, і пристосованцям, і безініціативним товаришам, і, звісно ж, переродженцям...

Виступали делегати з усіх сіл та хуторів, із Цапівки, товариші з губкому і з Харкова. Зарядило це нас енергією на цілий рік, а то й більше.

Колись, як постарію, то буду про цей час писати у мемуарах про себе різне — і зокрема про любов до Оришки, звісно ж... І про те, що було років зо два тому, напишу десь отак: «Це було ще в ті роки, коли я після цілком серйозних громадських справ міг, вийшовши на дорогу і оглянувшись, чи ніхто не дивиться на мене, цілком по-хлоп'ячому так дременути курним шляхом у сусіднє село, що через кілька годин я вже й там, коло бажаної мети. А бажана мета — з русими косами, з дивовижними очима, ясно-

брова і білолиця, найкраща дівчина, яку будь-коли знав,— Оришка».

Виступав на конференції делегат Третього з'їзду комсомолу. Розповідав про товариша Леніна і його промову.

Він говорив надто мало, і тому кожне його слово я цинив, зважував. Тоді мислі різали, пронизували мене, як блискавка чорну вагу хмар.

Але говорив не тільки про те, що всім нам треба вчитися. Ішлося про боротьбу з буржуазною ідеологією, зокрема з націоналізмом. Ось кілька фраз, які я встиг записати:

«...До того часу націоналізм, як біле шумовиння на зверхні хвиль, буде одгонить новий і новий бурун класової свідомості пролетаріату — комунізм. Тобто — чим довше буде націоналізм, тим далі буде нам до комунізму».

Інтересна думка. Чия це? Його? Чи Ленінова?

«Стан процесів суспільних і особистих такий, що револьвери починають самі стріляти».

А оце вже про петлюрівців:

«Вони спорили, що вище: клас чи нація,— коли їм плюють як на те, так і на друге».

А далі — про закордонних соціал-зрадників:

«Я не розумію тих вчених, «соціалістів» з Лондона і Парижа, у яких теж фігурували слова: «революція, свобода», а вони складали угоди з своїми урядами і йшли воювати проти нас і наших ідеалів. Історія розсудила...»

«Десь він уподобав «самолічно» й так із тим словом і прожив, не журачись, весь свій вік. Віртуозно вставляв його в свої мовні пасажі й — уявіть! — вистачало йому виразити свою особу повно. Правда, особа була «самолічно» незавидна. З цим словом він набув зверхності бо ніхто так не міг сказати, і йому здавалось, що він єдиний владар цього слова і того поняття, в яке він вкладав великий зміст малого розуму». (Думки з приводу виступу тов. Полоси).

«З іменем агітатора в мене встають незабутні картини героїчних часів. А це ж просто — трепло». (З виступу тов. П. Вуса).

«Говорити про найвищі ідеали і бути підлотником — це ж труд! Який це диявольський труд!» (З виступу тов. Т. Червоної).

«Єдине в ньому знаменитого — розписувався добре... і отак, і отак, і закарлючкою...» (Думка тов. М. Хихлі про одного з членів редколегії нашої газети).

А ще виступав Котенко-Подушечка — представник нар-освіти. І говорив він про те, що товариш Троцький дуже, мовляв, правильно закликає загвинчувати гайки. Кравець скривився і тут же порадив говорити у світлі промови товариша Леніна на з'їзді комсомолу. Котенко-Подушечка ніби погодився, але й далі продовжував говорити про Троцького, пролеткульту і кайдани старої культури. Видно, готуючи свою доповідь, він готував не тільки тези. За кілька днів до виступу він виміряв залу, гучність голосу, резонанс, навіть встановив, на якому тоні держати голос, які роботи інтонації і яким темпом доповідати. Будова брів нагадувала вираз здивування. Після того, як його перебив Кравець, брови так розійшлися, що здавалося: цій людині все видно вже за версту.

Він розляяв вірші молодих поетів, надруковані в наших цапівських «Вістях». Особливо нападав на мене. Казав, що я — замаскований петлюрівець. А ще радів, що знайшов класово ворожу риму: шампанське — панське.

Казали мама про таких, як Котенко-Подушечка:

— Звіку, з діда-прадіда звук старшинствувати. Прадід його в пана був за управителя, ще за кріпаччини, а потім батько, як уже й змінилося, від панів не відходив, а тепер оце вже й Кирило, син його, став наче й партійним, бач, як угору пішов, старшинствує над нами. Кажуть: і в губернію їздить, і там щось рішає!.. Це, сину, казка про те, як ніщо ставало чимось. Пішов угору — став розумнішим за найдурнішого. Тепер до нього не підступи.

Кравець після виступу Котенка-Подушечки запропонував:

— Треба виступати коротше і по суті!

Між іншим, я помітив, що так на кожних зборах: після нього вноситься пропозиція: зменшити час виступу.

— Я — коротко,— вийшовши на трибуну, сказав Нечипоренко, командир загону по боротьбі з контрреволюцією на території повіту.— Тут товариш Подушечка пропонує зліквідувати і пісню, і музику, і Шевченка, і Пушкіна,— залишити тільки цитати з товариша Троцького. Це — ерунда, товаришу Подушечко! У трудні моменти нашої держави ви базикаєте казна-що. А я тут прошу винести рішення: щоб ще сто комсомольців влилося в наш загін!

Загін у Нечипоренка був чоловік двісті. Бандити ввіймали шість чоловік — повели на галявину в ліс, де росли молоді дубочки. Обчухрали їх, а потім нагнули по два і, прив'язавши кожного червоноармійця до тих дубочків, пускали. Дубочки розгинались і розривали хлопців надвоє.

Але одного дубці ніяк не могли розірвати.

— О, цей жилавий,— казали бандити.— Доведеться розрубувати.

Один, патлатий, вийняв з піхов шаблю і навідмаш розітнув надвое бійця.

Нечипоренко захопив цю групу бандитів, але вже було пізно — його червоноармійців, любих хлопців, було розтерзано. Він звелів віддати останню шану друзям, сказав промову, а бандитів наказав вести в село. Там судили їх привселюдно. Розстріляли під цегляною коморою.

А потім Нечипоренко сказав промову про трудний момент нашої держави, про важливість продрозверстки, а на закінчення поставив на голосування: хто за продрозверстку — стійте на місці, а хто не згоден — вийдіть до комори.

Так от — зараз цей Нечипоренко поставив перед комсомолом отаке питання, і всі оті ехидні шпильки Котенка-Подушечки відлетіли у потойбіччя. Справді! Про що сперечатися?! І навіщо сперечатися?! Будувати треба. Як той Семен Орел, надриваючись будує (разом з Оришкою! так, так, разом із нею!) комуну «Пролетарське сонце», як той же Платон Моргун утверджує Радянську владу в Васильківці, спокійно, без галасу, без шуму — як «безпартійна Маруся» разом з «партійною Марусею» підносять жінвідділівську роботу на заводах та фабриках, як учителька Троянда Червона організовує в селі самодіяльний театр — і ось цей театр їздить по селах, показуючи «Назара Стодолю», «Наймичку» і... написану мною (на прохання Троянди) трагедію «Робесп'єр». (Посилав я «Робесп'єра» в Харків, щоб надрукували, а мені прислали відповідь, що я погано знаю закони поезії та драматургії; ну й біс із ними! Трудящі Цапівського повіту бурхливо аплодують моїй трагедії, особливо коли в ролі Робесп'єра виступаю я сам!) Отже, треба робити діло! Як робить діло, наприклад, той же Підопригора. Не комсомолец він і не більшовик. Але ж як робить діло він! Повстанець проти панів, багатіїв у 1917—1918 рр. Потім партизан. Як каже Кравець, стихійний революціонер. Вчитися не пішов. Став вівчарем. А зараз це надзвичайно потрібно! Вівчарство — ось те, що врятувало комуну «Пролетарське сонце» в цей голодний рік! Не раз зустрічав я Підопригору в степу, на кучугурах біля Дніпра з вівцями. «Ой, гей, коляда, колядниця молода!» — мугиче собі під носа, всміхається добродушно...

Ось таких людей, що роблять діло, треба захищати від контри. Треба вступати в загін до Нечипоренка.

— Йдіть за моїми гаслами і вчіться не вмирати, а жити! — каже Нечипоренко.

Задимлений у туманах боїв — прийшов цей чоловік, ще юнак, брови, як два засови залізні, важкі, зсунув їх, глянув твердо й виразно, щоб тут же почать розмову.

Не один я тоді сидів завмерши. Багато тоді зроїлось думок.

Період боротьби з контрреволюцією.

Сини незаможників ішли в загони революції. Часто гинули — і тоді їх ховали в повітовому місті на бульварі, і над могилою загін ЧОНу — частини особливого призначення — давав салют, а мати казала про сина: «Його поховано в Хоролі на бульварі». Там і зараз квітнуть-квітнуть гвоздики, і рожі, і нагідки...

Цей рік для нашої сім'ї приніс печалі. Тільки зараз довідалися про Тараса, що пішов з петлюрівцями. На Поділлі в одному місті його сотня збунтувалася й перейшла на бік Радянської влади. Вивісили вони червоні прапори, дали телеграму товаришеві Леніну. А потім цілий тиждень відбивалися під петлюрівських військ. Полягла вся сотня, а містечко відстояла. Тепер вулицю Дворянську перейменували там на вулицю Тараса Вуса. Він цілий тиждень, до самої загибелі, був головою ревкому. Це було в дев'ятнадцятому році. Миколай воює, здається, на Далекому Сході. Там ще війна йде з японцями й білими. Грицька розірвано снарядом. Казав один із колишніх денікінців: «У першому ж бою; він усе хотів дезертирувати — і не встиг. Ну не плачте, тьотю! Його ж не вбило, тільки снарядом розірвало, так що нічого від нього не залишилося...» Ніяких вістей від Пилипа й від Івана. А Данило...

А Данило здурів. Гасає, як кобила ногайська! Став махновцем. Я думав, що рано чи пізно він порозумнішає. А вже чимало з тих, хто опинився у Махна, у Денікіна, у Петлюри, потім бачили, що пішли не туди, — і йшли до червоних. У Данила теж ішлося ніби до того — разом з іншими махновцями штурмував Крим. Розповідав мені:

— Сиваш. Води кругом повно, стоїш у воді, а напиться ніде. Нема! За отаку чашечку буханку хліба давали — і то по ковтку. Стоїш у воді по коліна та грузнеш отак-от у воду по плечі. А хлопці на собі тягнуть орудія — чоловік по двадцять. Орудія треба над головою держати. А він бомбить... Училились за отакий шматочок землі і наставили

орудій — одні біля одного в приціл. Вода коли б соло-на — ще б, а то бісна-яка: і гірка, і кисла. Ее-ех!.. А потім... потім...

— А що потім?

— А те потім, що ваш Фрунзе дав наказ нас роззброїти. Використав, значить, проти Врангеля, а далі ми вже й не потрібні? Так?

— Слухай, Даниле! Кожна людина нам потрібна. Тільки не кожному зброю можна довірити. Ви ж, махновці, влади визнавати ніякої не хочете! Отже, й Радянської не визнаєте. Подивися: хто твій Махно? Бандит. Дурні боги його, і сам дурень божий.

— Мовчи, сопляче! Ти диви! Грамотний! Бач, комісаром став, натяг галіфе, і його наче розтепірчило!

— По-перше, я не сопляк! Я теж воював, хоч і не на Сиваші. І не менше за тебе воював, брате. Тільки я знаю, за що воював. За народ. А ти?

— І я за народ! Врангеля бив хто? Ти знаєш, що товариш Махно нагороджений орденом Червоного прапора?

— Якщо нагородили таким високим орденом, то шануйся! І не підіймай чорного прапора!

— Ми так розуміли, що Фрунзе і Ленін, залучаючи нас до боротьби з Врангелем, стають, хоч і не зовсім, на нашу платформу!

— На яку? Бандитську?

— Не на бандитську, а на платформу анархії!

— Та ніколи такого не буде! Ти що, здурів, Данько?

— Не здурів! А ти замовчи! Не люблю глувих умників, а їх, як на те, до біса...

— А ти як думав? Буття визначає свідомість, казав товариш Карл Маркс.

— Ну да, по нашому це так: «Собака кудлатий — так йому тепло; Хома багатий — так йому добро».

Я слухав рідного брата, а сприймав його, як чужого... Того вечора засів писати оповідання про двох друзів. І є там такі слова: «Одного слобожанського дня вся дружба їх мусила згинути, бо один з них, що з низьким лобом, вірив тільки в смерть, а другий — з високим чолом, — уперто в життя». Ех, Данько, Данько!

Недовго пробув він біля матері. Ні на яку роботу не ходив. Заскочив якось у Васильківку, покрутився біля Тро-янди, одержав одкоша. Пошушукався з Жеребилом.

— Я не можу!.. Їхав у дорогу — цвіли сади. Волі хочу! — сказав він і знову подався шукати своїх. А точніше — свою банду. І Жеребила прихопив!

Махновщина. На сцені з'явився махновець в обірваній тільняшці. Голі, оброслі волоссям руки, і на обох від кисти до ліктя ручні годинники різних розмірів і форм.

Бандит (мова):

— Надіть морду на кулак.

Слова про морду й кулак — то, як кажуть, ягідки. А вони ж, ці бандюги, кров ллють.

В Маячку заскочили. Схопили двох радянських працівників. «Ти хто? — питають одного. — Комісар?» — «Комісар». — «В розход... Ти хто?» — питають другого. «Машиніст «Ундервуда», — відповідає (працював на друкарській машинці фірми «Ундервуд»). — «А... ну йди!» — Відпустили.

Дядько:

— Е, ви собі так балакайте, а нам жити треба тут (у селі), стрічатись, робити. Ось діти гуляють, може, й поберуться, — що тоді? Ви нам: вороги, вороги...

Правда пополам з брехнею. Руки — карликові млинки, дрібні змахи.

В рот ухопив з цигарки диму і говорив далі...

З Дніпра по банді Махна біла артилерія (бронепароплав). Кілька снарядів упало на стерню вздовж дороги за околицею, де ми збиралися в дитинстві. Та махновці вже цю дільницю проскочили, а з степу в неймовірному шалі біг табун коней за табуном; здіймаючи несамовите ревище, бігла череда...

На селах дядьки намагалися вгадувати наближення махновців, це треба було знати обов'язково, щоб своєчасно коней і череду корів — кудись у плавні, між очерета, на болота.

Банда віддавала перевагу твердим ґрунтовим дорогам, не затримувалася ніде подовгу, і вже до особливостей її руху пристосовувалися селяни — худоба, а особливо коні, були в доброму прикритті, спокійно пасучись.

У потаємні кутки зганяли дядьки худобу. А ми, чонівці, були в засідках з кулеметами — чекали банду.

Чомусь дуже добре співається в поході не бойова і стройова, а лірична, ніжна, трагічна пісня про кохання:

Не стрілай — не встрілиш,
Не влучай — не влучиш,
Тільки з милим нас розлучиш...

По руслу річки далеко-далеко під темно-синіми лісами відливались сріблом береги. Ми все не могли зрозуміти: прибережні піски то чи стиглі жита. А коли підїхали, то побачили: піски!..

Ой, спека спекою! Люди з голоду мруть на півдні і в Поволжі. А тут — банди.

Вагітна жінка-пастушка. Пересмалена сонцем. «Як побігаєш за телицями...» Куди їй бігати? Хай ховається з тими телицями від махновців! Не слухається.

Ішли хлопці із Полтави,
Та все з хмарочками...

Улюблена пісня Хихлі й Мухи. Тільки ні той, ні другий співати не вміють. Голоси, правда, є, а слуху — ні на копійку. «З хмарочками...» Якби ж то хоч одна хмарина в небі.

Давно щось переступило весну та й літом взялося. Скоро забулися солов'ї, зітхання, човни на повені посульській, поорільській, подніпровській, забулося... Пішли курні шляхи, сухі містечка й села повіту й губернії — безнастанні гони за бандитами, які все десь встигали розтанути, зникнути — то в зелених шумах осичих лісів, то в комишевих заростях осушених спекою багнищ.

І все ж... Наслухалися нашої пісні комсомольської — гай, долини, степи, переліски, що поза Ворсклою... і поза Орільлю... і поза Сулою.

На заході, над самим сонцем, звисав сувій якоїсь дешевової хмари. Ми йшли вивітряними шляхами.

— Хлопці, а знаєте, нам би оце послухати славної дівочької пісні, що співають її темної ночі купальської та гей на Україні.

Степами ходимо, мріємо про дівчат та жінок.

Червень сонця. Липень сонця.

— І ми одходили на тисячі верстов... а сади цвіли як парашне...

Давно вже чорні ті сади. А в серці — цвітуть.

Наш чонівський нечипоренківський загін приєднали до полку з артилерією, кавалерією, піхотою. Йде боротьба одразу проти кількох банд, які теж з'єдналися до купи, незважаючи на те, що одні — махновці, другі — недобиті петлюрівці, а треті — підданці царя Тарасія. Ми зганяємо весь цей наброд до Дніпра, щоб там і розгромити всіх до цурки.

Мій кінь Коханчик загинув у одному з боїв — і я знову став піхотинцем. Нічого! Ось відіб'ємо коней у махновців — і знову козакуватимемо!

Від найменшого вітерця лист осичини повертається до сонця своїм зворотним боком — і починається його сріблястий, точніше — сріблястолістий шум.

Загрузла батарея. Ніяк не витягнемо. Прийшли дівчата. Дивляться. Хлопці тут же на руках перенесли батарею. Стали як леви.

Батальйон піхоти після довгого сорокакілометрового походу (втома) переправляється через річку. Поклали кілька стовбурів і по них переходили поодинці. Коли вже половина піхоти була на тому березі, до броду під'їхала бричка з дівчатами. Посеред броду коні загрузли і зупинилися; дівчата, піднявши плахиття, пішли вброд рікою. Увесь батальйон мужчин так і ахнув.

Пахли чебреці, прибережний пісок дихав осичиною і прохолодою...

Розгромили одну банду. Піймали їхнього найголовнішого «комісара-агітатора». Худючий, довгоший, на обличчі тільки брови. Та ще — рот. А з того рота вилітають заклик такого типу:

— З більшовицьких черепів намуруємо палаців!

— Розламати всі ролялі! — і роздати бідним!

— Прядиво — то вірówki з нього будуть для шибениці!

Цей пристрасний промовець збуджував повіт до антирадянського повстання. В його образних промовах — елементи вищесказаного.

Я уявив собі, що б сталося, якби оці бандити перемогли.

Окраса повіту, таранківські дівчата, стали б наложницями ненависної армії. У наших вишниках не кували б зозулі, лиш чорні бурі перекочувались би з шляху на шлях, вкриваючи чорним пилом весь повіт...

— Це ти, Гусаківський? — запитав Краснощоків. — Я ще, коли ти був у денікінцях, бачив, що ти за птиця. Ти ж контра, Гусаківський, тобі б тільки кров і кров лити.

Ще Краснощоків сказав (уже потім):

— У цієї людини лоба нема, обличчя починається з пухнастих брів, що звисають над очима. Я не винуват, що людина ця була соціалістом-революціонером — членом ворожої мені партії, і до того ж поганою людиною. Якщо таких не стріляти — то загине рід людський.

Сірі масиви лісу деінде забарвлені дорогоцінним листям осені. Цяточки одривались і падали. Видно було — останні ждали своїх хвилин падіння.

Сонце світило з двох кінців — з неба і з річки.

ГЕЙ, ВЕСІЛЛЯ, ВЕСІЛЛЯ...

Осінь. Як питво, міцніе повітря, щоб потім шумовинням бур вилитись на чашу долин.

Лунають пісні на Вершині. Дніпро мружиться знизу. Степи відгомонюють.

Осінь. Комунари щойно-щойно відмолотилися. Небагато було молотити цього року. А все ж.

Степи відгомонюють... Справляє весілля вершинівська комуна. Віддає комунарку Орисю за голову комуни, за її голову й командира — матроса Семена Орла.

А пісня все зривається — увись, увись, увись.

А Дніпро мружиться.

Ты, моряк, красивый сам собою,
Тебе от роду двадцать лет...

Із далеких країв, із суворих революційних походів привіз у Вершину цю пісню революційний матрос Семен. Не двадцять, правда, йому вже літ, але серцем юний.

По морям, по волнам,
Нынче — здесь, завтра — там!..

Гей, що за курява у степу димиться?! Та ніякої там куряви — то просто вихор степовий стан свій підняв, мов гирлигу, погрозив небові, та й зник, за обрій пішов.

Гей, весілля ж, весілля ж, весілля!..

Колись як було, — міркують колишні куркулі, — весілля справляли весело, багато, з попом, з друзками та боярами, з напитками-наїдками, з піснями й бійками, а тепер...

Не б'ються, не об'їдаються, ні дзвони не дзвонять. Комунарське весілля. Про моряка пісню співають... Диви — ще «Інтернаціонала» заведуть. То такі...

А колись же як весілля гуляли! Музика і п'яні крики на все село. Гай, гай, весело було! Спереду музика — парубки: двохранка, скрипка, бубон. Музика йде, а ще спереду, кушпіль підіймаючи, навприсядки вибива танцюрист. І тільки ззаду за кілька кроків суне вся гулянка. Гей, хто там? Розступись!!!

Удари бубна женуться, було, один за одним, один за одним. А услід — п'яна пісня й матюки... Це вже по-городському, по-цапівському.

За столами пили, співали. Співали й їли до знетями. Черева від натуги починали боліти.

Наймит ото, як утрапить на весілля, то тут же й мудрує: «Головне — добре підперезатися, то й діло буде... А обідать сядеш, поясочок попусти, попусти...»

Ех, Україно моя розкалиновая!

А тепер — що?

Сидить молодий, сидить молода, на столах майже порожньо. Рік же голодний. По дві скиби хліба та юшка з дніпровської риби. Та ще самогонка. Та пісня про моряка.

— Що робите?

— Як що? — язиками об зуби б'ємо, та ото... робота.

— А скільки ти з'їв би?

— Без апетиту — так з пуд, а з апетитом — трохи більше.

— Нічого! Побудуємо нове життя — тоді наїмося!

Це — Семен, що сидить біля молодої, підкидає слово своє авторитетне.

— Та наїмося, наїмося!..

Аж тут невлад:

— І, господи, коли я стала бабою,— наче ж недавно дівкою була. Невщулась і коли.

Це — баба Ладушка озивається. Кому що! Хто за пудом їжі побивається, а хто — за молодістю... Верткеня, сухенька, мов грушка-дичка позаторішня, що в ніякому узварі вже не розвариться, баба Ладушка на кожному весіллі свою молодість згадує.

Молодим — що?! Молодим смішно! Їм здається, що старість — то не для них. Та й хто з них думає в такий час до тієї старості дожити?! Зараз епоха юних. Юними родяться, юними і вмирають...

Два діди Юхим і Явдоким хвастаються за весільним столом:

— Мої зуби не рівня твоїм, я і диню скусаю своїми хіба ж так...— грозиться Юхим.— А твої що? Де вони в тебе, тільки дивишся. Ану на, вкуси, вкуси оцю скибку — ге, тільки дивишся...

— Я колись,— каже другий дід — Явдоким,— маслаки гриз, так повіриш — тільки трісь, трісь — нема... а ти мені кажеш!

— Ге, колись... я колись он, бувало, цепа перегризав... Так, так, цепа, кажу, та ще добре й тепер — галушку, як є, зжую. Ге, а ти ось на оцю скибку, спробуй, кажу — тільки дивишся.

І так без кінця.

— Ах, туркенія моя молодая! — задивився Юхим на чорнявеньку й метку комсомолку Оксану, яка зібрала біля себе гурт дівчат і молодниць — і ось уже, перебиваючи пісню моряка, красивого собою, полилась інша пісня, сумовита:

Осінь, осінь сива
По долині туман клала,
Гусей іскликала, кликала:

«Ой, зграє сизая гусина,
А лети в долину».

Осінь, осінь... Справді, як питво, міцніє повітря, щоб по-тім шумовинням бур вилитися на чашу долин.

А з Вершини — весь світ, мов долина. І Дніпро — вниз, і все Задніпров'я — вниз. Вгорі тільки небо. Та птиці в небі.

Сидять за столами просто неба вершинівські комунари, весілля справляють. Голодне воно, те весілля, зате завзяте й пісенне. Сидить красивий і серйозний наречений Семен. Поряд — розгублена трохи, але зашаріла від щастя Орися. Голівку хилить мужеві своєму на груди. Бо розписали їх у сільрад і документи видали ще позавчора, так що вже третій день вони муж і жона.

А де ж Хихля-Михля та Павло Вус — невдахи-закоханці?!

Нема їх тут. Обидва — в чонівському загоні за бандою ганяються. А банду ту очолює не хто-небудь, а один із Павлових братів — Данило Вус. Тільки тепер він зветься Даниїлом Грозою. Так прозвав себе сам. Разом із червоними йшов на Перекоп, разом із ними гнав білих аж до Севастополя, а потім знов був за своє взявся — та червоні в Криму роззброїли всю їхню ватагу. Прийшов до них матрос Семен Орел, рвонув тільняшку на грудях — а там гасло: «Анархія — мати порядку!» Гукнули хлопці: «Ура!» Думали: свій! А він: «Ану, шпана, здати зброю!» Та як глянув своїми вогняними очима — так двісті махновців і залякли. І Даниїл Гроза — теж. Здали зброю, здалися червоним... Приїхав Данило додому — чорний від презирства до себе за оте боягузтво. А тут ще сопливий Павлушка в комсомол агітує. Подивився, подивився на це дурне діло Данило, заскочив якимось на комсомольські збори разом із Павлом у Васильківку, прихопив з собою Жеребила, а Жеребило — попівну Настю, та й подалися в банду. Невдовзі Данило й командувати в ній став. І гасає тепер повітом туди-сюди, а Павло й Хихля разом із чонівцями — за ним. Та тільки — шукай вітра в полі!

Ой не ходи та не виходь
На дорогу на широкою,
На широкою, на далекою,
Не розвідану...

Завели старовинну пісню дівчата й молодичі, що ними так вправно командує вертлявенька, завзятенька, схожа на туркеню Оксаночка. Завели, аж тут і чоловіки підхопили:

Не виводь мене, молодую,
Молодую, прехорошую,
Тільки ж бідную...

Раніше багато пісень знав Явдоким, і співати добре вмів, та після контузії під час солдатчини дід з усіх пісень перейшов на одну:

За Дунаєм, за рекой,
В стороне турецкой,
Ми драліся со врагом,
Бой бил молодецкой.

Співає її на хрестинах, на свайбах, а іноді під чаркою й на похоронах...

От і зараз — співати хотілося, то він почав:

За Дунаєм, за рекой...

Та вже жінки про інший Дунай пісню завели, про те, як

Тихо-тихо Дунай воду несе,
а ще тихше дівка косу чеше...
Чеше-чеше та й на Дунай несе:
поплинь, косо, поплинь за водою...

Співає юна, схожа на туркеню Оксана... Чи можна знати, яка її доля жде?.. Це про себе так думає Оксана чи про ту дівчину, про яку пісня розповідає? І сама не знає. Все перемішалось у світі! А попереду — майбутнє. Яке? І що у світі тім випаде їй зустріти?! Може, такого, як Семен Орел, матрос з «Орла» і командир Вершинської комуні?! А може, іншого — як Павло Вус? Але ж Павло тільки Оришку й бачить. Більш нікого...

Дзвенить пісня, душу діймає.

Поплинь, косо, поплинь за водою,
а я зараз услід за тобою...

Заплющила очі Оксанка — бачить дівку, що дим лишила свій і пішла світ за очі... Скільки тих дівчат пішло світ за очі... А ще частіше: у хвилі орільські, у хвилі дніпрові, у хвилі Дунай-ріки... Де він, той Дунай? Бачив дід Явдоким той Дунай, каже: рудий, а не синій, широкий, як Дніпро навесні, а то й ширший.

А баба, що звуть її Омельковою жінкою, доспівавши пісню, сльозину втерла.

«Як же її звуть?» — думає Оксанка-комсомолка. Ех, ніхто й не знає... Вийшла заміж колись за якогось Омелька, дітей йому народила, та забрала холера і Омелька, й дітей. Всюди лихо творить своє чорне діло... Та пани з сусідньої економії взяли Омелькову жінку, аби няньчила паненят. Вона й чукикала. Гарна нянька була — чесна, добра, тільки що імені її ніхто не знав, бо забули всі. А вона всіх паненят своїх знає. Де вони зараз? Хто по закордонах, а хто — й на своїй землі кістьми ліг. Хто тут заговорить?

Ой, не одного панка вичукала ця стара жінка. В неї й пісенька була:

Чуки, чуки,
Паничуки,
Вас чукають
Мої руки...
Чуки, чуки,
Паничуки,
Ухопила лина
Щука,
Бо у щуки
Зуби гострі,
А у лина
Добрі кості.

Тільки не співає цю пісню баба зараз, що звать її Омельковою жінкою. Слухає, як інші співають, дітей власних та Омелька, мов живих, бачить...

А ще бачить грозу... Грозу того року, коли повмирили і її діти, і її Омелько-коваль, про якого всі забули, тільки вона пам'ятає...

Гроза. Того літа вона, мабуть, сто, а може, й двісті разів на її очах розтинала Дніпро, кудись летіла, й знову верталась, і знову лютувала над мовчазним спокоем ріки.

А поки баба, що звать її Омельковою жінкою, думає про своє, один чоловік — літ під сорок — розповідає другому. Видно, рибалки обидва, бо один дуже запально каже, а другий дуже пильно слухає:

— Раз іду до Сягайлового, дивлюсь,— гави кружляють над ополонкою, е, думаю, щось тут є... Туди,— а там голови риб'ячі повистромлювались впритул, бери їх. Набрал я, де більші, руками, підсаки не було, і додому.

— Так, так, було, от було,— підтакує слухач.— І куди воно все зараз поділося?

— Куди, куди?! Як воно снарядами воюють...

— Ну да, один снаряд — та й поглушив геть усіх...

— Так слухай же далі... Пішов, значить, додому. Позичив підсаку, взяв санки і знов на Сягайлове: як в ополонку підсакою, так і повна, і повна — дві кучки наклав, пудів із тридцять щук, окунів, головнів, язів... аж бачу: порідшало. Тоді я підсаку вниз, під лід, тягну лини один в один. Так я іще лінів набрав, мабуть, сот кілька — та здорові... Ледве всю рибу санками перевозив. Потім похвалився — як двинули туди наші, набили ополонку — е, думаю, піймаєте! Справді, риба віддихалась, дехто одну-дві ввіймали, а хто і ні жодної, кажуть: Остап усю рибу вибрав.

В Сягайловому багато риби, там корчі недоступні, кушириння велике, як що, риба в куширинні жухне, і вже ти її звідти не візьмеш.

— Чекай, Остапе, а в мене було...

— Ти слухай, я ще не все розказав. От ще... Був такий випадок, такі ж на Сягайловому — поверх льоду полій пішов; приходжу — аж окунів! Чорно з ополонки. Я тільки до них, а вони шурх — і всі в ополонку. Що робить? Пішов, узяв я сітку, розіслав її і припишк, жду. Ось вискакує з ополонки один, а за ним два, три — і аж чорно... Я миттю до ополонки — і затулив; вони сюди-туди та в сітку, я — до себе — і так вибрав геть окунів...

— Чекай, Остапе, а зі мною що було!

— Та ти послухай іще... Таке розкажу, що не повіриш...

— Ти мене послухай!

— Почекай, я ще одне скажу... Я ще коли хлопцем був, жили ми на Кубані, в батька нива була, недалеко від Зеленчука, річка така є там. Яюсь у косовицю, пообідавши, полягали, як водиться, під воза всі спать, а мені старший брат і каже: ходім покупаємось у Зеленчук. Пішли, розділися, дивимось: що таке? Риба як скинеться, як сплесне, аж вода ходором ходить і кушириння аж піднімається. Чим його половиш і як — кушириння ж, і не пролізти. Бачу, є у нас вірówka. Кажу братові: бери вірówka і бреди. Взялись за два краї, кушир розсуваємо і бредемо, скільки вірówka вистачить, щоб зробити коло і почати стягувати кушир. Стягнемо міцно-міцно і аж зв'яжемо, а тоді рибу з кушира вибираємо — яку хочеш! Поки наші косарі та в'язальниці проснулися, глядь: а коло гарби ціла купа риби. «Як, питають, чим наловили?» Брат розказав, так батько каже: я так і знав, що це отой сопляк придумав!..

Тут уже той, що слухав Остапа, замахав над столом руками, мов вітряк.

— Ти чого? — здивувався Остап. — Вітер, чи що?

— Та ні, брешеш ти дуже страшно!

— От їй-бо, присяй-бо, що все це було. Спитай діда Юхима! Він сам на власні очі... Агей, діду Юхиме! Ось Панько каже, що такого не бува, а ви ж самі бачили!

— Усього бачив, усього... — тут же з готовністю відповідає дід Юхим, а думає про своє.

Гей, осінь, осінь сива (як ото ж у пісні!) по долині туман клала (ох, же ж і співається!), гусей іскликала, кликала, (і все Орисин голосочок — у ключі у тому...)

А на Вершині, попід самим небом, весілля грає-гуде (і Орисине серденько стукає-стукоче дрібно-дрібно наче щось воно чує, те серденько, ой, щось воно чує).

І діди танцюють. Гойдаються вже, а танцюють...

А в небесах...

Вервечка за вервечкою під синьою хмарою летіли на

південь птиці. Сьогодні пішли густо в блакиті неба, як та біла крига на морі.

За столом — розмова. Ділова. Мов на зборах. Матрос Семен мріє... Мріє про комунізм і про солов'їв.

— Треба такі сади насадити, щоб повно всякого птаства налетіло, а то солов'ї від нас відкинулись, прийде весна — не почувеш. Одні горобці допікають, мов чорт їх нагнав сюди на терники.

— Посадимо! Гей, щоб солов'їв було у нас, як зір у небі!

— А чого ж? — каже Семен. — Треба, щоб так і було. Ми все можемо, як захочемо. Правда, Оришко?

— А з того дворища, де панські собаки гавкали, де пан з арапником походжав, тепер арії всякі лунають, пісні, та такі добрі голоси чую, — додає й свого слова баба Ладушиха. — А це якось «Наймичку» артисти з Цапівки грали, так ми слухали та всі плакали... Ой, як здорово!.. От якби, щоб тільки посух не було та щоб отії чортові махновці степом не ганяли!

— От ти хату, Марку, ставиш на белебні, — це знов Семен до чоловіка за столом, — ніякого захисту їй нема, то вшивай добре, а то вітер як подме, почне з стріхи та так і задерє... І даху твого — як не було. А як добре вшиєш, то стоятиме, мов крейсер «Варяг» або броненосець «Князь Потемкин Таврический». О!

— Та воно-то так, — чомусь вагається комунар.

— Ну що таке, що за напасть?

— А така напасть: грім та молнія людей б'є, хати палить, шкоду всяку робить! Дерева по лозах, Гаптарівшину на цур'я трощить. Такі громи пішли, що скільки живу, то й не пам'ятаю! А дощу нема!

— Це природа хоче нас торпедувати. Але ми її переможемо!

— Лисиці курей вибрали по селах — ніде й курки нема, от напасть.

— Так уже й нема? Нічого, й лисиць переможемо! От яких акул капіталізму здолали!

— Куролапи на селах появились, а що вже по містах босячні пішло, так і не переказати.

— Манія б тебе взяла. І що ти ото все стогнеш та стогнеш? Взяв активно слово і говориш не те.

— Та я ж...

— Бинеря тебе принесла? Ану йди танцювати і не стогни!

— Та як же я на одній нозі?! Забув, чи що?

— Не забув. Язиком же он як можеш, то й на одній нозі станцюєш!

— Та я ж...

— Еге ж! Пришелепуватий не розшелепав, а придуркуватий не зрозумів.

— Ти такий, Семене, суворий, що вже тобі й правду страшно сказати.

— А ти не бійся її казати. Прямо отак і кажи. А ти — то про грім, то про лисиць, мені прямо скажи: ти за соціалізм і за комунізм, чи за царизм або ж махновщину?

— Як це так — прямо?

— А отак... Як ото з гори до Григора прямо в двір. Прямо, прямо... отак, отак...

— Та я ж тобі — з чистою душею...

— Меншовики в таких випадках кажуть: кришталево-чистий.

О, цей Семен. Пальця в рота не клади — руку по плече відкусить! А що ж! Завзятий, бувалий, уже в літах, матрос Семен! Вітри північного океану, бої з англо-французькими інтервентами, з білогвардійцями загартували його, зробили суворим. Він приїхав у Вершину — і тут (йшли класові бої) лишився непохитним більшовиком. Ще у вісімнадцятому звично вийшов на імпровізовану трибуну — дужий, мускулястий, і звернувся до мобілізованих Директорією саботувати ту мобілізацію. І справді, ні один із вершинців не попав до петлюрівської безславної «армії»... А потім — бої на Волзі, аж до Астрахані, полон, повстання. Штурмував Перекоп, добивав Врангеля... А потім організував у Вершині комуну і став нею командувати.

І ось тепер — одружується. На диво-дівчині із свого ж села. Молода — як квітка нагідка. Далі села ніде не була. Він хоч і любить суворі слова, та душею ж ніжний. Тільки побоюється Оріся його суворості.

Хата в її батьків стоїть на високім горбищі, мов на шпиль старій скіфської могили. І знала Оріся поки що тільки квіти і подруг, та ще добре вишивала рушники, і те вишивання мов було передвісником її щастя.

...Чорні бурі, що йшли цього року, впали і на Вершину. Лягло багато пилу, дніпрова вода помутніла.

Задумався Марко, поглянув на молодого й молоду.

— Худенька, Семене, чомусь жіночка у тебе.

— Нічого, роздамо... розширимо!

— Усе в тебе — просто.

— А в тебе все не так. Знаєш, як ото на ярмарку два дурні — один дешево дає, другий дорого просить.

— Я тобі про образи, а ти мені про гарбузи...

Золота осінь. Сьогодні сонце сходило в золотих павутиннях ранку.

— Лелеки у Костів довго були, а оце в посуху юхимівські хлопці і лелеченят повидирали та поїли, так вони відкинуться, мабуть...

— Побачимо,— каже Семен.— Я не забобонний, але лелечі гнізда видирати гріх.

— А он на тій груші сорокопуд щоліта гніздо мостить, так буря, як піде,— і гніздо зірве, і сорокопуденят на траву повикіда. А от не відкидається, знов на літо приліта і мостить гніздо.

— До чого ведеш — мені ясно. По-перше, як ти не критикуєш сьогоднішнє життя, але ти всім серцем комунара — за нього, а не проти. Так?

— Ну так.

— О, і тут без «ну» не обійдешся?

— Не можу без «ну»,— признається Марко.

— Отож-бо й є... А, по-друге, тебе цікавлять мої, так би мовити, лелечі плани. Так ось. Ми з Орисею вже все спланували. Вона на те літо, так би мовити, мені сина родить. Назвемо Спартакком...

— Семене! — почервонівши від вух до п'ят, аж засяяла рожево, наче під вранішнім сонцем, зойкнула Орися.

— Не зойкай, жінко, так треба!

— Семене! — ще дужче зашарілася Орися...

— Ну дай мені слово сказати. Я ж не комусь там, а Маркові, комунарові, що ногу свою пролетарську на фронтах революції втратив — на оltар соціалізму поклав... Я ж нічого, я ж про майбутнього Спартак Семеновича Орляньського!..

— Семене! — втретє зойкнула Орися.

І Семен замовк, узявся чухмарити свою чуприну.

Лунають пісні на Вершині. Дніпро мружитья знизу. Степи відгомонюють. Справляє весілля вершинівська комуна. Співають пісню про моряка, що красивий сам собою, якому від роду двадцять літ...

Гей, що то за курява у степу димиться? Ой, що в полі за димове,— як сказали б у старій-давній пісні, що прийшла в ці краї з Поділля, коли предки ще позаминогого сторіччя переселялися... Що за курява устала, хто то може йти сюди?

— Нічого! Якась кіннота під червоним прапором. І танки з ними.

— Хай приїздять до нас, хай спішуються до нашого столу! Хай радіють разом із нами. Голова вершинівської комуни Семен Орел одружується сьогодні з комунаркою Орисею Орляньською!

Ось вони вже близько, ось вони вже поряд, чубаті верш-

ники. Лопотить на вітрі — а на Вершині весь час — вітри! — лопотить на вітрі червоний стяг революції.

Підлетіли вершники, осадили своїх коней, десь іще тачанки за ними дрібно колісьми торохкотять, кобила якась заіржала, воду вниз почувши...

— Драстуйте, вершинівські комунари! — гаркнув чубатий, смаглявий, з жар-очима командир.

— Здрастуйте! — озвався Семен, встаючи назустріч. — Прощу до нашого столу. Чим багаті, тим і раді...

Пісня замовкла за столами. Усі повставали, придивляючись до гостей.

— Ось тобі, командире, чарка! Випий разом із нами за щастя молодого і молодої.

Узяв чарку командир до рук. Не злазячи з коня, поглянув через голови на Оришку:

— За тебе, молода! Красива! Правду брат мій казав, що красива, мов хмарка на світанні! Будь здорова, Оришко!

Ще сидів той на коні, ще дививсь на сонце, спорожняючи чарку, як Семен відчув, що на плечі йому навалилося два десятки дужих дядьків...

— Махновці! — закричав він, та було пізно.

На нього навалилися, його повалили на землю, скрутили йому руки й ноги — і аж тоді дозволили підвестися на рівні.

— Ос-сади! — сказано гаркнув чубатий, смаглявий, з жар-очима командир. — Куле-м-мет-т-и!

Стьобнуло кулями над весіллям, задрижало повітря від гуркоту, десь у Дніпрі пройшлося віялом, мов косяк рибин одночасно вдарив по хвилях хвостами...

І тихо-тихо стало. Тільки шелестіло червоне знамено.

— Прибери прапор, суко! — прошепотів Семен. Але його почули всі.

— Не приберу, дорогий наш товаришу матрос! Не приберу! Я ще пройду з цим прапором по всьому повіту, по всій губернії, по всій Україні, щоб вирізати комісарське та більшовицьке поріддя, а вже потім подеру його на онучі! Гарні онучі, кажу, будуть, матросе!

Ніхто й через сто літ не здогадається, ізвідки взялася сила в матроса Семена, — тільки відштовхнув він од себе два десятки махновців, порвав пута і, залишивши в руках напасників тільки розірвану сорочку, кинувся на махновського ватажка. І хоч був той з пістолетом і шаблею, хоч дужий був, як лев, та злетів, мов кошеня, із сідла. Скочив на вороного огиря Семен — і рвонув був у степ. І втік би. І ніхто не наздогнав би його — навіть куля не наздогнала б:

такі ошелешені були махновці... Рвонув був Семен у степ, та тут же й став. Бо прапор побачив над собою — украдений махновцями червоний прапор, що лопотів на вітрі. І повернув він круто огиря до середньої тачанки, — що з прапором, — стрибнув до неї (покотилися на траву кулеметники), а сам — рукою до прапора!

— Ку-л-ллем-мемети! — заверещав, сякаючись кров'ю, махновський ватажок. Він уже скочив на рівні і вихопив шаблю. — Кулемети!

І задрожали земля й повітря. То загриміли два кулемети з крайніх тачанок. Під перехресним вогнем опинилася середня тачанка з прапором і Семеном. Попадали, заіржавши кривавою піною, впряжені білі коні, червоним лахміттям узялися їхні крупи та шиї. Попадали, забившись ногами, зачиргавшими по дишлю. Гриміли кулемети, а вони билися скривавленими головами об землю, і очі їхні нікуди вже не дивилися.

А Семен, відганяючись руками від куль, як од бджіл, зірвав з древка прапор — і голим тілом (спина вся червоними плямами чомусь пойнялася) повернувся до комунарів. Піймав застиглий, нерозуміючий погляд Оришки і щось гукнув — та не чути було за гуркотом кулеметів. І ніхто не почув, що сказав він тоді, в останню мить свого життя, і ще сто літ угадуватимуть люди на Вершині, що гукнув на своєму весіллі матрос Семен Орел своїй коханій, своїй ясноокій Оришці. А може, він пісню хотів закінчити — оту, що «нишкни тут, а завтра там»?

І зірвав він прапор, і вгорнув ним своє тіло, — а кулі били й били по прапору, і кров із прапора летіла навсібіч, і стояв матрос Семен, піднявши обличчя до синього-синього, як Оришчині очі, неба, і довго-довго не падав... Не падав, а стояв, хоч кулі терзали його, мов вороння.

А Оришка вже вискочила з-за столу і під кулями промчала до Семена. І сто літ розповідатимуть люди, що не зачепила Оришку жодна куля, і ніхто не казатиме, що саме тоді, як вона ото побігла, закінчилися стрічки в обох кулеметах, — а всі казатимуть, як підбігла вона до потрошеної тачанки, на якій стояв, огорнутий у прапор, Семен... І люди кинулися вслід за Оришкою, і прийняли комунари матроса Семена на свої руки, й понесли...

— За мною! — скочивши на коня, гукнув махновський ватажок. — Геть ізвідси!

— А кому спалити? А більшовиків постріляти?

— Тут він був один... А кому — іншим разом! Геть із цього місця проклятого!

Застугоніли копита, задрижала земля, заторохкотіли тачанки...

Уже далеко в степу Джура сказав:

— Хороший був матрос! Здоровий!

— І немовби нашої віри... Бачив я: у нього на грудях виколото: «Анархія — мати порядку»...

Загін махновців мовчки їхав степом. Командир озирався на своїх. Через кілька хвилин він сказав:

— Не вірю я в те, що в нього написано на грудях наше гасло. Хоч сам бачив теж...

— А що ж то було?

— «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»

— Містика, пане отаман, містика, як у Гоголя, в «Страшній помсті»... Я на власні очі бачив...

— Замовч, Гоголь! А то очі повидираю чи голову знесу разом з очима та язиком.

Через тиждень махновську банду було притиснуто до Дніпра. Зі степу били по вершниках кулемети, з Дніпра — гармати бронепароплава.

Коли вже не було куди тікати, Данило Вус — ватажок банди — підвівся на стременах і гукнув:

— Хлопці! А по селах та хуторах на нас наші дівчата чекають! Гайда до них!

І рвонули хлопці в усі боки — на кулемети та снаряди. І падали під кулями та осколками коні, і лилася кров, і все-таки комусь удавалося пробитися крізь червоні ряди — і втекти, хоч із кільканадцятьма кулями в боці. Прорвався крізь ряди червоних і Данило Вус. Тільки вже на самому обрії шарахнув біля нього снаряд і зніс чубату голову. А кінь з безголовим вершником помчав далі...

Якиліні в цю ніч снівся сон: наче прибіг до неї Данило — весь обірваний, обшарпаний, дивний. Сплеснула вона руками та й гукнула:

— Ой, сину мій! Де ж це ти так мандрував, що онде й гудзики повідлітали!

А він — мовчить і нічого не каже...

ШТАБ

У цьому двоповерховому будинку в центрі Цапівки — штаб повіту. У вісімнадцятому тут був ревком. Зараз тут — повітовий комітет КП(б)У.

І вдень і вночі стучоце тут серце повіту. Що б не сталося — червоний прапор майорить і майорітиме над повітпарткомом.

Вдень у цих вікнах сяє сонце. Вночі тут світиться від ламп і від людських сердець. І не було ще такого, щоб ці вікна були сліпими. Ці вікна — видющі.

Далеко Москва — центр світової революції. Далеко Харків — столиця червоної України. Далеко губернський центр. Але повітком партії — це один із нервів Комінтерну і РКП(б), один із нервів світової революції.

І секретар повітпарткому Григорій Кравець — один із бійців світової революції.

У 1918 році партія послала його в Цапівку. І він виконує тут настанови партії. Якщо його не вб'ють контрреволюціонери, якщо не скосить тиф чи голод, якщо не вмере з розривом серця від перенапруження, партія пошле його на будь-яку ділянку. І він піде, бо він — солдат партії.

Він народився в невеличкому містечку на Поділлі у бідній родині. Зараз йому тридцять шість років, хоч декому здається, що має він за сорок. У нього руді вуса і просто вогняний чуб. Він смалить цигарку за цигаркою, але якби партія наказала йому кинути палити, він би зробив майже неможливе — кинув би. У нього жовті від куріння пальці на лівій руці — Григорій Кравець лівша. Зброю, перо й цигарку він тримає в лівій руці, а вітається правою. Тільки з начальником міліції Полосою вітається лівою рукою, бо в того правої руки нема — відбили осколком на Уралі під час боїв з колчаківцями.

Григорій Кравець ще й досі не одружений. Йому просто ніколи займатися особистим життям, а, крім того, зараз такий біжучий момент, що різні там одруження можуть бути сприйняті як прояв егоїзму. Його життя до останньої краплі належить партії й революційним масам, і Кравець вважає, що поява в його житті жінки приведе до неповної віддачі його сил справі світового пролетаріату... До останнього часу Кравець не знав, що таке сновидіння. Він з ди-

тинства навчився спати міцно і спокійно, отож до певного часу сприймав людські розмови про сновидіння як фантазії чи навіть прояв ідеалістичного розуміння світу. Але останнім часом і йому стали снитися сни. І весь час одні й ті ж. Йому снилася вчителька з Васильківки Троянда Червона. Йому снилося, що вона виголошує полум'яну революційну промову, а потім обертається до Кравця і прилюдно заявляє: «Хай живе світова революція і товариш Кравець, якого я безмежно кохаю!»

Після першого такого сновидіння Кравець прокинувся в холодному поту. Він уперше в житті перелякався. Не тому, що йому не подобалася Троянда. А тому що у своїй промові вона поставила на один щабель світову революцію і свої особисті уподобання. Так не можна... А взагалі — після кількох отаких сновидінь Кравець заспокоївся, бо знав, що Троянда безмежно кохає не його, а Павла Вуса. Хоч це кохання й було безмежне, але воно ж було й безнадійне, бо Кравець прекрасно також знав, кого кохає Павло Вус і через кого так послідовно свариться з Михайлом Хнхлєю — теж таким же завзятим бійцем революції, як і він... «Хлопці мої, хлопці!» — частенько думає Григорій Кравець. І хочеться йому мати своїх власних синів, щоб вирости вони такими ж, як Павло й Мишко. Але для цього треба мати особисте життя. А він, Кравець, зараз не має права на таке життя. Та й Троянда кохає не його...

Кравцеві вічно не вистачає часу. Йому весь час хочеться бути одразу в двадцяти населених пунктах повіту. Він не може цього зробити. Доба має, на жаль, усього лиш двадцять чотири години. У розпорядженні секретаря повітового комітету КП(б)У немає килима-літака. Такого ще не придумано. А треба б придумати. Хтось скаже, що це неможлива річ. Але ж це річ необхідна. А раз необхідна, то треба придумати і довести, що вона можлива.

Кравець керує більшовиками повіту. Отже, керує всім повітом. Рядові більшовики — це його очі, його серце, його вуха, його язик, його розум. І коли гине хтось із них, то Кравець скрегоче зубами, щоб не плакати. Але сльози самі вискакують з очей. Ночами. Коли він сам. Тоді Кравець прокидається — очі мокрі, а в серці думка — про Головацького, якого кілька днів тому живцем розірвали куркулі. Зараз Кравець зовсім не спить. Перед очима стоїть живий-живісінький Семен Орел, прострелений сотнею махновських куль, натхненник і організатор вершинської комуни «Пролетарське сонце»...

Комунари попросили віддати їм отой червоний прапор, що в нього загорнувся перед загибеллю матрос Семен Орел.

Жінки залатали й заштопали всі дірки на прапорі, хтось хотів ще випрати його, відмити, але комунари сказали: «Це — Семенова кров, і доки існуватиме наша комуна «Пролетарське сонце», доти й горітиме на прапорі кров її організатора!»

Кравцеві вічно не вистачає часу. Колись він мріяв про університет. Він відчував у собі нестримний потяг до наук. Та царизм не дав йому можливості вчитися. Кравець героїчно воював на фронті з германцем, хоч душею відчував, що не за інтереси трудящого люду йде війна. Там, на фронті, познайомився з більшовиком — і все стало йому ясно. Він теж став більшовиком, а коли скинули царя — очолив полковий комітет... Ну а далі — куди партія послалала, туди Кравець і йшов. Послали його в Цапівку — пішов. Бо — треба. Все. Крапка. Ніяких обговорень чи заперечень.

Військовий досвід дуже пригодився Кравцеві під час партизанської боротьби з денікінцями. І не лише військовий досвід. Коли він промовляв з людьми, які тільки-тільки починали відкривати для себе правду, він згадував себе колишнього. Багато чого він, Кравець, тоді не розумів. Але ж йому пояснили. Отож і зараз треба пояснювати, переконувати, агітувати, гуртувати довкола себе... І не можна так поводитися з людьми, як, скажімо, Полоса. Той чомусь мало не в кожного бачить ворога. І стріляв би, мабуть, кожного другого, якби не Кравець. А Кравець не дає й не дасть цього робити, бо вірить у те, що кожного чи майже кожного треба переконувати у нашій пролетарській історичній правді. Полоса аж б'ється в припадку при цих словах і пророкує, що настане такий день, коли Кравець переконається в тому, що потрібно було нещадно стріляти кожного підозрілого, та буде пізно. Полоса вимагає закрити й заборонити навіки цапівський базар — розсадник контрреволюції й буржуазного товарообміну. А Кравець питає: «А що люди їстимуть?» Полоса на такі дріб'язкові запитання навіть не вважає за потрібне відповідати і наступає далі: «Ми воювали хіба за те, щоб спекулянт дер з трудящого три шкури на базарі?» А Кравець йому каже: «Про Десятий з'їзд партії забув? Про нову економічну політику забув?» Полоса ледь не б'ється об підлогу своїм покаліченим тілом і кричить: «Невже ти не бачиш, що неп — це зрада революції?!» — «Це ж хто зрадив революцію? — спокійно цікавиться Кравець. — Десятий з'їзд? Ленін? Ну, кажи прямо!» — «Пусти мене в Москву! — пораним вовком гарчить Полоса. — Пусти мене в Москву до самого Леніна. Я йому скажу все, що думаю про неп і про цапів-

ський базар — розсадник контрреволюції... Я йому скажу, що якщо революція загине, — так тільки через оці контрреволюційні базари!» — «А що люди їстимуть?» — «Мое діло — нищити контрреволюцію! А твоє — думати, що люди їстимуть! Пусту мене до Леніна!» — «Не пуцу! Ти тут потрібен! Банди прийшли й місцеві гасають повітом, а ти тут мені істерики влаштуєш, як дамочка! Струнко! Кру-гом! Кроком руш на свій пост!»

Кравець може й так. Але, як правило, він намагається говорити спокійно, не командувати, а просто переконувати...

Далеко Москва — центр світової революції. Далекі Харків — столиця червоної України. Далекі губернський центр. Але повітком партії чує пульс світової революції, бо він — один із нервів Комінтерну й РКП(б). Бо він — штаб повіту. І командує цим штабом рядовий партії Кравець.

Вітри суворої і прекрасної епохи пролітають над повітом.

ПРОДЗАГІН

Не впізнати стало Оришку. Перевелась на ніщо.

Ось уже два тижні минуло від загибелі Семена, а вона не спить, нічого в рот не бере, нікого не впізнає, ходить, мов потороча. Чорна вся стала, худюща, мов драбина, поволеньки бреде дорогою за селом, ні на кого не дивиться...

— Орисю! — плаче біля неї мати, бідкається, слів не знайде, сльози лле. — Озвися!

А Орися — мов не до неї.

Діждала мати зятя — ще й якого, та лиш на три дні. Любила вона Семена, ну як сина, і Оришку любила невимовно: меншенька ж, остання ж донечка. Прісю, звісно, теж любила, і досі болить за нею серце, не вигоїлась рана недавня. А тепер — іще одна рана, іще одна...

Опівдні йшла Орися від кладовища. Уже й сліз у неї не було, уже й перед собою немовби нічого не бачила. Йшла собі, та й усе. Не на село, а до кручі, до виру, що неподалік від баштану, де колись Прісьчин курінь стояв, а до неї туди ночами Фанасій Злючий приходив, перепливаючи з того боку. Не хотілося їй жити, сьогодні прощалася вона з Семеном на його могилі, сказала подумки: і мене сьогодні вже не буде, та й пішла до виру. Це зовсім не страшно — стрибнути у вир. Навіть коли хотітимеш виплисти — не впливеш. Закрутить і потягне на дно. І всь. І кінець усім мукам.

Якби їй хто сказав: а як же з мамою?!

А то ніхто їй не сказав. Не насмілювалися підійти — то їй не сказали.

А може б, сама подумала про матір?!

Але ж у неї в душі був тільки біль, тільки біль, тільки безнадія — і ніякої думки...

Їй здавалося, що після Семена вона одна-однісінька лишилася на білому світі. Немає ні матері, ні села, ні неба, ні Дніпра, — ото лиш тільки вир і лишився. Та ще — могила Семенова.

Босі ноги ступали по землі, ще немовби не остиглій після гарячого літа. П'ятою наступила на рогатку-колючку, пройшла кілька кроків, несвідомо обібрала колючку та їй пішла далі... І все — до виру. Отак-о дійде до кручі, стрибне з неї — високої, високої! — і якщо не розіб'ється об воду (бо зросту тій кручі на десять тополь!), то втоне. Обов'язково!

Іхало степом двоє вершників. Коні були баскі, а вершники — чубаті. Що в одного чуб, — мов воронове крило. Що у другого, — мов віхоть свіжої пшеничної соломи.

Побачили чорну постать, яка прямувала до кручі над виром, не змовляючись, повернули коней вдогін. Що в одного чуб, — мов воронове крило, що у другого, — мов віхоть свіжої пшеничної соломи... І рушниця за плечима. І серця гарячі у грудях.

Близько вже, близько круча. І страшно вершникам, що не наздоженуть вони дівчину — і тоді вир ковтне її... Летять коні учвал — що один вороний, а другий муругий. Летять, аж груддя з-під копит.

Не чує дівчина, до кручі поспішає, вже не йде — біжить! Біжить, ось уже, ось-ось на гребінь вискочить. Та — на мить зупинилася. Гойднулася... То вітер з-під кручі, з-над Дніпра гойднув її своїм застережливим подихом: стій, дівко, куди ти?! Зачекай!

Не хотіла чекати. Гойднув її вітер, а вона крок уперед ступила, другий... Ось іще кроків з чотири до краю, а там — полетить вона над Дніпром, над виром...

А тут коні — один вороний, другий муругий. З обох боків! Передніми копитами у пруг кручі вперлися, захропли стривожено. Стисли дівчину боками своїми, на пруг не пускають. Роззирилася на всі боки своїми невидючими очима. І нічого не побачила. Нахилився тоді з коня один, узяв дівчину попід руки, підняв з землі. Нахилився тоді з коня другий, узяв дівчину попід коліна. Поклали її впоперек, перед сідлами, міцно їй ніжно тримаючи...

Хоркнули коні — вороний та муругий — та задки, задки від кручі, від подиху виру.

А потім їхали степом. Двоє хлопців-орлів. Що в одного чуб,— мов воронове крило. Що у другого,— мов віхоть пшеничної соломи. І коні йшли слухняно-слухняно, мов то був один звір з двома головами та вісьмома ногами. І тримали хлопці на руках найдорожчу ношу.

— Оришко!

Мовчить Оришка, безпам'ятними очима в небо дивиться.

— Орісю, це ми! Мишко Хихля і Павло Вус... Ми разом з іншими чонівцями розгромили махновську банду, ми розсіяли її по степу, ми брали в полон тих, хто кидав зброю і підіймав руки вгору, і ми рубали на капусту тих, хто зброї не кидав... Їхні кістки тліють-дотлівають у степу. Ми не мали часу їх ховати, ми мчали за тими, хто вцілів і не хотів здаватися в полон. А потім ми помчали до тебе, бо знали, що тобі дуже погано. Ми знали, що ти на нас чекаєш...

Мовчить Оришка. Не чекала вона нікого. Хто це такі?

У одного чуб — мов віхоть пшеничної соломи. У другого — мов воронове крило...

Це — щось із дитинства. Дзиччать оси та джмелі — і серед ос та джмелів стоять двоє хлопців і щось співають чи промовляють. А вона, Оришка, чомусь у вікно перелякано дивиться...

Коні скакали учвал, а Оришці здавалося, що її хтось гойдає в колісці, чийсь ніжні руки тримають її і додають упевненості. Їй не страшно, їй добре, їй спокійно. Вона заплющила очі — й заснула. Вперше за два страшні тижні...

Коні мчали-летіли, вітри не висвистували — виспівували, сонце сховалось за хмарку, щоб не будити дівчини, і горе все поховалося за обрії.

Продзагін збільшився на одного бійця. На Оришку Орлянську. Була вона мовчазна. Ні з ким не розмовляла, крім Хихлі та Вуса. Та й то — почути від неї можна було два-три слова, не більше. Її ніхто не зачіпав. Знали, що сталося. Половина бійців була з тих, хто ще тиждень тому ганявся з чонівцями за бандою по степах, дорубуючи її до ноги, до пня, до прикорня.

Оришка варила продзагонівцям їсти. А саму її Хихля і Вус годували силою. Забувала вона їсти. Знову не могла спати...

Загін ганяв по всьому повіту — і Оришка ганяла разом

із загоном. Було кілька гарячих перестрілок з бандитами і куркулями, і всюди Оришка рвалася вперед. Йй, видно, хотілося, щоб у неї влучила куля. Хлопці як могли берегли її.

Навіть у передзим'ї траплялися дні, схожі на ранню осінь. Була вже середина листопада, лист майже весь облетів,— а природа дихала початком вересня... Хихля нічого на це не казав, а Павло згадував рядки нереволуційного поета минулого сторіччя Тютчева. У тих рядках було таке: «Так поздней оснью порою бывает день, бывает час, когда повеет вдруг весною и что-то встрепенется в вас...» Він чув, як колись на контрреволюційному інструменті — піаніно — одна нетрудова елементка виспівувала цю пісеньку. Йому було смішно, що творилися отакі пісеньки на догоду розпещеному панству і що власне ніякої глибокої ідеї в цих рядках не було. Не було навіть натяку на високу та глибоку ідею.

Та от все одно ці рядки угвинтилися в голову і разом із музикою отруювали тепер пролетарсько-революційний світогляд...

Оришка опівдні йшла до Орелі. Стояла тиха осінь. Десь кублилися хмари. Оріль світилася, як скло, навіть щуки не баламутили її. Сонце млосно гріло землю і все, що на землі, і од усього випромінювалася теплінь...

Оришка підійшла до Орелі й сіла на повалене дерево. Зараз воно здавалося неживим, але навесні на ньому знову оживуть бруньки і, лежачи, воно зеленітиме, квітватиме, радітиме життю.

Вода мов зупинилася, неначе захотілося їй в усій-усенькій красі відбити небеса з хмарками, з неповторною сьогоднішньою блакиттю, з Оришкою, що сиділа над рікою. Ех, якби Павло був зараз на тому боці — він побачив би, як відбивається у підсвіченому люстрі Орелі найкраща дівчина на землі — Оришка Орлянська!

Мабуть, те ж саме подумав і його вороний, бо раптом ні з сього ні з того заіржав. Озираючись Оришка й побачила Павла з конем. Ну що ж, критися нічого — ходімо пити воду з Орелі, як ти іржеш, хазяїна свого виказуеш... Підійшли до поваленого дерева.

— Гарний день сьогодні,— сказала Оришка.— Дивний день сьогодні. І оце дерево, ось-о,— вона погладила кору верби, на якій сиділа,— воно, хоч і повалене, а живе...

— Я не думав,— відповів Павло.

— Справді — живе... Ось руку приклади.

— Та й так видно.

— Ні. Ти приклади...— Вона раптом узяла його руку і приклала до шершавої кори. І завмерли обоє. Він чув тільки шершавість кори, та ще чув, як щось билосся-билосся-билосся, тепло й ніжно билосся в Оришчиній руці.

— Не чуєш?

— Чую! — збрехав він.

— Неправда... Мало хто з вас, чоловіків, чує... Семен би почув...— І вона раптом уткнулася Павлові в груди й заплакала.

Задрижали її плечі, обм'якло тіло — і запекло йому груди від її сліз.

— Ну що я тобі пораджу, Орисю,— намагався він її заспокоїти.— Ну сталося отаке... Я сам, ти знаєш, як Семена поважаю.

Оришка підвела заплакане обличчя і крізь сльози сказала:

— Відвезіть мене, хлопці, на Вершину.

— Та скоро ми всі роз'їдемося по селах. А як же нам без тебе?!

— Відвезіть... У мене вже все пройшло. Я знаю, треба жити.

— О! — радісно загукав Павло.— Треба жити!!! Обов'язково!!!

Кінь ізнову заіржав — і Павло, озирнувшись, побачив: десь за півверсти від них їде на своєму муругому Хихля. Через кілька хвилин буде тут.

Оришка тут же витерла сльози. Глянула на Павла якимись дивно глибокими очима.

— Що таке? — аж подався вперед Павло Вус.

— Хай буде нашою таємницею... Нікому щоб... Ясно?!

— Клянусь,— ледь не перехрестився комсомолец Вус, та вчасно згадав, що бога не було, нема й не передбачається.— Що?

— У мене, здається, буде дитина.

І вона всміхнулася.

Іржав Хихлин кінь. Сміявся на коні Хихля. Оріль світилася, як скло. Сонце млосно гріло землю і все, що на землі.

ЄЛИСЕЙ

Єлисей ішов з повіткому партії.

Важко йшлося йому. Неможливо важко. Од Цапівки до Васильківки — двадцять три тяжкі верстви. Це ж — на

милицях прошкандибати. Ішов Єлисей. Ішов і думу думав... Лука Лукавий був наздогнав своїми кіньми бистрими, ласкавенько так запропонував: «Сідайте, підвезу, вам же тяжкенько однією ніжкою!» — та Єлисей відмахнувся. Одне, що душа не приймає Луки Лукавого, а друге — що хочеться побути на самоті.

Щоправда — пізно вже. Вечір настає, а там і ніч упаде... Та — хто його, Єлисея, чекає в селі? Живе сам. Без жінки. Бо жінки нема... Була колись. Як ще не був калікою. Гарна, вродлива. А як довідалася, що Єлисей ноги на фронті позбувся, то плюнула на все, вийшла за куркуляку Михайла Джебуба, який за денікінщини вискочив у офіцери, — і подалася за ним спершу в Крим, а з Криму не то в Константинополь, не то — дідько її знає куди.

Заходило сонце. Верхів'я дерев розцвіли за якихось дві хвилини сонячного заходу та й згасли.

Єлисей, як завше, був далекий від усіляких там самоаналізів, від розпачливих згадок про минуле. Ліричні настрої, як він сам казав, приходили до нього раз на п'ять років — точно в четвер проти п'ятниці, але саме зараз і був той четвер проти п'ятниці. Він згадав свою молодість, боротьбу і надії, людей, з якими звела його доля, які відкрили перед ним інший світ. Скрипіли милиці, темнішала куриста дорога, а Єлисей думав про своє життя. Бачив фронт, де вперше йому довелося прочитати більшовицькі листівки, бачив хороброго й розумного Григорія Кравця, це він дав Єлисею читати листівки, за які належав розстріл. Кравець повірив Єлисею, а Єлисей повірив Кравцеві. І так були вони в окопах аж до Жовтневої революції. А коли стали обирати солдатські комітети, то в один комітет обрали і Кравця, і його, Єлисея Невінчаного... Були гарячі, бурхливі дні боротьби за вплив у масах, Єлисей став більшовиком — і це за рекомендацією Григорія Кравця, який знав його не один рік, разом годували вошей в окопах, ховали товаришів, котрі загинули невідомо за що.

Скрипіли милиці, темнішала дорога, а Єлисей згадував недавню зустріч із Григорієм Кравцем.

— Важко, Єлисею, дуже важко зараз нам, — сказав він. — Потрібна твоя поміч. Ти не дивись на мене здивовано. Ти — член партії. Отже, ти не інвалід, а солдат... Поки що ти — єдиний член більшовицької партії в селі Васильківці, але ж скоро вас буде більше.

— Так, скоро нас мусить бути більше, — підтвердив Єлисей. — Платон Моргун давно визрів для цього. І Троянда Червона — теж. Вони — центр життя на селі..

— А ти? А що ти, Єлисею?

— Я трохи розгубився, Григорію... Для безногість мене гнітить. Я не можу знайти собі місця. Почуваюся баластом. Може, якби я переїхав до Цапівки, то тут, у тебе під боком, дещо й зміг би робити, га?

Кравець не всміхався вже. Він дивився на Єлисея суворо.

— Ти — солдат партії. У статті нічого про ноги не написано. Ти солдат, а не баласт. Отже, ти повинен виконувати накази партії.

Єлисей підвівся на одній нозі.

— Я чекаю наказу! Давай наказ — і я виконаю... Але поки що не знаю, що мені робити в моєму селі.

— А що ти робиш тепер? Та сідай, чого ти? У ногах, як кажуть, правди немає...

— Чоботарюю, — сівши і пропустивши повз вуха оте «в ногах», сказав Єлисей.

— І як? Добре?

— Люди хвалять. Приходять до мене часто.

— О! Уже непогано. Ти — добрий робітник, а не халтурник. І люди тебе цінують. Уже цим ти агітуєш їх за більшовиків та за Радянську владу. Це — по-перше. По-друге, Єлисею, ти ж можеш вести з людьми бесіди про сучасний момент, пояснювати їм політику партії.

— Та це я роблю... Тільки ж це — балачки, а не робота...

— Ти помиляєшся... Скільки у вас інвалідів?

— У селі — душ із двадцять. Чекай, чекай... Двадцять чотири... Та на хуторах є з десяток. Той без руки, той без ноги.

— Що вони роблять?

— А що ти без руки чи без ноги роби́тимеш? В основному пиячать хлопці, долю свою оплакують.

— І довго так вони свою долю оплакуватимуть? Чи, може, думають, що прийде Денікін, то їм руки й ноги поверне?..

— Я тебе не розумію, — сказав Єлисей.

— А що тут розуміти? Треба організувати артіль інвалідів і забезпечити їх роботою, і щоб їхня робота ішла на зміцнення Радянської влади.

— Але ж не кожен може бути чоботарем чи кравцем навіть з тих, у кого є руки. А що робити з тими, хто втратив руку?

— Треба придумати роботу і для них. Якщо буде артіль, то хтось може стати писарем, хтось їздовим.

— Однією рукою не дуже запряжеш...

— То — правда... Але щось треба придумати... Люди,

живі люди, вони повинні жити повноцінно, і це повноцінне життя повинна дати їм Радянська влада. Ти зрозумів?

— Зрозумів... Але тепер інше. Де цю артіль організувати? Хто її очолить? Хто дасть нам гроші, знаряддя, сировину? Хто дасть мені мандат на організацію такої артілі?

— Я їй дам... А ти йди додому і все, геть усе докладно обдумай. Порадься з Платоном. То — розумний чоловік. Він у мене був начальником штабу.

— Чому й досі він не комуніст?

— А він тобі що — не казав, де він першу рану свою отримав?

— Казав... Але ж це...

— Ну так от. Буде він членом більшовицької партії — і скоро стане тобі в Васильківці легше працювати... Ну як, Єлисею, почуваш ти себе зараз баластом чи — штиком?

— Штиком! Штиком, Григорію! Пощербленим, але все-таки.

— От бачиш, як ми з тобою побесідували гарно?! Тепер — до дії!

Перед тим, як попрощатися, запитав:

— Як твій особистий момент у житті? Все ще й досі проливаєш сльози за тією, як її... Проливаєш? Тільки — чесно?

— Уже не проливаю.

— А може, когось уже на приміті маєш?

— А можна на таке питання не відповідати, хоч ти й секретар повіткому?

— Можна не відповідати.

— А у тебе — як, Григорію Михайловичу?

— Так, як і було. Козакуємо... Ніколи все...

— Даремно, чи не так?

— А мені промовчати можна?

— Мовчи, мовчи, мовчун нещасний!

— Ну так от, — підводячи ризику під розмовою, мовив Кравець і, всміхнувшись у свої руді вуса, сказав: — Через тиждень приходь до мене з докладним проектом артілі інвалідів. Щоб було розписано все до останнього цвяшка. Ясно?

— Я ще з Трояндою пораджуся. І з Людмилою...

— А це ще хто?

— Людмила? Хазяйка Троянди. Солдатка. Двох дітей має. Чоловік загинув...

— А чого ти раптово почервонів?

— Це тобі здалося...

— Тоді — до побачення, Єлисею!

— До побачення, Грицю.

Вони буденно розпрощалися, хоча обидва й знали, що ця зустріч може бути останньою. В надто суворі дні живуть вони обидва, надто багато куль нароблено на землі, щоб спокійно ходити по ній людям з полум'яними серцями.

А Єлисей таки почервонів, коли Кравець почав розпитувати його про солдатку Людмилу. Вже давно його тягне до цієї жінки, вже давно приходить вона у сни до нього.

Ні, не мріяв він про неї, коли служив у армії. Була ж у нього Палажка. А мріяти став пізніше, коли повернувся додому без ноги. Та й то не одразу... Бо спочатку було інше. Зразу він унадився було до діда Михайла — горе свое самогоном заливаги. Ох і пив Єлисей. Разом з отакими, як він, каліками. Врятувала його Людмила. Прийшла якомсь — принесла порваний ботинок одного з синів: їй-бо, каже, не можу ради дати, може, ви, Єлисею, спробуйте? «Та чого це ви мене на «ви»?» — здивувався Єлисей. «А ви чого мене на «ви»?» — запитала Людмила. «Ну то давай на «ти». — «Давай», — погодилася солдатка. — «Але ж я не вмю ремонтувати взуття». — «А ти спробуй». І він спробував. Довго морочився, але нарешті щось вийшло... А потім ото й пішло, й пішло. Спершу Людмила носила йому різне взуття, а далі й інші люди. І ніколи стало ходити до діда Михайла. Натомість, як випадала в Єлисея вільна година, то заходив до солдатки Людмили. Побалакати, посидіти, бо жива ж усе-таки душа. Вона розповідала про своїх дітей, а він — про те, як воював та як дійшов до каліцтва...

Йому й досі згадується його останній бій зимою дев'ятнадцятого року. Корпус Червоного козацтва летів по сніжному полю на лави білої офіцерні. Мороз, вітер... Єлисей чомусь весь час бачить отой момент ніби збоку. Кінь мчить уперед, і в якусь мить, коли Єлисей зводиться у стременах, під коня вдаряє набоем. У повітря — віялом осколки, і здається, що кінь передніми ногами влітає у коло власних кишок... А потім — усе зникає.

Отямився він під вечір... І знов — наче збоку бачить себе: зима, поле, сніг: лежить поранений; крізь гострий біль бачить перед собою вбитого коня — і біла пара підіймається над ним. Скоро схолоне. Мороз. І аж потім діходить до Єлисея, що то не якийсь там кінь, а його бойовий коник Цебрик, а отой поранений, що теж скоро схолоне, — то він сам, Єлисей Невінчаний. Він намагався підвестися, але не зміг, а коли оглянувся і побачив, що ліву штанину йому одірвало, а з тої штанини стирчить шмат окривавленої кістки, то зойкнув від жаху і зомлів.

Хтось підібрав пораненого червоного козака Єлисея Невінчаного і доставив у місцеву лікарню. Була зима, були собачі холоди. І запам'яталося Єлисеєві навіки таке. У лікарні не топилося, і був би страшний холод, якби висока температура хворих не нагрівала щочасно ці палати. Здавалося, що організми людські перед самою смертю віддавали в навколишній простір увесь жар свій, згорали, як ото згорають дрова в печі. І не диво, що кожного такого, вже згорілого, на ранок санітари виносили у покійницьку.

Як він, Єлисей, вижив у цій лікарні, він і досі дивується.

— Вийшов із шпиталю...— розказував він Людмилі, а та, слухаючи, тільки головою підкиувала із співчуття.— А вже на дворі двадцятий рік. Весна. Лець іду, у якихось шкарпетках, в обмотках, очі позападали, аж провалювалися, тільки шинеля добра від одного померлого в лікарні дісталася мені... Іду, лець на милицях шкутильгаю, аж назустріч спекулянт якийсь. Я — лець живий, нічого в мене нема, а він мені показує півхлібини і каже: «Оддай шинелю!» Я йому: «Чоловіче, що ж ти робиш? Я ж пропаду!» А він: «Оддай шинелю!» А мене хилить на землю, хилить, я чую, що падаю, й нічого вдіяти з собою не можу. І чую — знімає він із мене шинелю — і йде собі. «А хліб?» — питаю я крізь непам'ять.— «А навіщо він тобі — ти ж усе 'дно через годину сконаеш...» Не сконав. Полежав, підвівся, пошкутильгав далі.

— Ох, іроди ж є на світі,— зітхнула у відповідь солдатка Людмила.— Щоб ото та отак...

— Але то, виявляється, на краще... Якби я вхопив оті півхлібини та з'їв, то мені б кишки порвало. Це ж нам і в лікарні казали, але я в ту хвилину забув з голоду про все...

Отак вони й зустрічалися з Людмилою — то він до неї зайде, щоб побесідувати, то вона до нього. А то якось біля її хати везли хуру снопів, та й попало колесо у вибоїну, затріщала вісь — і ось уже віз перехнябився на один бік. І тут підставив своє плече Єлисей. Якраз зручним для цього боком стояв. Бо ж воза він міг підперти тільки справа — лівої ноги в нього не було. Зате вже права виявилась справді могутньою опорою. Та у плечах він був сильним. Отак він підтримав того воза, вісь не поламалася, а затріщало зате у драбинах. Витягли гуртом хуру на рівне — і поїхала вона собі далі.

— Ого-го! — почув Єлисей голос за спиною.— То ти диви який!

Озираючись — Людмила! І таким захопленням її очі світяться!

— А що ти думала — уже зовсім, навіки хреста поставлено на Єлисеєві Невінчаному?!

— Та бачу, що ні!

Ех, отут би й сказати молодиці щось таке, на кшталт: я, мовляв, не тільки чужі вози підпирати вмію, я і твою хату б, Людмило, плечем своїм підпер, якби ти не проти була... А цікаво, що б вона йому на тее одповіла?..

Та не додумався тієї миті, не насмілився саме отаке їй сказати Єлисей. А треба було б...

А втім, одразу ж обірвав себе, невідомо, чи потрібен їй безногий. Що не кажи — каліка!

А другий голос казав: каліка то каліка, але ж я теж можу на хліб заробляти, ось уже непоганий з мене швець вийшов, усе село до мене ходить.

Так що він, Єлисей, не такий уже й безпомічний, і, як казав оце Грицько Кравець, діючий штик у лавах революції... Що ж, комусь бути в бойових рядах, а він, Єлисей, повоює за владу Рад на фронті мирного будівництва і відбудови господарства. От тільки треба зорганізувати артіль.

Десь аж під ранок прийшов Єлисей у село. Йшов майже цілу ніч, і цілу ніч обдумував, як він організуватиме артіль, і як житиме далі. Уже й назву придумав для артілі: «Революційний фронтовик» або ж, якщо не проголосують за неї, то «Поранений червонець». Та тут же подумалося: а як же з тими, що не служили в червоному війську, а залишилися без рук-ніг ще за царизму?.. Але ж якщо вони будуть в артілі, працюватимуть у ній, то це ж — на користь трудовому народові і світовій революції. А раз так, то вони будуть теж однією з ланок всесвітнього революційного фронту. Отже, назва «Революційний фронтовик» цілком підходить. І так само підходить назва «Поранений червонець». Бо ж той, хто буде в артілі, робитиме ту саму справу, за яку віддавали життя та здоров'я червоні бійці. Отже, все в порядку: «Революційний фронтовик» або ж «Поранений червонець». Треба піти порадитися з Трояндою... І — з Людмилою також.

Ледь дочекався, поки сонце зійшло, — подався до Людмили.

Постукав у двері, зайшов, привітався, пробачився, що так рано, але в нього, бачте, таке діло, що треба порадитися.

А вигляд у нього був такий урочистий, такий небуденний, хоч і не спав цілу ніч, хоч і змучився, йдучи оті важкі версти... Людмила, пораючись біля печі, аж завмерла,

перелякалася: та невже оце зараз, при Троянді, й почне Єлисей казати оте, що вже не один місяць крутиться і в її голові? Ой, страм, та ще й при дітях!

Але Єлисей завів про інше — про артіль, яку він наду-мав організувати в селі.

Ну тут уже розмова пішла веселіше, без ніяковості.

— Найкраще, — сказала Троянда, — це порадитися з усіма інвалідами. Треба розпитати, хто з них що вміє, а потім гуртом обдумати, що артіль робитиме.

...Збори інвалідів відбулися в суботу, в школі після уроків. Довго сперечалися, кожен виступав по два чи й по три рази, але згоди таки дійшли: артіль треба організовувати; спочатку треба зосередитися на ремонті та виготовленні взуття, а там життя покаже.

— Ну а хто вже зовсім нічого не вміє, того навчимо, — авторитетно заявив Єлисей. — Бо я раніше цього діла сам не знав, та нужда й товаришка Людмила навчили...

Людмили, звісно, в школі не було, і вона цього не чула. Та цього ж таки вечора Єлисей їй розповів про те, що було на зборах...

Було вже пізно. Діти полягали спати. Спати лягла й Троянда. А вони все сиділи й тихо про щось гомоніли. Про се, про те, але не про те, про що думав кожен.

Нарешті, Єлисей важко підвівся та й почав прощатися...

— Я проведу тебе, — чомусь прошепотіла Людмила.

У снігах він раптом обняв її, а вона його не відштовхнула, лиш сховала голову йому на грудях.

— Ясноглядко моя... Сновіє моя... — прошепотів він.

Таких слів він ніколи в житті не казав і ніде не чув — вони придумалися самі.

Цієї ночі солдатка Людмила не спала до ранку. Крадькома, щоб, сохрани господь! — ніхто не побачив і не осудив, прийшли вони удвох до Єлисеєвої хати і там, сміючись від щастя, кинулися одне до одного. Потім лежали в темряві на його рипучому ліжку й ледь чутно вели розмову:

— Яке в тебе гарне ім'я... Людмила — людям мила... — шепотів він. — Це ж треба було колись отаке ім'я придумати!

— А ти весь гарний... І Єлисей — ім'я чудове, як у казці. Мені Троянда читала казку — віршами таку — так там є королевич Єлисей... Мій ти королевич!

— Та... який там з мене королевич? Безногий онде!

— Не смій про свою безногість говорити! Богатир ти в мене... Ласкавий ти мій... Ой, як гарно мені з тобою. Королевич мій... І як це я раніше про тебе не думала?!

— Не треба про королевичів. Ми онде революцію проти всіх королів та королевичів робимо.

— Ай, то не ті королевичі, Єлисейку, не ті... А коли ти мене вперше полюбив?

— Не знаю... Я просто до тебе став приходити, бо мені чомусь ні до кого іншого ходити не хотілося, а тільки до тебе, а вже потім... Якось я й незчувся. А ти?

— А я? Я теж не знаю... Коли ото побачила тебе у діда Михайла п'яного, то мені тебе так жаль стало! Подумала: ну що йому таке зробити, щоб він не став п'яницею?! Аж тут дивлюся: черевики порвані у мого малого. Я й подумала: понесу Єлисеєві, хай полагодить. А сама ж знаю, що ти не вмієш... Але пішла, попросила. А потім, щоб ти вчився, а не пиячив, то стала у сусідів брати черевики та тобі носити, а далі вже й таке було: степом іду, аж валяються чийсь збиті-розбиті черевики, вже ні на що не здатні. Понесла тобі, а ти морочився-морочився з ними, а таки до пуття довів. Мій ти розумний...

— Це ти в мене розумниця. Я тебе люблю...

— А дітей моїх любиш?

— А то як же? Вони ж — то ти! Як же тебе в них не любити?

— Ой, як ти мудро кажеш, Єлисейку!

...Під ранок вона перелякано глянула у вікно й зойкнула:

— Ой, як швидко кінчається ніч! Ой, треба тікати, поки люди не побачили!

— Не треба тобі тікати!

— Та ти що?

— А те! Хай усі бачать, що ти моя дружина.

— Е, то треба тоді в церкву.

— Ніякої церкви! Церква — то опіум, то ідеалізм! А я — свідомий більшовик. Я в церкву — не можу.

Людмила мимоволі відсунулася від нього.

— Ну а як же? Я не можу без тебе.

— А отак. Підемо сьогодні ж до Платона. А він у нас Радянська влада. Він нас розпише чоловіком і жінкою, видасть документа — і не треба до церкви йти.

— Ой, документ — то папірець. А треба ж — перед богом.

— А перед богом, якщо висловлюватися по-стародавньому, ми вже й так чоловік і жінка...

— Ой, що мої діти скажуть?!

— А те скажуть... Я їм сам скажу: оце раніше я був для вас просто дядько Єлисей, а зараз називайте мене або татком, або Єлисеєм Євстратійовичем.

- Ні, таки треба йти додому!
- Та побудь ще!
- Так день же скоро буде! Незручно ж як!.. Ні-ні, я побігла.

ВАРКА

Цієї осені дивне диво сталося за Дніпром. Верстов отак за півсотні од Васильківки із надр землі вирвався в повітря природний газ. Від вогника випадкової цигарки чи від сірника він вибухнув величезним полум'яним стовпом до хмар. Горів стовп удень і вночі. Ночами видно було з Васильківки, як світилося небо далеко за Дніпром. Кажали, що люди, які жили поблизу того місця, не знали, як угамувати його, загасити. Особливо зловісним видовище те було вночі. Із півночі на південь летіло птаство — і величезними зграями прямувало на вогонь. Розказували потім: погоріли ключі журавлів та гусей, ластів'ячі юрми і сила-силенна іншої птиці...

Дуже богомільні баби та молодіці, наслуховавшись розповідей про стовп вогняний (та й надивившись ночами на заграву за Дніпром), говорили про кінець світу, приходили до сільського батюшки — розпитували. Батюшка Іоанн (він же Іван Микитович Казанський) — чи то, може, через свою велику освіченість, чи, може, через небажання конфліктувати з Радянською владою, чи, може, ще через які причини, — про кінець світу нічого не говорив, а більше наголошував на тому, що багато розпусти розвелось, що від неї аж земля репає і смердючі гази із себе випускає.

Казазейова Варка стояла вечорами біля церкви, трохи осторонь від молодіць, які, дивлячись на заграву за Дніпром, раз по раз хрестилися та говорили про гріхи тяжкі, за які прийшла оця божа кара та господне знамення, стояла і думала якусь свою німу думу. Отой вогонь, що здаля осявав її обличчя, робив її, незграбну, незугарну, мовби красивішою. Щось начебто красиве і зловісне намагалось заворушитися на її обличчі, щось голосне-голосне мовби хотіло, жадало прорватися крізь її німотність — й ось-ось прорветься.

Троянда Матвіївна виявилася доброю вчителькою. Вона, правда, не навчила Варку розмовляти, але читати і трохи писати навчила. Варка спершу ніби не хотіла, щоб її вчила Троянда, але якийсь вогник виблискував у її очах, щось тягло її до оцих значків, які позначали звуки, навіть щось їй це було потрібно. І Троянда взялася її вчити.

Важко, дуже важко давалася Варці письменність, але видно було й те, що і Варка хоче навчитися читати й писати. Цілими вечорами сиділа вона біля Троянди (коли та не була у клубі чи не їздила в Цапівку) і слухала її пояснення, роздивлялася намальовані нею літери, намагалася збагнути, як із літер складаються слова.

І таки вивчилася... Якось улітку прийшла до Троянди, а тітка Людмила й каже, водночас показуючи на мигах: немає вчительки, поїхала в Цапівку, буде завтра. Щось хотіла сказати Варка, але не змогла. «А ти напиши їй,— сказала тітка Людмила.— Ось олівець, а ось папір. Напиши, що узавтра прийдеш, хай чекає!»

Напевне, з півгодини просиділа Варка за своїм листом до вчительки. І, нарешті, написала: «Будувзавтраварка».

Господи, якою щасливою була наступного дня Троянда! Як вона цілувала Варку у її одутлі щоки, як танцювала довкола неї! «Варочко, рідненька, та я ж із тебе професора зроблю! Ти ж будеш у нас — я й сама ще не знаю, ким!.. Робесп'єр казав, що знання — то найбільша у світі сила!.. А може, це вже й не Робесп'єр, а я, Троянда Червона?!»

А Варка мовби й не раділа. Вона відверталася від обіймів та поцілунків і ніби ще дужче зажурилася від того, що досягнула таку велику премудрість. А потім на обличчі з'явилися не то рішучість, не то відчай,— і вона почала показувати щось таке на мигах. Троянда зрозуміла: Варка просить у неї зошита. Назовсім... Із зошитами було тоді трудно, але Троянда знайшла одного. Дала. І олівець дала Варці: пиши, жінко! Може, письменницею станеш, новим Марком Вовчком чи Лесею Українкою...

Кілька днів не приходила Варка до вчительки, а коли прийшла — Троянда злякалася: мов постаріла Каказейова дружина літ на двадцять. У чорних косах сивизна завітислася. А очі,— мовби попелом хто присипав...

«Що — списала вже зошит?» Варка заперечливо покрутила головою. Ні, не списала. А може, навіть і не починала списувати. Складалося враження, що, може, їй навіть страшно підійти до того зошита. Щось саме таке мигнуло в думці Троянди. Мигнуло — та й майнуло кудись у підсвідоме.

Рідко тепер приходила Варка до вчительки. Худнути стала, зморшками братися, сивіти. Коли приходила, то перше, що бачила в її очах Троянда,— це був біль, це була якась несамовитість. Мов на сконі.

— Що з тобою коїться, Варко? — питала вона.
Мовчала Варка.

А час же був он який! Важкий, страшний час!.. То налетіли махновці на вершинську комуну, Семена-матроса вбили, то банда Коноплі знову повернулася в повіт, почала розбійничати. Хлопці-чонівці гасали загоном верхи степами, а з ними — й Оришка з Вершини. Півліта й півосені отак прогасали. Ніби втихомирилося в повіті. Та чи надовго?..

Коли Луки Митрофановича не було вдома, Варка витягувала свій зошит і перечитувала те, що змогла написати. Починалося так: «Трояндоматвіївноправдулишупропитрихуїіншихщоїхповбивавмійчоловіклукакаказей...» Між словами не було пропусків, усе злилося в одне слово, в один крик, в один зойк. Варка згадувала всі вбивства та крадіжки, вчинені Қаказеем у Васильківці, у інших селах та хуторах, у Цапівці... Вона не могла не писати, їй треба перед кимось було виговоритися за свої гріхи. Так, так, вона вважала себе такою ж грішною, як і її чоловік. Він убивав і грабував, а вона знала й нічого не зробила, щоб цьому запобігти. Вона не могла пояснити цього Троянді, хоча Троянда зрозуміла б: страх. Страх спочатку паралізував Варку, коли вона довідалася, з ким живе. Але щось ще тримало її на світі. Інакше б вона вже чи втопилася, чи отруїлася, чи повісилася. Вона не могла піти зі світу, не сказавши людям, чому... Була в неї думка й інша: убити Қаказея, вбити Луку Лукавого, а потім і себе. Але ж ніхто не знатиме, що це її суд за Петриху та за інших людей, убитих ним. І от тепер вона оповідає все це паперові, а папір оповість Троянді...

Тільки як після цього дивитися в очі вчительці, людям?!

Аж тут запалало за Дніпром. Вирвався під небо стовп вогню. Зловісно палали хмари на обрії. А на душі у Варки мов щось засвітилося. І вона зрозуміла, що їй треба робити... Котився по небу блідий, малопомітний місяць...

Варка постукала у вікно до вчительки.

Вийшла тітка Людмила. Побачила Варку. Аж здивувалася. Очі Варчині блищали в темряві. «Що з тобою? Ти не хвора?» — помацала їй лоба. «Ні», — заперечливо похитала головою Варка. «Учителька буде взавтра. Знову поїхала у Цапівку. Сьогодні ж неділя. А там у неї — свої справи. Мабуть, отой хлопець, що вірші пише. Дуже сяяли в неї очі, коли про нього згадувала...»

Варка мовчки стояла, тримаючи в руці зошит. Потім так само мовчки простягнула його тітці Людмилі. «Це — мені?» — «Ні!» — аже перелякалася. «Вчительці?» — «Так, тільки їй!» — закивала жінка Луки Қаказея...

Назад вона не йшла, а бігла. Не вулицею — городами. Майнула повз грушу, де вовтузився у своєму гнізді одинокий ворон Чорне Око. Видно, далека заграва за Дніпром турбувала й його. Він хотів крякнути, але зрозумів, що то повз нього йде Варка — кряч не кряч, не озветься. Хоч почув ворон Чорне Око: про лихе думає Варка, про таке лихе, що навіть у нього, зловіщого птаха, пір'я сторч на спині стало підійматися.

Довго не міг заснути ворон Чорне Око, все позирав у бік хати, де спав господар і де не спала Варка, а потім зірвався з гнізда і просто крізь темряву полетів, розганяючи крильми почорніле повітря. Сів на покрівлю і, крячучи, почав розгрібати солому...

А село спало. І ніхто того не чув.

А Варка була така ласкава з Лукою, наче це була перша ніч їхнього подружнього життя. Лука й сам здивувався, звідки в неї така любов до нього взялася, і йому захотілося знову згадати своє парубкування, і пастушку Одарку, з якою він пізнавав колись усі радощі життя — ой, як пізнавав... А потім пастушка чомусь утопилася — і ніхто не знав, чому. Тільки знав Лука. Бо призналася вона йому, що носить під серцем його дитя. Любили купатися вони в Орелі удвох ночами — таємно стрічалися, щоб ніхто-ніхто не знав. Там, на Орелі, він і підпірнув під неї, вхопив за ноги й потяг на дно. Билася, рвалася, мов велетенська риба, Одарка, пішли вони удвох угору, на поверхню, бо йому вже повітря не вистачало, він випірнув, хапнув, а їй не дав — і затихла вона через хвилину, і пішла поволі на дно... Аж через кілька днів виловили її майже біля Дніпра і поховали. Сьогодні Варка була така ласкава, як Одарка. Йому здавалося, що до нього знову повернулася молодість, але ні, ні — не ті вже сили... А Варка не відставала, а Варка обвивалася довкола його тіла, мов ласкава, ніжна й солодка змія... І він знову повертався в молодість, знову і знову, аж поки не провалився в сон.

Він не чув, як Варка прив'язувала його рушниками до ліжка. Не чув, як розливала по хаті гас. Не чув навіть, як вона облила і його, і ліжко отим гасом.

Він почув усе це тільки тоді, як на нього накинувся вогонь. Лука сіпнувся, хотів скочити з ліжка, але щось його тримало. У вогні він побачив, що прив'язаний до ліжка Варчиними рушниками з півниками та виноградом, а Варка стоїть над ним і німо сміється...

«Пусти! Розв'яжи, дурепо!» — закричав він. Але вона не підходила. І він горів по-живому, і кричав страшним го-

лосом, а в хаті було повно диму й вогню, і беззвучно ретоталася над ним Варка, показуючи якусь сережку.

«За що? За що?» — волав він. І розумів, за що... Петришина сережка... Але не думав, що це буде так швидко і що це буде так страшно.

Люди збіглися до обійстя Луки Митрофановича Каказея, коли покрівля уже обвалилася вниз. Якби і вдалося пробитися крізь щільно замкнуті двері та заставнені вікна, то все одно вже нікого й нічого не вдалося б урятувати.

Хата палала, гототіла вогнищем, розкидаючи іскри. Добре, що стояла вона на відшибі, а то й інші хати зайнялися б...

Ворон перелякано літав над обійстям, перевертаючись у гарячому повітрі, і крякав, крякав, крякав...

— Ой, людоньки, наче щось сказати хоче!

— Та хто його зрозуміє? Може, й хоче, та не може.

— Як ота бідолашна Варка...

Ворон раптом полетів до свого гнізда. Подлубався в ньому, а потім знову злетів. Ось він — між тьмою і світлом, майже над самим вогнищем. Щось блищало в його дзьобі, а потім він каркнув — і воно полетіло вниз, ударилося об палаючу стіну і відлетіло вбік.

Тітка Людмила, заслоняючись рукою від жару, що палахкотів від хати, підійшла ближче і підняла те блискуче, що впало.

— Ти диви... Золота сережка.

— Людоньки! Та ж то — Петришина сережка!

— Йй-бо, Петришина!

— Одна... А друга де?

— Воно тобі треба?.. Онде люди згоріли в хаті. Живцем... А ти...

— Ой, людоньки, до чого все йдеться?

Усе згоріло в пожежі... Люди ще постояли, погомоніли, а потім розійшлися. Ніч стала темна, ще чорніша, тільки на небі лишилося і жевріло багато недопалків...

Та ще жевріло на місці Каказейового дворища.

Та мовчки двигтіло далеке вогнище за Дніпром.

Криваві зарубини на рисах хмар.

ІНТЕРМЕЦЦО

(Із щоденника Павла Вуса)

О, я повертаюсь до своєї власної весни. Мені все частіше доводиться розкривати свої записники. З них, як із засіяного лану колись холодної озимини, розпускаються і пнуться до зросту зеленини дум, образів, тем і пісень, забарвлених настроями світлого сьогоднішнього дня!

Говорили хвилі
Про туман про білий.
А з-за білих туманів
Схід немов потемонів.

Я поїхав — гей! — у казку
На червоному коні...
Не знайшов твоєї ласки —
Світ мені потемонів....

У віршів — не та мова, що в реального життя. Я у вірші пишу про дивну казку, в яку я їду на червоному коні, а насправді я поїхав у Крим, на лікування. Кравець викликав у повітком і відправив мене лікуватися, дисципліна є дисципліна. Медицина знайшла у мене туберкульоз. Я давно про це здогадувався. Ще позаторік почав писати оповідання...

Сільський комсомолец. Умирає не від кулі, а від ТБЦ.

Надто рано, ще на світанку серце мов клепле гостру косу смерті. Скосить трави дум, мрій і моїх жадань... Скосить якраз тоді, коли висохнуть роси і кременистий шлях та гуляй-вітер будуть кликати орлино і принадно.

Красиво і малозрозуміло. А в натурі був рудої масті кінь, курортні дрожки з балдахіном, візник і загадкова жінка, якої навіть ім'я не знаю.

Багато несподіванок приніс мені Крим. Після пекучого дня зовсім неждано для мене настала холодна ніч. Візник почувався своїм на цих старих дорогах. Перевірений багато разів царськими жандармами, він тут їздив половину свого життя, з того часу, як був списаний з корабля. Він пішов до своїх знайомих, залишивши напризволяще нас. Яюсь так трапилося, що ця жінка взяла своєрідне шефство наді мною з перших хвилин знайомства. Вона визначила ціну візникові, вона стежила за моїм одягом під час спеки і похолодання, вона була то грубою, суворою, то доброю і аж ніяк не ласкавою. Їй було, певне, десь під тридцять, вона вміла з твердістю практичної людини визначати свої взаємини з кожним чітко і ясно. Це був класичний тип всеросійської перекупки, яку я знав і в Полта-

ві, і в Лубнах, і в Цапівці, і в Катеринославі. Цей тип у суспільстві далеко багатогранніший, ніж зображують його мода і досить прямолінійна наша література. Не завжди це тип спекулянтки, це своєрідна професія засобу існування, народжена періодом воєн і революцій нечуваних масштабів і незнаних пертурбацій. Цей тип кувався в горнілі досить крутого вогню — і це все матері, позбавлені війнами синів, і жони загиблих мужів. Богородиця, в якій був син-одинак і якій не довелося знати, що таке прогудувати сім'ю і прогудуватись самій, — можливо, і була свята. А коли б її поставити в умови жінки міста чи містечка, яка залишилася лише з квартирою чи будиночком, що аж нічого не давали, — як би в таких умовах повела себе богородиця!? Якими засобами вона б здобула собі шматок хліба, і спідницю, і кофточку, і хустку? І ось в цій стихії складався тип пристосуванки до умов. Тут були вдахи і невдахи, модниці і нехлюйки, чисті, як кристал, і слабкі на всі жіночі слабості, тут було море жіночності і всі грані мужської грубості, запозиченої чи завченої від чоловіків, що пішли десь на ратні діла, а вертався чоловік — і жінка ставала жінкою, вона немов здавала свої бойові клейноди трудних днів війни і поверталася до свого одвічного жіночого — годила мужу, лагодила білизну (була сама — то й дітей по-мужському вигодовувала, в руках держала), все мужське передавши мужу.

І ось така ж.

В той день я не зрозумів усього, і, як здавалося, моя зустріч була звичайною — та й справді, була вона звичайною. Подорожня зустріч, та й тільки. І все це на тлі неймовірно синього неба, і ще синішого моря, і гірського пейзажу, і незвичних звуків цикад; візник — старий матрос, який оселився назавжди на рудій землі Севастополя, виписавши з Полтавщини жінку і наживши багато тут дітей. Тут, де пахне море, де віють стьожки матроських безкозирок і щодня стрічаються всі чини морської служби, — до чого звук і від чого вже ніколи не позбавитись. А на Полтавщині брати — наділ на клапті, злидні і безземелля. Багато хто знайшов собі тут роботу, а найбільше стали візникувати, справивши курортні дрожки з балдахіном, або як тут кажуть, з балдахоном.

Пасажири їдуть — хто до Байдар, хто далі, до Ялти...

Ночівля в Байдарах.

Де спати, де притулитись, я не знав. Територія наша — оці дрожки. Та вона, здавалося, й не думала над цим. Йі

око швидко знайшло затишне місце проти неба. Негайно було щось підмощено, підстелено й розстелено... І нам треба було тут розділити постіль на двох. Я біг, і моїй спині було тепло, і скоро я, стомлений, заколисаний співом цикад і леготом моря, заснув першим сном на морському узбережжі.

Ніч літня скоро, і я прокинувся, коли вже візник поїв коней і лагодив наш тарантас. Мені здалося, вона була дуже сердитою, але, як я зрозумів, вона сердилась не на мене, скоріш, на себе,— а в чому вона себе винувала,— от оцього я і не зрозумів до сього часу.

А море Черное шумит не умолкая...

Потім — Ялта. Потім — санаторій під Ялтою. І тут же — перші знайомства, перші враження, перші слова лікарів, що треба відпочивати, не перепікатися на сонці, не лізти в воду без дозволу і таке інше. «А вірші писати можна?» — «Скільки завгодно. Тільки не закохуйтеся — вам треба берегти сили...» Смішний народ! У кого, як не в Оришку, може закохатися Павло Вус — цапівський комсомолець і майбутній класик української пролетарської поезії?

Збоку все це має приблизно такий вигляд:

«А він усе мовчав та мовчки нотував щось до своєї книжки-щоденниці — думки чи образи, факти чи діалоги зустрічних людей, чи образки новелок, майбутніх полотен. Його можна тоді було віднести до штатів ворожої агентури, прийняти за спритного маклера, а ніяк не за майбутнього письменника.

Зараз вечір та два рядки непочатого і незакінченого вірша:

Стою, вечірній, коло моря,
Де гори з хмарами зійшлись.

Метеорити світять, коли летять.

Панський сад, повно солов'їв. А у мене — жодного солов'я...

Зоре моя світова — високая, досвітня.

Зоре моя, розлучнице...

Життя звабне, справжнє, красиве у вічному наповненні його молодістю. Коли б не вона, то навіщо й життя. Про що це я? Про молодість взагалі? Чи про дівчину з Вершини, що зветься Оришкою?

Босоніжка-білоніжка.
Диким маком ти цвітеш.

Народила Оришка хлопчика. Спартакком назвала...

У моїй кімнаті заграло сонце, зашуміли ліси, прийшли

люди, що я колись зустрічав, і люди, які колись народяться і житимуть...

І все ясне, і все мов сон,
Мов тисячу століть з-за океану...
Шумить, біжить: ашшу, ашшо...
Співає щось таке останнє...

Дівчат я неймовірно боявся, але ж і тягла мене до них якась невідома сила теж неймовірно. Од першої-ліпшої дівчини я одсахувався, мов од сатани, але ж, разом із тим, образ жінки вставав переді мною в усій сатанинській, запаморочливій привабності.

Не згибаючи крил і плес,
Пропливла молодая ріка,
В ручаях весняних колес,
Вся в листу, вся в вінках...

Іноді й тепер сниться збірна кохана — краля Наталя, Марусина з-над Орелі, Віра, що з Васильківки. І отак — одна й не одна, як це й може бути тільки в сні. Але це — інколи. А Оришка — весь час переді мною.

Синій прожилок на скроні видає ніжну шкіру обличчя. Рожева усмішка її грає весняним ранком юності. Я люблю цю квітку і, закоханий, часто марю нею уві сні.

Я шукав кожного випадку, щоб зустрінутися з нею, бачити її, та й коли цього не ставалося, то все одно вона стояла переді мною, ввижалася мені, ні на хвилину образ її не залишав мене. Крізь туман кохання я зрозумів чи, може, тільки відчув, що це вже хвороба.

В перкалях хмар сьогодні тихо,
Прозорий день. Нечутний вітерець...
А на землі, немов завмерлий вихор,
Горить огонь розтоплених сердець...
А може, краще так:
Ось вибухнути сміхом
І кров'ю на вустах зустріти свій кінець...
І не загасить ніч,
І не загасить лихо
Горючого вогню
Захоплених сердець.

...Відчув, що це вже хвороба... Була кваліть, яку я намагався перебороти... Потім — кашель. І кров у кашлі... ТБЦ.

І одпалав мій бій ураз,
Нещадний, юний і прекрасний...
Чого прийшов я в тихий час,
Як бурі з сонцем згасли?
Чого я жду? Яких квіток?
Якого повного розмаю?

Не принесе мені ніхто —
Я знаю,
І жданки правдою гіркі...

Стоп, комсомольцю Павле! Щось не туди ти ведеш, не на ту руч ти горнеш! Що за світова печаль у дні світової революції? Як це так «одпалав мій бій ураз»? Безграмотно — і з погляду граматики, і з погляду політики! Фанасій Злючий врізав би в вухо за такі рядки. А Кравець скаже: «домашня контрреволюція» чи щось на зразок. То що — я не маю права поділитися печаллю своєю?

Йшов повз жіночу палату. Гукнули мене жінки до себе. Сміються. Що таке?

Повставали. Всі хвалилися снами. І Ганя:

— А мені солдати сняться...

— І багато, Ганю?

— Дуже.

— Рота, Ганю, чи полк?

— А що більше?

— Полк, Ганю.

— То полк мені снівся...

А в руках уже конвертик тримала, на якому замість марки стояв фіолетовий трикутничок. З-під подушки його взяла і в сотий раз роздивлялася.

З-за гір приходила ніч. Бушували південні чорні дощі. Ми з Ганею стояли на веранді... Розмовляли.

Амфітеатр вогнів у горах між хмарами. Хвильні вогнища над проваллями долин. А мені чомусь придумалося:

В холодок туманів,
Десь під сонць розквіт,
Молоді та ранні,
Йшли вони горіть.

Ганя стояла біля мене і, тихо час від часу кашляючи, оповідала про своє життя. Петроградське дівча, дев'яност п'ятого року народження. Батька в сімнадцятому вбили юнкери. Мати у вісімнадцятому вмерла від туберкульозу. Вирішила поїхати до тітки у Джанкой. Може, там якось перебуде. Було їй тоді скільки? Тринадцять... Їхала, ночувала на станціях, просила милостиню.

Я слухав — бачив...

1918 рік. Осінь. Синельникове. Буржуазія з Петрограду, Москви тікає на Крим по Николаївській дорозі. Вокзал забитий вкрай. «Боже мой,— звертається графиня Н. до

княгині К.,— даже не верится, что по этой же Николаевской дороге мы ехали три года назад... Но как!.. Отдельный вагон, комфортабельное купе... Что же случилось? Почему мы должны теперь страдать невыносимо в этом смраде рядом с мужиками? Княгиня, почему? Почему эти скотские условия? Да и скотам, очевидно, привольнее в хлеву...» Поряд — у неймовірних ревматичних муках якийсь поміщик, гемороїдальний купчина — і вповалку лежать у кожухах-кобеняках якісь дядьки, перекупки...

А коло вікна стояла дівчина. Це була Ганя. І думала: «Ну вони страждають, бо мучили народ... А я за що?» І захотілося їй умерти. Точніше — не захотілося жити. Вона вийшла на вулицю, під дощ, і стала чекати поїзда, щоб лягти під нього. А поїзда не було й не було... Вона промерзла, вона плакала під дощем, аж поки якийсь дядько у кобеняку не потяг її на вокзал. Вона одбивалася, але він її вдарив важкою рукою по щоді і примусив слухатися. Напоїв окропом і забрав до себе. У нього, виявляється, була донька — її вбило снарядом...

І от Ганя живе у нього. Не то донька, не то наймичка. Дядько куркуль. Комсомольці кажуть: іди від цього глитая. А Гані несила: він же її врятував. У неї був туберкульоз, дядько її смальцем годував, травами поїв. А тепер, коли вона трохи оклигала, примушує працювати нарівні з наймичками. Не дуже воно й важко, але...

Що ти порадиш цій дівчині, комсомольський поете Павле Вусе?

Чув, як розпитують ті, що приїхали у Крим, про квартиру:

- Вікно єсть?
- Єсть вікно.
- Пол дерев'яний?
- Дерев'яний.
- Отоплюється?
- Отоплюється.
- Єсть.

Це так домовлялися про квартиру один чоловік років тридцяти з хлопчиком на руках.

Я зупинився і запитав малого:

- Як тебе звуть?
- Петя.
- А років скільки?
- Три з половиною.

...А увечері ми з ним стрілися знову.

Увечері, держачись за батькову руку і показуючи дру-
гою на місяць, він запитав: «Чому сонце, тату, знову зі-
йшло?»

І раптом згадався світ таємниць і глухої романтики
мого раннього дитинства. Одійшла юність, надійшла суво-
рість, бо все те межує з дозрілим віком і реальним часом
сьогодні.

Дукати срібних хвиль.
(Напої океанні).

Це було як тепло в заморозливих стужах осінніх, про-
холода немовби, в пустелях палючого сонця, як оаза, кри-
ниця, тінь хмарки вгорі.

І пройде двісті літ, а листя буде падать.
І осінь шелестить на серці, на душі...

Майстерні, де ремонтуються годинники, шум лісу, гли-
бока осінь, зоряне небо, переліт птахів — завжди на-
штовхують мене на філософічні роздуми про скоромину-
щість людського життя. Світ може бути тісним у практич-
ному житті, але світ мій великий та широкий. Природа,
життя рослин і тварин, світи. Які нескінченні, неоглядні
далі.

Сон дивний приснився.

Я на білій льодині. Льодина на голубих розливах рік.
І навколо весна і сонце. Та мені од того не легше, бо я
щохвилини можу посковзнутися і втопитись.

Зі сну виходив, як по сходах: прокинувся — заснув, про-
кинувся — заснув, знову прокинувся і знову задрімав... І
так, доки зовсім розвиднилось. І щось незрозуміле співало
в голові:

І вже з тої сторони
Не питали: хто він, хто він?
Тільки дзвони малинові
Та повернення луни.

Моя дівчина дивиться на обрій, а степ шумить своїм
низинним шумом трав...

Мла
Оддаля,
І дрібнішають кручі,
І хати — не хати —
Лісові листи
По полях летючі.

У шістнадцятому, верхом стоячи на коні, навскач міг
летіти. І падав, і, падаючи, розбивався. А потім знов за
те ж...

Цікаво було відводити коні в табун, коли дядько-сусіда звідкись приїде і, розпрягши, скаже: «Відведи в табун, ще рано — напасуться». І я відводив: це їхати понад нивами, торкати колосся пшениці, минати вибалки з рожевими і жовто-золотими квітами. А потім їхати через шелюгу, це ліс у нас такий, вічно шумливий, бо осиковий, а осичина завжди шумить. Ще в тому лісі багато шелюги росте, бо на пісках, а вона млосно пахне, особливо в літні полудні. Як хороше їхати було цим лісом! А потім приїде раптова думка, що за тобою женуться якісь казкові бузувіри (з прочитаних книжок чи з бабусиних оповідань?), і ти, презавши гнідою лозиною, мчиш поміж деревами, поміж кущами, тільки вітер полоще обличчя та надимає бумазееву сорочку. Аж ось і череда на узліссі, і табунець коней біля неї. Боже, хто ж пасе череду сьогодні? Іван Орлянський — батько — певне, спочиває, спить, а край вибалка стоїть його менша дочка, Оришка.

А то ще — незабутнє...

Я — хлопець п'ятнадцяти років. На трійцю. Скрізь клечання. Посипано травою, квітами-васильками, що пахнуть затьмарно, і все таке пахуче. Вся сім'я в гостях, крім Настінки сусідської, дев'ятнадцяти років... Наблукавшись, прийшов і ліг спати в кімнатці, в якій горіла малинова лампадка, і від цього все здавалось малиновим. Прокинувся від близькості розпеченого заліза — гаряча щока Настінки пахтить, тверді як камінь груди обліті малиновим світлом лампадки... Охоплений її руками, відчув усе пружне жіноче тіло, що горіло, прагнуло... Підкоряючись її волі чи її невимовній пристрасті, чомусь боячись, зробив неслівний рух — і... Я вже весь в її обіймах, завладаний нею. Глянув — у неї закриті очі, тільки чорні вії здригаються, а брови — як застигли, а я, всю її відчуваючи, подумав: гріх, гріх... Я Оришку люблю! І залишив її самотною в кімнатці. На другий день, працюючи разом коло бочки з водою, не дивились одне одному в вічі, і Настінка червоніла весь час...

А потім якось смикали солому (під осінь) і в курені пахучої соломи — знову зустрілись. Уже підріс, не світила малиновим світлом лампадка. Та все 'дно подумав: «Оришко! Я тебе люблю! Не хочу Настінки!»

Ось так.

Золоті, золоті,
Запалали вогні над зірками.
Стали обрії раптом круті,
Блискавки здійнялися клинками.
Залишайсь, не іди,
Тобі килимом руки прослались...

У росі — твого сміху сліди,
В пелюстках — твоя дивна печалість.

Інтересно, чи є на світі таке слово — печалість? Може, й нема, але без нього мені не можна.

Сьогодні Ганя — ну ота, що їй полк снився — ходила зі мною над морем і розповідала про свої печалі. Пише їй листи один червоноармієць, але вона його не любить. «Чи можна виходити заміж без кохання?» Я думаю, що ні.

На заході по обрію — хмара чорна; її сувій облило кольорами.

Хвилі, хвилі...

Придумалось на березі:

Ніхто вас не повторить,
не згада,
Ви йшли крізь тьму історій,
як орда...

Кінчається вересень. Пахне осінню — ласкавою, ніжною. Пахне ледь-ледь... Іноді забуваєш про те, що осінь, що скоро закінчується 1922 рік...

Малому Спартаку Орлу-Орлянському десь уже три місяці... Оришка...

Осінь. А сьогоднішня ніч весною пахне...

Весняно-холодна ніч, і зорі такі ясні, далекі, кольору нікельованої сталі. А воронена сталь. Кольору мого нагана в 1918 році.

Хто трупом поле засіяв?
Задля врожаю якого?
Во ім'я отця і сина
І духа святого?!

У голові складається... Поема про війну. «Йване, брате мій, чи чуєш ти?..»

Немає брата Івана. Лежить десь на Стоході. «Во ім'я отця і сина і духа святого...»

Що — поема?! Тут треба — цикл романів на людському матеріалі років 1918—1920-х.

Людина закінчує свій цикл життя і вмирає так само, як і кожна тварина — кінь, собака, бик, коза, вівця... Але тварини, як і все живе, закінчують, звичайно, лише фізичним кінцем існування — тоді ж як людина відходить з думами, з мислями, з набутим досвідом життя, мов повна чара по вінця, розбиваючись об скелясту приреченість. У цьому, власне, і трагедія смерті. Але єсть величний вихід для людини і з цього — це віддати якомога більше, як з чаші

перелитого вина, все багатство своєї душі, надбання розуму, всього себе людству, поколінням, наступному. В цьому вихід, і більш того — в цьому людське щастя.

Находило літо кривавих баталій,
І сонцем горіли поля Заорілля,
Червненого вітру хорти завітали,
І кулі, і колос смертельно шуміли.

Цікаво світ збудовано. Учора почав писати вірш «Находило літо кривавих баталій...», а сьогодні узнав, що отой чоловік із хлопчиком — недавній командир у корпусі Червоного козацтва. Демобілізований через хворобу — ТБЦ. А хлопчик — його синок. Народився у березні 1919 року. Мати була санітаркою. Загинула від вибуху бомби.

Ми сиділи на березі, малий Петрик кидав камінці у хвилі і сміявся, коли втрапляв у «ведмедика» — так він називав гребінці хвиль. Я поправляв: «баранці треба казати», а він усе: «ведмедики».

Сонце заходило. Море, мов велетенська казкова нива, починало розпарюватися все дужче й дужче і скоро запалало безкраїм розливом ущерть по вінця обрію, — і тільки на заході здавалось: перехилився гігантський ківш, а звідти виливалася пекуча металічно-вогненна маса.

Ми немов пливли в цій масі — і оточення, і настрої, і все це було нам за казку.

Я дивився на це довго, на малого Петрика — і в голові снувалось... Початок забувся, а далі так:

Тих золотих ведмедиків
І срібних рун морських
Буде йти безперейно
в вільне коло,
хвильне коло,
До країв чужих...
Буде хмарно,
Буде хвильно,
Під тугі вітри вечірні
буде йти, шуміть.

Як далі — забувся.

Треба потім попрацювати й довести до пуття. Щось таке фантастично-ліричне народжувалось. Ну про це потім.

Гончаренко (це — командир у козацькому корпусі) розказував, як йому воювалося. Такий собі спокійний, зовні незворушний чолов'яга, довгорукий, зеленоокий, — ох, як ці очі палали в нього, аж іскрами прискали, коли він розказував мені про своє — червонокозаچه:

— Стоймо! Готові! Чекаємо! Фатез — Понирі!.. Напроти стояли дроздовці — багато старої офіцерні! На прапорах гасло: «Не боюся нікого, крім бога одного». — «Нічого, ми їх злякаємо!» — сказав Примаков і пішов у прорив! Р-раз! Дроздовців, пластунів було розгромлено!.. Ну як?!

Такий красивий — хоч картину з нього малюй. На тлі металічно-вогненної маси!

— Був такий боєць — усе брив голову і точив шаблю. Підійшов до Примакова, коли той читав газету: «Дай, командир, газету — цигарку скрутить...»

І показав, як той підійшов, як по-одеському шепелявлячи, говорив з Примаковим.

Він захоплено любить рибну ловлю. Коли взяли в армію і він потрапив до кінноти, — поруч з шаблею у нього в думці і в ділі діяла вудка. Він завжди мав при собі добру, плетену з волосіні вудку, а вудлища роздобував на місці, коло тієї річки, де бойові коні його частини пили після гарячого бою скаламучену воду.

Не розумів він тільки смаку вудіння у бистрій воді, як-от у Дністрі, у стрімких річках Підкарпаття. Що може зрівнятися з тим моментом, коли на безмежно спокійній гладі якоїсь степової чи лісової річки закинутий поплавок раптом підводиться, видно найменші його порухи, а по тому пізнається і вся поведінка рибини.

Ні, не риболовам того моменту не знати!

Отакий кіннотник, amator-риболов! Випало так — це вже як з білополяками бились! — що позбувся шаблі, рушниці, кульбаки... тоді він ухопив довге шелогове вудлище і верхи на коні рушив в атаку. Він наскочив на якогось ляшка і почав колошматити його по обличчі, по спині, аж доки в руках не лишився один цурупалок. Тільки завдяки цьому ляшок живе й досі, залікувавши поранення в нашому польовому шпиталі.

— Мабуть, не дуже вдячний вам за це?

— Чому? — здивувався Гончаренко. — Ми з ним хороші друзі. Я ж його у люди вивів.

— Як же це?

— А він же медиком був, хоч шаблею непогано рубає... А нам медики були дуже потрібні. Тоді ж у нас ветеринарія була, бо ж була кіннота, а медицини не було. Коли хлопці вели полонених білополяків, помітили й мого «пораненого» — з медичною сумкою, — доставили спочатку в шпиталь, а потім у штаб. Це був у них начальник санітарної служби, а всього-на-всього фельдшер. Хлопці тут же загітували його на наш бік, і потім він став у нас ко-

мандиром. По медичній службі, звісно. І на шаблі — віддали йому — було по-польськи викарбувано: «Гонор і слава».

Слухав його й думав: «Я був молодим. Бої минули без мене...» Він, Гончаренко, з кіннотчиків старої армії.

— Сімнадцятого війна почалася, а двадцять другого я вже в бій пішов. Чотири рази в атаку ходив,— хоч би що, а то ніс донесення до штабу — шальна попала...

Трудно було служити. Принижень багато було. Читав «Воскресение» Толстого. Фельдфебель: «Шестнадцать часов под ружье!..» «Христосання» в старій армії. Унтер солдатам: «Равняйсь! Правое плечо вперед! Мать вашу, подходи... Христос воскрес... Вытри соплю... Христос воскрес...»

— За провину — наказували рухатись навкарачки, доки не звалишся. Та це все дурниця в порівнянні з тим, як унтер бив. Коли з одного разу на коня не стрибнеш...

І тут же всміхнувся — згадав, як нещодавно в часи громадянської війни один із командирів Червоного козацтва, заїхавши додому на побивку, розглядав немовля в лупу: «Чи ж моє?»

Ближче, серце,— підсумок суворий,
Підсумок життю і боротьбі.
Дужий буду я чи хворий —
Я один повім усе тобі.

Я знаю, чому знову з'явився оцей скиглячий мотив. Це тому, що й досі від Оришки — ніяких вістей. Розлюбила? Не думаю, хоч і знаю, що Хихля — суперник небезпечний... Просто пошта ще не добре працює. Довго листи йдуть. А може, Оришка не дуже любить писати листи. Хтозна? Та й дитина ж... Важко їй...

І куди б я не йшов, молодий,—
Шовкотали луги-береги!
В ноги плескали, руки цілували —
Як у купіль мене мати ізмалу.

Треба брати себе в руки. Треба не тільки приймати процедури і ходити над морем. Треба писати. Там, у моєму Цапівському повіті, йде велика боротьба. Йде боротьба по всій країні. І мої вірші потрібні в боротьбі. Треба писати бадьорі творці, як каже Кравець. Про все. Про майбутнє. Про сьогодні. Про жнива. Про любов. Про минуле.

Комсомольський дудар — молода (рима).

«Напишіть про врожаї, про туман та ярину...»

Чи я жатиму хліба,
Заорільська далино,—
Моя синя голуба,

Вітером западена.
Та гуляє переддень
В полі, в лузі, по горі...
Синій вітер, синій день,
Кажуть люди,— поговір...
Чи ходитиму в луги
Коси ранкома клепають?
В лузі темному на гріх
Славну юнку цілувать.
Дивнолітній переддень,
Хоче слави поговір...
Синій вітер, синій день
В полі, в лузі, по горі...
По землі по молодій
Хоче слава молода...
Так співай же і радій,
Комсомолівський дудар!

Ні, ще щось треба дописати... Такий якийсь награний оптимізм...

«Ой, косять, косять косарики сіно...»,— десь чув: хтось співав, та й застряло в голові, та й не виходить. Ой, косять, косять косарики сіно...

«Був я молодим. Бої минули без мене...» Чекай, а ти що, Павле, забув, як разом із Фанасієм воював? Як по-лоскалі тебе з кулемета, коли ти плив по Дніпру?..

А все ж не можеш сказати отак собі, як Гончаренко: — Сиваш — помийниця. Скупали Врангеля в помийниці.

Стигле сонце всміхається зранку...
Як поля, та й поля, та й поля —
Що робить із полями — не знає земля.
Світлих днів майова подолянко...

Про що, про кого — сам не знаю. Чомусь виринули десь на дні, на морському дні душі оці слова. Чи я їх напивав, чи хтось інший. Не знаю.

«Бої минули без мене...» Я повинен написати про своїх товаришів, які не прийдуть уже ніколи на цей берег. Написати про тих, хто не прийшов з бою. Про Орищину сестру Пріську — Пріську Орлянську, чи, як казали оті білогвардійські падлюки, Орлеанську дівку Пріську. Про Фанасія Злючого, про інших... Про хлопців і дівчат з одеського підпілля. Про тих, хто в Трипіллі... Хай будуть у моїй повісті «Революційна земля» такі рядки:

«...І стало образливо, фізично боляче, що урод, а не красень-юнак прийшов розстрілювати мене. І стало ясно мені, що образа ця близька до образи жінки, коли вона запліднює життя в своїй утробі від осоружного, небажаного. (Він умер за ідею)».

Ці хмародряпи тем зруйнованих
І задумів, не здійснених іще...

У моїй пам'яті, крім мене, ще двоє — один столяр літ сорока п'яти, на прізвище Стародубцев, — і молодий, мого десь віку, конторник на прізвище Яндюк. Остання обставина — прізвище — дуже веселить Стародубцева.

— Слухай, Савелію, а тобі Карпо Яндюк родичем не доводиться?

— Не знаю такого родича.

— А Індюк? Був у нашому взводі Василь Індюк!.. Може, він?

— Ну як він може бути родичем, як мое прізвище на «я», а його на «і»?

— Та воно й справді так. Але ж...

— Не заважайте мені культурно лікуватися!

— Та я ж хіба що? Просто, як я служив у армії, то були Яндюк та Індюк. У взводі й так мороки багато, а тут ще оці прізвища. Гукнеш: «Індюк» — а з'являється Яндюк, викликаєш Яндюка, а тобі присилають Індюка. Всім так набридло, що приходила думка: куди б одного з них відправити. По цепу передають — убито... «Кого, — питають, — невже Яндюка?» — «Ні, Шевченка», — «А Яндюк ще живий?» — «Живий!» — гукає Індюк. І всі мимоволі сміються, хоч смерть зазирає кожному в очі.

— Хороший мені гумор! — кривиться Савелій, пов'язуючи галстука.

— Та я хіба що? — виправдовується Стародубцев. — Зараз не смішно. Та як не дивно, ці два прізвища свою добру роботу робили — навколо творилися цілі легенди...

— Одне слово, — ще дужче кривиться Савелій, — солдатський фольклор вашого взводу, багатий на отакі дотепи, отакі жарти, повні отакого доброзичливого гумору.

— А що ще може бути під кулями й снарядами?

Я слухаю цю розмову і думаю своє. Написати повість про війну — отаку, з гумором! Дати багато ситуацій: Індюк бере в полон генерала. Коли Яндюк після поранення прибув у польовий госпіталь — весь взвод скучив за ним. І як тільки його не згадували, але завжди добрим словом!

А тим часом Савелій Яндюк оголошує, що він поспішає на побачення з якоюсь наядою.

— З ким це? — интересується Стародубцев. — Чи не з Анастасією з другого корпусу?

— З нею. А що?

— Нічого... — відповідає Стародубцев.

— Яка це Анастасія? — втручаюсь я.

— Та ота, що в синьому платті... І вища за Яндюка...

Я ніяк не можу собі уявити цієї Анастасії, Стародубцев допомагає:

— Трошки таранкувата вона...

— А чого?

— Пшоняним млинцем по пиці вдарено, або ж у полі град застав...

— Припиніть ваші мужицькі дотепи! — лається конторник. І шосили лупить кулаком по столу.

Стародубцев сміється:

— Ого, це як на фронті! Снаряд як бабахне!.. І нічого я не злякався, так руку мов що мотузком шарпнуло...

— А ти кинь свої непманські штучки,— втручаюсь я.— Ич, Пуанкаре з галстукком!

— Не я неп придумав,— відповідає Савелій. І показує пальцем у небо: — А он там!

— Ну, давай, давай, рибалко русалок! Дивись, щоб не залоскотали.

— Не твоя печаль! — відповідає Савелій і бабахкає дверима.

У мене в голові складається два рядки про нього:

Ви на кожному плесі ріки
Розкидали свої поплавки...

Але я мовчу. А Стародубцев щось своє, столярське, згадавши, починає говорити про цінність тих чи інших порід дерева.

— Дуб ніколи не травиться — він сам свій колір має...— філософствує Стародубцев.— Після покриття лаком. Ось, уже дивиться дуб, немов своїми живими очима... О, то красиве дерево. Його травити не треба. Трапляються малоцінні породи — сосна, грабина. Усе на світі свою суть має. І дерево, і людина. І ти, і я, і Савелій. Своє дихало в кожного...

— Що? Що?

— Дихало, кажу... Нас же сюди чого прислано? Щоб дихало лікувати. Мурашка, й та — кинь у воду — здохне. У кожного, хоч маленьке, а своє дихало є. Тобі хіба під дихало ніколи не давали? Отож-бо й воно! А він мені каже: «Мужицькі дотепи!» — бурчить старий.

Ага, зрозуміло що й до чого...

«Я пам'ятав, тому що говорила вона».

Вона — це Ганя. Ну оте саме юне створіння, що їй приснився полк. Яюсь я їй прочитав два чи три свої вірші, а вона узяла й сказала головлікареві, що в санаторії лікується поет. Це я — поет?! І примусили мене виступати. Я кажу: тут люди різних націй, а я пишу по-українськи. «Нічого,— заспокоїв головлікар.— Зрозуміють. Шевченка

ж усі розуміють!» — «Ну Шевченка,— я відчув, як мої щоки запалали.— Шевченка всі розуміють...»

Ну ось так... Мусив я виступати. Привели мене у хол. Люди з палат прийшли — велика юрба. Стільців нанесли. А я все стояв і думав: що ж читатиму? Та ось юрба людей набула організованого вигляду — розсілася. А серед багатьох людей, серед нудної маси я вже забачив кілька блукаючих очей. Тут були дівчата. І Ганя серед них. В очах — сміх... А біля неї — Гончаренко з Петриком. Коли це вони встигли познайомитися?

І я почав — для наймолодшої, для неї:

Весни святковий передзвін!
...Чотири радості без краю.
Із чотирьох усіх сторін —
гаю, гаю!..

Така незмірна дальна,
Що все здається, все здається:
Не витрима удару серце —
І обірветься, обірветься
Життя мого струна...

А потім читав про батрачку Уляну. Про те, як ніхто не бачив її краси. Все в трудах, все у наймах, усе — на когось... І от настали нові часи, а вона все 'дно у куркуля.

Ходила замурзана, погано одягнена. Потім якось втерлася рунником, а не рукавом, і вирішила: я ще можу бути красивою! І пішла до хлопців та дівчат-комсомольців, щоб з ними разом боротися за нове життя.

Коли читав цей вірш, то зрозумів: дещо треба ще додати. Подекуди — наново. Але я почув голос Гані — вона тихо сказала Гончаренкові: це вірш про мене.

Я запам'ятав, тому що говорила вона.

Ще я читав про комсомольського дударя, про славне дівча в намисті — як ухопив хлопець та й порвав, а вона — вхопилася за разок — не дала розсипатись... Ой, намисто барвисте, гра дрібнокольорів, од райдуг перецвіт!

Ще один вірш — про Оришку (імені, правда, нема у вірші, але то — про неї, про неї: «За вербними завулками моя любов живе...»).

І — наостанок! — як ми захищали Дніпро од німців, і як сік свинцевий дощ разом із справжнім дощем, а ми відступали і втрачали друзів. А потім стояли і плакали, і знали, що все одно переможемо!

І все, що перед тим перебувало,
Захвилювало (вдарило у грім... ущух...)
І потім довго насипало
В долину блискавиць, дощу.

Записки про голубу осінь, про шуми лісів, про озера і ріки я робив на нудних засіданнях, на зайвих зборах і

т. ін. і т. ін. Тим скрашував життя. А зараз відчуваю, що про природу треба писати серйозніше, чи що. Це ж таке диво! І людина — дитя природи.

Сьогодні все стоять перед очима пейзажі мого Цапівського повіту. Наддніпрянщина, Приорілля. Краса... Тут, у Криму, дерева шумлять зелено та море хлюпає. А там... Там жовтень.

Жовтень, а він іще й не жовтень — ще зелені стоять гаї і діброви по всьому Лівобережжі дніпровому — скільки глянути оком. Тільки заруділа осичина боком до сонця та поїнялась кров'ю берестина. Зелений, як ніколи, здалеку, мов килимом по білих пісках, розіслався верболіз.

І таким вічним, тисячолітнім усе здається. І сам здається самому собі — безсмертним.

Йти будеш ти під хмарами і листом,
Серед блакиті та безкраїх піль —
Оцих натхнень, оцих лугів цвітистих,
Оцих високих, аж під зорі, хвиль.

Сьогодні Яндюк з'явився в палаті аж уранці. Криво всміхається, хвастається своєю любовною перемогою.

— На розвидняк це й сталося! — каже. «На розвидняк» — це, його мовою, на світанні.

— Ну й гад же ти, — сказав я.

— Заздриш?

— Та ні... Хіба ж можна базікати про це на весь світ?

— Всі ж такі! — огризнувся Яндюк.

«Всі ж такі», — чи це ж не було пошлятиною завжди по віки віків?

— Од цієї жінки завжди таке враження, — каже Яндюк, — що зубів у неї більше, ніж може бути... Сміється на тридцять чотири зуби.

— Ну й гад же ти! — сказав я знову. — Тебе ще ніколи не били за такі штуки?

— Та всього один раз намордень колись мав.

— Ну то на тобі ще один!

І врізав я йому в щелепу. Думав, що полізе битися. Коли — ні... Встав — і до дверей. А коли вже стояв там, то вигукнув:

— Оці здорові завжди жалуються на кольки в грудях! Хуліган!

І — дьору!

— На війні я врукопашну ходив, не боявся, а от мухи не вб'ю...

Це Стародубцев так. Схвалює, отже, моє «хуліганство». А мене всього трясло.

Треба написати оповідання про кохання. Чи поему, Юнак уперше лишився в коханої. Ніч. Спали. Прокинулись. Темно. Кохана підвелась. Розчісувала косу (розкуйовджено). Дивиться: світиться волос. Синім вогнем пломіниться. Червень. За вікном темно, темна ніч від хмари, що звідкілясь насунула.

Революція для того, щоб людина стала Людиною з великої літери. А не непманом Яндюком.

От історія! Щодня пишу Оришці віршовані послання, а у відповідь — нічого. Невже може так бути: для світової революції моя поезія необхідна, а для Оришки — не дуже?! Невже Хихля-Михля переконав Оришку в тім, що мене не варто любити?!

Переглядаю останні вірші,
Що присвячено тобі.
Та невже комусь повіриш,
Що тебе я не любив?!

А про що далі писати — ніяк не придумую. Потім раптом написалося щось зовсім, як то кажуть, «не туди»:

Тільки й плакала, як стала
На порозі з ним.
Всі листи перелистала
З жалю, з жалю
За одним.

Товаришу Вус! Комсомольцю Павле! Ану, вище голову! Геть мотиви смутку і зневіри! Не уподібнюватись тому панікеру, який пустив собі кулю в лоба, а в записці написав:

— Без однієї копиці стіжок буде!

Я вирішив їхати додому на два дні раніше. Ні, це не тому, що Оришка мовчить. Просто треба мені додому — от і все! Скучив за Дніпром, за друзями. За вербними завулками. За піснею, що дзвенить увечері:

Білая хмаринко,
А лети хутенько,
Холоди доріженьку,
Коли йде миленький.
Не вертай же, друже,
Коли мил знедужав,
Ще й удар грозою,
Кого не подужав...

Мати немов і не мала ні голосу, ні слуху, але її пісні я ніколи не забуду. Вона не була, її пісня, якоюсь цілою з початку і до кінця — ні, вона виникала, як продовження якоїсь думки, якогось страждання, спогаду, роздуму, десь ізсередины серця і так само затихала, продовжуючись

подальшим роздумуванням: гіркотою чи насолодою радощів.

Пригадую, якось осіннього вечора, коли не світилось іще в хаті, мати журилася нам, меншеньким її дітям, що де ж її старші — розійшлись на заробіток. Журилась, тужила, і ось під ритм прядки ми почули її пісню:

Ой будем вас, мати,
День і ніч шукати
По горах, і по долинах,
І по чужих країнах...

І в грізній, невимовній красі встали гори і пролягли долини перед нашою дитячою уявою, а мати продовжувала... А потім прядка вурчала, а голос затих, і ми сиділи тихо-тихо.

Найбільше, пригадую, її пісні з'являлись навколо турбот про дітей.

Ще пригадую пісню про чумацьку кашу з чаєнятами —
А чаечка в'ється,
Об доріжку б'ється,
Верніть моїх чаєняток...

Коли мені було вісім років, я тонував, і спасла мене дівчина з сусіднього села, років сімнадцять їй було. Так що жінці я двічі зобов'язаний — перше, що на світ мене пустила, а друге — знов життя повернула. Чомусь я соромився, ніяковів, стрічаючи мою спасительку. Зустріне, було, де, всміхнеться, а мені ніяково — і я обминав її. Чоловіче самолюбство?..

Чого це мене на спогади, на спомини тягне?

Я твердо вирішив: сідаю писати повість про свій край, про друзів, про ці роки. Перед кожним розділом — віршований заспів. Ось один із них:

Учора впав. Сьогодні ж знов підвівсь
На тисячу колін, щоб випростатися,
І завтра ранком знову
Йти до сходу.
Так з мого чорного роду —
В землю кров!
І вгору прапори!
(Хай в землю — кров!
Хай вгору — прапори!)

А почати треба — з сонця! Ні, з вогнища! Із степового вогнища, витвореного людиною.

Вогнище... примуси, плити, печі, грубки, каміни, буржуйки... що ви в порівнянні із степовим вогнищем? Це справді звільнений вогонь, позбавлений пут хатнього.

Це все одно, як вольна птиця орел у порівнянні до свійських курей, індиків, гусенят. І хто не відчував ту пер-

вісну силу людини, запалюючи степове пахуче вогнище!? Вогнище, що пахне вітром і травами.

І буде в повісті гордий герой-поет. Звісно, ім'я буде там не моє. Але Оришка прочитає — і здогадається — це про неї. Я вже бачу ці рядки (конспективно)...

«Як ішла Ірина за Хихленка, він (головний герой) усе ходив понад Дніпром, як неприкаяний. До воріт підійшов. Через товариша просив вийти. Не вийшла. Довго потім одинаком жив».

А може, ось так буде краще:

«Коли її весілля грали, він ходив кручами понад Дніпром. Кругом цвіли лугові квіти, солов'ї співали, а йому розривали серце гуркіт барабана, виспіви скрипки...»

Ганя й Гончаренко вирішили побратися. От і розв'язалися всі її та його проблеми. Я їм сказав, щоб їхали в нашу країну, — все 'дно ж вони поки що неприкаяні, він на колесах, а вона — у дядька куркуля. Гончаренко каже: «Я за нього візьмуся — і перевиховаю!» Еге ж! Перевиховаєш таких!

Але десь через тиждень обіцяли заїхати в Цапівку. Я дав свою адресу, порадив зайти в повітком до Кравця, в редакцію.

Отже, їду...

На вокзалі в Сімферополі побачив двох п'яниць. Сидять у буфеті з залізничним довідником. Там, біля назв станцій, де є буфети, намальовано чарочку. І от ці п'яниці п'ють удвох по залізничному довіднику — яка станція з чарочкою (буфет) — п'ють. Так допиваються до Омська і далі. На станції Балашовка один з них звалюється. «Велика мати Росія, погінбнуть, Сержожа, можна».

Сірі масиви лісу деінде забарвлено дорогоцінним листям осені. У лісах, де гуща... дрібен-дощик. Рожеве піднесення. Поїзд їде та й їде. Цяточки одривалися й падали. Видно було — останні, ждали своїх хвилин падіння... Брови місяця...

Їдуть назустріч поїзди. Коли мій під'їздив до моєї станції, стояли густі наддніпрянські тумани. На полустанках безнадійно шуміли осокори і даленіли шуми верб. І сині квіточки цвітуть — ніхто не знає, як вони звуться. Я не знаю теж.

«А море Черное шумит, не умолкая...»

Далеко. Десь далеко.

Зараз зйду на станції та й піду степом два десятки верстов просто на Цапівку. Першим ділом — зайти в повітком.

В холодок туманів,
Десь під сонць розцвіт,
Молоді та ранні
Йшли вони горіть.

Ех, скільки ще прожити і зробити треба!!!

БАЗАР

Цапівка. Базар. Базар базаром! Колись воно, звісно, було багатше й голосніше, ніж тепер,— і все ж...

По Дніпру, в його прибережних лісках, стояла осінь. Вже на деревах пройнялось фарбами жовте листя, в повітрі пахло прілою рослинністю — листям і травами. Осінь владно вступила в свої права.

Тиша-тишею над світом. А над базаром — гелгіт, шум, гвалт... Народу — повно. І хоч, здавалося, й торгувати нічим, а все ж...

Сидить однорукий дядько. В руці замок. І — більше нічого. Повз нього проходять, мало не переступають. Сидить. У нього своє діло, свій гешефт на цьому базарі. Хтось на решті зверне увагу й запитає:

— Що, оце тільки такий?

— Тільки такий.

— Нема ні поганішого ні кращого?

— Немає. Ні поганішого ні кращого.

— А тобі що — треба замка? — підходить до покупця хтось із знайомих.

— Та ні...

— А чого ж ти прицінюєшся?

— Купить не куплю, бо грошей нема, а поторгуватись треба. Така звичка...

А інший тим часом купує у якоїсь тітки малосольні огірки. Тітка дає ножа: відріж, мовляв, шматочок та й спробуй. А він — геть усе в рота. І хрумає всміхаючись.

— Ого ковтнув! Та в тебе, братику, не рот, а цілий огород!

Іще ось дві молодичі торгуються за мед та за яйця. Торгувались, торгувались, але так до згоди й не дійшли. Тоді та, що хотіла купити, поглянула з жалем і на мед, і на яйця, та й:

— ...Оце про таке хороше набалакалась із вами, аж на язичку якось солодко стало...

— А ви, кумо, висуньте його ось над оцього кухля, може, мед потече... І на базар йти не треба, ще й прибуток до хати буде.

Біля купи одягнутих один на одного капелюхів із соломи та акуратно нарізаних папірців із закордонними літерами (певне, з якоїсь австрійської газети чи журналу) стоїть жевжикуватий чоловік з вусиками і пропонує свій товар:

— Е-то не реклама, а факт: гігієніческа бобага, котрая очищає комнатную вонь. А также — любимая шляпа президента Вільсона.

Тут же — й дядько Ларивон з Васильківки. Його товар не тут, а під хатю. Він ходить і напитує покупця на свою гармату... Гармата — то ціла історія. Зробили її, кажуть, у Німеччині — здоровенну-здоровенну. Дуло — як труба цапівського салотопного заводу, тільки що не стирчить у небо прямо, а навскоси. Гармату зробили, а снарядів, мабуть, таких ще не придумали... Ото, коли почалась війна, чомусь цю гармату тягли волами та й застряли в Васильківці біля Ларивонної хати. Попросилися солдати до дядька на нічліг. А Ларивонові так же ця гармата сподобалася, що ну! Кожні п'ять хвилин вибігає ото з хати, оббіжить гармату та й до офіцера: «Ну й іграшка ж у тебе ловка, якби мені...» Або: «От цяцька у вас, хлопці!..» Або ще: «От цяця, дивись, Марусю...» (Це вже до дочки). Переночували солдати у Ларивона, а вранці й кажуть: «У нас предписаніє — бути негайно в Катеринославі, а гармату ми витягти не можемо. То хай поки постоїть. І волики теж. Пиши розписку! А ми скоро повернемося!..» То оце вже шостий рік, як вертаються... А сільські хлопці, залицяючись до дядькової Марусі, якось були впряглися в гармату та й затягли її на вгород. А тоді крутили там якесь коліща та й докрутилися: гармата дуло своє підняла, на місяць націлилася, а коли почали крутити коліща, щоб униз, то щось там перекрутили. І стирчить тепер над селом оте дуло — усім сміх, а дядькові невдобство.

Дядько Ларивон на протязі всієї громадянської війни, кожного ранку, оглядаючи свою пушку, казав: «Це ж така труба — і даремно стирчить!» Умовляв начальство на ливарному, салотопному і миловарному заводах: «Заберіть, недорого й візьму!» Не брали... Тоді він став ходити по базару — може, хто купить. Ніхто не купує. «Може, волики продаси?» — «Е, волики мені самому потрібні!» — «Ну, то як хоч! Хай стирчить!» З багатьох місць люди їздили у

Васильківку — на гармату оту поглянути. Приїдуть, подивляться, поцмокають — та й поїхали собі додому... «Та, може, купите?» — аж наперед забігає було Ларивон. «А навіщо?» — «Ну, щоб злодії боялися... Ну, іще щоб що-небудь... Бугая прив'язати...» — «А снаряди є?» — «Нема снарядів...» — «Без снарядів не куплю... Та й дорого воно ж! Одного заліза німецького скільки пішло! Можна було б ото мільйон підків зробити...» — «А не менше!» — з надією підтакує Ларивон. «Ну, а одна підкова то хай би навіть копійка...» — «Ну, то нехай...» — «А де ж я тобі десять тисяч візьму?!» — «Та не треба мені десять... Бери так!» — «Е, так — то не піде. Так не годиться!» І все — кінець розмовам про гармату!..

І знов нікає дядько Ларивон по базару — покупця шукає...

...Філософ Діоген (див. Брокгауза і Єфрона, том XIX) перебував у бочці, а дядько Сидір (не див. Брокгауза і Єфрона, там його нема), діогенів послідовник, полюбляв тільки напочіпки. Він немовби висів при матері-землі, ніколи на неї не сідаючи. «Дядьку Сидоре, — питалися його, — чому ви завжди ото напочіпки?» — «Для вдобства, — відповідав він. — От спробуй і ти...»

Дядько Сидір напочіпки міг просидіти цілий день. Як на мене, то він був стратег — креслив на землі наступи, відступи, перемоги. Отак-то креслив цілий день... А коли всі розходились — стирав те...

Любив підсідати до нього Лейба, містечковий єврей-кустар: «Мій Аврам — командир, критикує самого Наполеона. Він каже: «Наполеон не зробив спроби організаційно об'єднати кавалерійські корпуси в армію, що надало б їхній бойовій діяльності зовсім інший характер». Або: «Будьонний з моїм Аврамом робить глибокі рейди, яким позаздрили б такі майстри — ватажки кінноти, як Стюарт і Шерідан...»

Сидір підтакував і далі малював свої наступи й відступи.

З Лейбою вони здружилися з денікінщини. Сиділи в тюрмі. Лейба на мішку, а Сидір — напочіпки... Багато сиділо там дядьків. Деяким жінки приносили харчі — хліб, сало. Іноді дозволялись передачі, іноді — ні. Сидять ото Сидір і Лейба біля своїх торбин, мацикують... А тим часом викликають то того, то другого... Виводять — розстрілюють... Чути від яру: тр-р... Ті, що передачі не мали, сидять голодні, злі. «Чого ви ото не ділитесь, все 'дно розстрілюють і добрим словом ніхто не згада...» Сидір і Лейба розчулилися, розділили харчі, торби спорожніли... А їх не ви-

кликають і не викликають. І передачі знову заборонено. Сидять голодні Лейба і Сидір, лаються: «Послухали вас, іроди, і не розстрілюють, і голодними сидимо, доки воно так буде?!»

Борода в Лейби годилася на всі випадки життя і прикрасила б представника будь-якої нації. І от оце диво одного разу зникло! Як тільки прочув Лейба про подвиги свого сина, що робив глибокі рейди в тили денікінців та петлюрівців, він тут же пішов до містечкової перукарні і доручив самому Станіславу Оторвіцькому поголити себе. «Як — поголити?» — не зрозумів пан Станіслав. «Зняти волосся за обличчя!» — «Що? Ваші брови? Чи волосся в носі вистригти? Чи пейси поправити?» — усе ще не розуміючи, що від нього вимагають, перепитав Оторвіцький. «Бороду!» — коротко, але чітко мовив Лейба. «Ліпше зняти чиюсь нерозважливу голову, ніж таку чудову бороду», — запротестував пан Станіслав. «Виконуйте!» — чітко, голосом сина, геройського командира Робітничо-Селянської Червоної Армії, наказав Лейба. Що мусив робити Оторвіцький? Тільки виконувати наказ. Він виконав... А коли Лейба прийшов додому, жінка отетеріла. Сліз, крику було на всю Цапівку! Вона навіть кинулася бити його. Вона біла, а Лейба мовчав, вона біла знову, а Лейба мовчав знову... Люди довго не пізнавали Лейбу на вулиці. Тільки собаки та дядько Сидір аж ніяк не відреагували на цю зміну...

А неподалік від надто мовчазного Сидора й надто говіркого Лейби усілася компанія колишніх фронтовиків-інвалідів, яких Єлисей агітує до свого «Револуційного фронтовика». Це вже постійна кумпанія, і приходять вони сюди в неділю не торгувати, а випити, погомоніти, на людей подивитися, щось почути...

Безногий солдат, що повернувся з громадянської війни, каже:

— Я вже й грому не люблю тепер. Війну нагадує, снаряди немов розриваються. А то все, братику, смерть...

Другий, такий же самий, як і його товариш, тільки ще й без ока, загризаючи чарку цибулиною, каже:

— Що сни збуваються, не вірю, але в один сон: сняться діти — клопіт — я вірю. Ще ніколи не було, щоб не збувся...

— Е... не скажи, — каже третій, теж інвалід. — Буває, що не збуваються...

— То все ідеалізм, — ледь повертаючи язиком, каже парубійко, що його дядьки посилають бігати по горілку та закуску.

— Сопляк, — сердиться третій і грозиться куксою. — У

нас було так.. Стояли ми тоді під Фастовом... Трохи далі, ні, таки під Фастовом... А ти, Петько, неси ще одну пляшку. Бо ця вже порожня...

— А гроші?

— А ось візьми мого Георгія, тільки здачу не забудь!..

Тут були й колишні солдати, які приходили з війни з медалями, з Георгіями, що потім їх ніколи не носили. І відлежувалися ті Георгії десь у жінки на сховах у прискринку її дівочої скрині. А потім ішли на базар замість грошей, коли треба було солдатові випити дуже...

— А якщо скаже, що це — не дензнаки?

— Загвинти йому в три повороти, словом, скажи ясно і трьома словами... Зрозуміє...

Побіг Петько. А чоловіки:

— Бог, цар і воїнський начальник...

Це вони про Онуфрія-самогонника, що починає командувати, ціни свої встановлювати...

— Броси, Ванька... дешевий він... полтинник стое...

— Світить, як лисий на вгороді.

— Хочеш, я йому зимні рами вставлю?

Тим часом до гурту підходить іще один — на милицях. Веселий, вишкірився, цигарка в кутку рота.

— Ви при своїх документах? — ніби грізно питає.

— Ти не балуй! Записався в свою артіль революційну, так уже комісаром дивишся!

— Куди тому комісарові? Ти дивн, як він дивиться! Басом!

— Яким був Яким Якимом, таким Якимом Яким і лишився.

— Шукає Хима Юхима, а Юхим біля неї.

— Де спілка — там і Силка!

— Давай, Силко, до гурту, а як ще що з собою, то й зовсім сідай.

Почав тиснути руку кожному. А сам, хоч і на милицях, а міцний. Чіпкі очі, руки — хапкі, не людина, а щеколда.

— Дай закурити...

— Дам... Не табак, а іскра.

Хто що мав — балакав.

— Слухай, каже, пане Власе, чуйте, добрі люди... Ну, то як воно у вашій артілі?

— Та так, потроху на ноги стаємо... Одна нога на чотирьох...

— Ну да,— сказав Яким.— Не те, що колись... Якась воно ознака — почав забувати матню застібнути. Все добре знайомі на мигах показують. Особливо в кумпанії весело бува. Поки допйму...

— Ого-го! — реготнули мужики — безрукі, безногі, покалічені, сто раз рубані та стріляні, а все ж — мужики. — То таке діло, Якиме, що треба шануватися. Бо вже якщо той та не той — то ой-ой!

— А ще ж недавно, Якиме, ти парубком був! Хіба забув? Га?

— Еге! Було вийду та й похваляюся: яку б ото спантеличити!..

Може, б щось іще вони сказали, та тут з двох боків почулася музика. З одного боку загравав-забандував кобзар, а з другого — загнусавив старець-жебрак. І пішло-поїхало!

Що то за прелодія?
Вот бацають орудія,
І на жителів уже
Напало мандраже.

завів на мотив «яблучка» кобзар. А йому навпереріз — жебрак:

Ти плач, душе, ридай, душе, о гріхах своїх...
Ти встань, душе, пробудися...

Ще дужче дзенькнули струни бандури — і залунало кобзареве:

Декрет московський, штамп український,
Підпись: Раковський і Мануїльський!
Ех, шарабан мій — американка,
А я дівчонка да шарлатанка!

З другого боку базару долинуло:

В Суса, духа й отця!
Наші хлопці молодця!
Гей, гей, юха-ха,—
Наші хлопці молодця!

— Це вже Антонова співанка,— підняв голову Яким.— Аж сюди чути!..

Антін прийшов з війни з руками та ногами, тільки добряче контужений, а тому припадочний. Коли був тверезий, то співав пісню: «Не нада нам міністрів, не нада нам царя, бей буржуазію, товариші, ура!», а коли п'янений — то «Суса, духа й отця...» Ось він уже підходив до кумпанії, обличчя в нього сяяло, мов новий п'ятак, уже почав співати другий куплет, аж тут у хвацьку мелодію увірвався пронизливий жіночий голос, і пісня розсипалася, мов пірване намисто. «А це вже клята Секлета з'явилася!» — зрозумів весь базар. Зараз почнеться, як казав Антін, «тіатир — жива картина!»

Там така — двома язиками балака. Ти їй раз, а вона тобі десять. А коли вже ти їй десять — сипоне тоді наче градом по даху жерстяному — аж тріски летять, аж луска відліта, аж борошно сиплеться, аж іскри крешуться, аж

зуби цокотять, аж губа тіпається, аж двері ходором ходять і шибки вискакують.

Худа, як скракля, Секлета вчепилася в чуба своєму Антонові і намагалася другою рукою витягти в нього з кишені пляшку. Антін проте тримався мужньо і стійко і не піддавався. Лівою ногою він усе кудись видригував...

— Людоньки добрі! — мітингувала Секлета. — Та доки ж це буде?! Так оце ти так до мірошника ходив? Так оце ти так лантух пшениці на борошно змолот? Людоньки!..

— Відпусти! — вереснув по-жіночому Антін. — Ти мені не генерал Брусилів, щоби мною командувати!

— Я його годую, я його доглядаю, а він що!.. Де твоя дяка?

— Їм по-собакому, а роблю по-волячому, так і живу, — огризнувся Антін.

— Щоб тебе розкарячило, бодай тебе посудомило, бодай тебе побила лиха година та нещасливая! — дочекавшись нарештіжданого Антонового відбрюку, торжествуюче заспівала Секлета. Чорні очі її засяяли, як небо в царській столиці під час фейерверка. Волосся піби аж піднялося вгору, аж коси тут же порозпліталися, хустка спала на плечі, а далі й на землю. І полилося натхнення, що його тільки віршами записувати:

Хоч ти йому що!
Хоч ти плюй йому межі очі!!!
Хоч ти його стріляй!!!
Хоч ти йому що хоч роби!!!!
Хоч ти калавур кричи!!!!

— Та перестань, дурна бабо! — одбивався Антін.

— А! — знову заспівала клята Секлета. — Залив свою пельку! — І почала перелічувати, як же саме залив:

По саме нікуди!
По саме плуге!
По саму зав'язку!
По саме горло!
По самий край!

Вирвала вона таки пляшку з кишені й гагахнула об землю. А пляшка не розбилася — міцну посудину доп'яв десь Антін.

— Ну, не клята ж баба?! — вирвався Антін, залишивши третину чуба в Секлетиній руці. Підняв пляшку. Всмівнувся. Довбеться п'ятірнею в рябій, як сусідська кобила, потилиці. Ще є трохи чуба. Отже, живемо! І пляшка ціла. Двічі, отже, живемо!

— Чого тут жопишся?! — закричала Секлета втретє і кинула до м'ясників. Вихопила в когось сокиру і з бо-

йовим кличем кинулася на Антона. А той, мов кіт, видряпався на навіс, під яким стояли перекупки, й сів по-турецьки, підгорнувши ноги під себе!

А Секлета скакала довкола, шаленіючи:

— Вир-рубаю до ноги, до цурки, до пня, до прикорня!

— Бога побійся! — озвався зверху Антін.

— Як бог до мене, так і я до бога! Злазь!

— А ось! — І показав зверху дулю. Кинула Секлета в нього сокиру, а Антін підняв і передав м'ясникові, що надбіг...

І саме тут з центру базару залунав розпачливий лемент:

— Держи гада! Попався! І-і-і!!!

Базар тут же завирував, мов киплячий казан. Навіть Секлета замовкла зі своїми прокльонами й кинулася у вир... А там уже кипіло, там уже ревло, і кожному хотілося дістатися першим центру, в якому опинився хтось невідомий, що оце «попався».

Тільки Антін, не злазячи зі свого даху, міг бачити геть усе, хоч і не вельми тверезими очима. Бо він зопалу випив оту пляшку, що зумів відвоювати в Секлеті.

— Осьде він, осьде! Вирівав гроші разом з кишению! — кричав якийсь дядько, показуючи порізані збоку штани.

— Ану, перевіримо! — загарчав зятюк Гарки Катранової (певне, з лісу прийшов на базар!) — і тут же поліз до пійманого в кишеню.

Натовп очікує замовк. Зараз, зараз, зараз почнеться!..

— Ну-ну, шукай, шукай,— підказував хтось один. Усі мовчали.

— Шукаю, шукаю...

І нарешті радісне, торжествуюче, мов благовіст на великдень:

— Є!

І тут же — з сотень горлянок:

— Бий!

І завирувало! І закрутилося! І люди полізли одне на одного, аби дістатися до злодія, аби вдарити, хоч пальцем торкнутися! Наче за війну смертями не наситилися!.. Рудий, конопатий, з розгубленим, враз посірілим, помиршавілим обличчям, злодій уже зрозумів: настала його остання хвилинка, він навіть не встиг налякатися, він давно вже знав: попадуся — смерть. От воно й настало — оте «оте»!..

Через дві чи три хвилини усе було закінчено... І всі стали відступати, відступати, а посередині, де щойно було вировище, лежало щось віддалено схоже на мертве, розтрошене людське тіло, і якась молодичка обтріпувала з пальців мичку рудого, наче окривавленого волосся...

— Розбігайся! Міліція!

Все! Ніхто нічого не знав. Ніхто нічого не бачив. Тільки мертве тіло шкірилося в небо потрощеними зубами... Приїхав фургон, забрав... І через годину всі вже й забули про те, що сталося...

Хмари закотили холошу. Сонце заходило за лінією обр'ю, звужуючи огненне око найстарішого з усіх богів. Хмарка, що стала чорною бровою...

На заході хмара всотувала в себе світло сонця, як губка вологу...

...Новий чоловік з'явився на базарі. Він ходив між рядами молочними, придивлявся до всього, але видно було по всьому, що не по молоко, сир чи масло прийшов він.

Це був черговий посланець від Петлюри. Йому треба було зв'язатися з бандою Коноплі, що орудувала в цих краях. Колишній адвокат і революціонер Вяткін-Калугін став відати відділом у петлюрівській контррозвідці — і оце знову прислав у Цапівку свого чоловіка...

— Кому ножі, ножиці точить?!

Це кричить колишній дякон. Гарно в церкві виспівував, а тепер голос для базару згодився, добре кричить...

Посланець від Вяткіна-Калугіна ходить, мовби він якийсь собі босяцюга з Катеринослава. Такі, як він, у Цапівці ще не завелися. Кепуша на дурній голові. Чуб убік. Руки в полупальті. Штани напуском на чоботи. Чоботи — гармонією... Помітний вигляд. Видно, що не місцевий, хоч і не хоче виділятися. Місцеві не такі. Вони доношують до революційний одяг. Переважає миколаївська шинелька. Іноді десь промайне будьонівка...

Старці на базарі усе ще сидять, виспівують:

Боже, багатії просять у тебе того багатства,
А ми ж тільки влітку холодо-о-очку,
А зимо-о-о-ю со-о-онечка...

Сонце вже пішло в вечірню сутінь, і торжище доживало свої останні хвилини. Тут вешталосся ще кілька п'яниць, повій, сифілітиків, і продавались тут лишки задарма: піджак без кишень, забруднена шинеля часів війни з турками, знята під Шипкою, шарф невідомого кольору — колись усіх кольорів райдуги, а тепер кольору базарного багнища...

А по Дніпру, в його прибережних лісках, стояла середина осені. І на деревах пройнялося фарбами жовте листя. І була тиша-тишею над світом...

ЧОРНИЙ ВІТЕР НОЧІ

Сталося... Коли ластівки одлетіли, а потім шпаки, гуси збирались услід ї, наче прощаючись з Оріллю, оглядали її мілини, затоки — чорно-сизі озера.

А гай шумів...

Він так і не встиг прочитати листа від Раїси.

Перед тим зазирнув Хихля і сказав:

— А там, на пошті, є лист для вас. Із Москви, чи що. Принести?

— Давай,— попросив Платон.— Мені не можна відлучатися... Мене ось-ось покличуть.

Хихля збігав на пошту — вона була поряд, приніс листа. Так, лист був від Раї. З Москви. Він почав відкривати конверт. І саме цієї хвилини вилетіла з дверей розпашіла, радісна Троянда і гукнула:

— Поцілуй мене, Платоне! Я щаслива!

Він зрозумів: її прийнято,— і щосили обняв це чорняве дівча. Аж тут почув:

— Товаришу Моргун!

Платон поставив Троянду на підлогу, провів рукою по чубові і зайшов у кабінет. За довгим столом сиділо кілька повіткомівців, які приязно дивились на Платона. На стіні — портрет Маркса. І — невеличкий, певне, з газети вирізаний, портрет Леніна...

Першим ставив запитання Григорій Михайлович Кравець: звідки родом, з бідняків чи із середняків, де вчився, де воював. Власне, все це він знав і так, але треба було, щоб знали про це й інші члени повіткому партії. І Платон розповідав — докладно, чесно і одверто.

— Отже, був під Крутами,— озвався начальник міліції Полоса.— Значить, стріляв по червоних військах. А якщо вбив чи поранив когось?

— Я не стріляв по червоних. Я взагалі в той день не стріляв,— відповів Платон.

— Не стріляв — через свої переконання чи з якоїсь іншої причини? — не відставав Полоса.

— Не встиг,— відповів Платон.

— А якби встиг? Тільки — чесно!

Платон і не збирався щось приховувати.

— Якби встиг, то стріляв би...

— Так-так-так... А якби на чолі цих військ ішов сам товариш Ленін чи товариш Троцький і твоя націоналістична куля...

Кравець ударив кулаком по столу:

— Демагогія! Якби та якби... Якби він зробив тоді хоч один постріл, він би зараз не подавав заяви до більшовицької партії!

— Товаришу Кравець, я такий же червоний боець, як і ти,— спаленів Полоса.— І нічого мені приписувати демагогію! Я питаю, бо мені не все ясно з цим типом!

— Давай, питай,— махнув рукою Кравець.— Тільки без провокації! І без «типів».

— Так от, я й питаю: де гарантія того, що Моргун не стріляв у червоних під Крутами? Хто підтвердить, що він не стріляв?

— Я даю слово честі,— збліднувши, відповів Платон.— Це єдине, що може бути, як підтвердження.

— Ну, товаришу Кравець,— розвів руками Полоса,— ти мене просто веселиш! Та хто такому чесному слову повірить?!

— Думаю, що нічого тут веселого нема,— сухо відповів Кравець.— Я знаю товариша Моргуна по партизанській боротьбі, я знаю його роль у становленні партизанського загону, яким командував Злючий... І знаю, що таке слово Моргуна!

— Ще треба розібратися, що то був за загін... А може, то була націоналістична банда, як у Зеленого?!

— Шшя! — знову вдарив по столу Кравець.— Всі ці люди потім воювали разом зі мною проти денікінців і проти банд. І Моргун — теж. Ти тут, Полосо нова людина, ти не все знаєш, але це не дає тобі права плювати на могили загиблих борців і в обличчя тим, хто лишився жити! Все! Хто за те, щоб прийняти товариша Моргуна Платона Герасимовича, одна тисяча вісімсот дев'яносто третього року народження, українця, до лав нашої більшовицької партії, прошу голосувати! Так... Усі, крім одного. Товаришу мій Платоне, дай мені свою руку, вітаю тебе, комуністе мій дорогий!

Платон хотів щось сказати, але не зміг: щось стисло йому горлянку, стало дивовижно сухо в роті. Він тільки стояв і по-дитячому усміхався, мов не вірячи тому, що сталося і збулося.

І саме цієї миті за вікном почувлися постріли. Сипонули швидко, гойднулась карта повіту на стіні...

— Банда! — пролунав крик з надвору. І тут же зацокали копита, загримотіли колеса тачанок, застрочив кулемет.

Начальник міліції Полоса, пригинаючись і тримаючись за кобуру, перебіг до дверей і зник за ними.

Так, цього разу банді вдалося увірватися в повітовий центр, захопити тюрму, спиртзавод, пошту і міліцію й оточити повітком партії. Велика частина вини за це лежала на начальникові міліції Полосі, який своїми численними реорганізаціями ослабив охорону міста і його об'єктів. Проте в ті хвилини ніколи було думати над тим, хто винен, єдина думка — відбитися. Будь-що...

Зброю тримали в підсобці, туди треба було проскочити, але коли Платон і ще кілька чоловіків намагалися це зробити, їх зустрів кулеметний вогонь. Довелося відступати до кабінету.

У кабінеті Кравець стояв біля вікна, притисшись до стіни. Він тримав у руці револьвер і стріляв, як тільки в полі його зору опинявся хтось із бандитів.

Не обертаючись, запитав:

— У кого ще є зброя?

— У мене, — відповів Платон.

— У мене, — сказав Полоса, з'явившись у дверях. Прорватися з обложеного повіткому йому не вдалося.

— Де Троянда?

— Тут! — обізвалася дівчина.

— Оце тобі наші протоколи, печатка, квитки та інші документи. За сараєм є ящик для вапна, під ящиком тайник. Сховай — і негайно мчи до ливарників. Банда більше ніж годину в місті не протримається! А ми тебе прикриємо...

І ось Троянда вискочила з дверей. Кілька куль просвітіло за нею, але вона таки встигла сховатися за сарай. З-під стіни кинувся до дівчини бандит з обрізом, але після пострілу Платона впав. Другого зняв Кравець.

Тепер вони пильнували, чи не з'явиться з протилежного боку сараю Троянда. Нарешті побачили її. Дівчина віддалялася, важко накульгуючи. «Скоріше, швидше», — слідкуючи за нею, шепотів Кравець. Але Троянда не могла йти швидше. Вона вивихнула ногу.

Пролунав постріл — зовсім поряд. Це у вікно вистрелив хтось із бандитів. Упав Кравець з простреленою головою. Платон гукнув: «Хихле, візьми Кравців револьвер!» Хихля вхопив Кравця за неживу руку, і цієї миті у вікно влетіла граната...

Платон отямився на тачанці. Все під ним здригалося, тряслося, небо скакало то вгору, то вниз, коні іржали, свистіли батоги. Спробував поворухнутися — відчув, що вірвочки стягують руки й ноги. Поряд з ним лежала заплакана, з закряваним лицем Троянда. «Піймали і її, га-

ди!» — подумав він. На інших тачанках, напевне, везли ще когось, але кого саме, Платон не бачив.

Коні мчали і мчали, довкола розлягався степ, і Платон здогадувався: везуть їх у Совину балку... Так, на цей раз бандитам удалося випередити і міліцію, і чонівців. Власне, вони виманили їх із Цапівки у степ, а самі тим часом наскочили на повітовий центр і завдали йому найважчого удару.

Коли вітер з Кобеляків — то завжди холодно. А зараз він був ще холодніший, бо коні мчали йому назустріч. Скоро настане ніч — і тоді повіє чорний вітер ночі.

Отже, Григорія Кравця, який бачив сто смертей і завжди живим виходив з будь-якої халепи, вбито. Платон бачив його прострелену голову і знає, що це має означати... А де Полоса? Де Хихля? Де члени повіткому, які були присутні на засіданні й голосували (крім Полоси) за Платона?

Коні мчали і мчали, але Платон знав, що незабаром вони перейдуть на ступу, а там і зовсім зупиняться. Над головою пропливли гілляки... Осичина.

Він таки вгадав точно — їх привезли в Совину балку.

Так, тепер можна було роздивитись. Отже, в лапи до бандитів потрапили живими: він, Троянда, Хихля, Полоса... А то хто? Поет Павло? Яким чином опинився в повіткомі в цю страшну годину поет Павлушка Вус? ...І навіщо він бандитам?

Іх поставили біля сторожки лісника і почали по одному заводити всередину. Спочатку повели начальника міліції Полосу. Його бандити упізнали одразу і вирішили допитати першим.

— Що з ногою, Трояндо? — пошепки запитав Платон.— Чому не втекла?

Троянда опиралася на Платонове плече і підігнула ліву ногу.

— Вивихнула, Платончику...

— Паперів і документів вони не взяли?

— Ні, Платончику...— і схлипнула.

— Тримайся, дитинко, може, щось придумаємо.

— Григорій Михайлович дав мені перше партійне доручення, а я...

— А ти сховала. Виконала...

— До ливарників не добігла...— прошепотіла вона.

— Нічого, ливарники ще сюди прибіжать. Нам тільки

протриматися б до завтра. Прийдуть сюди наші друзі — робітники — і нас виручать, і банду розгромлять. Та й Нечипоренко з чонівцями...

Ох, якби ж оце все так і було!

До Платона і Троянди підійшов Жеребило. Він зробив вигляд, що незнайомий з Моргуном.

— Що, Жеребило, стидно в очі дивитися? — запитав Платон.

— А я з комісарами не розмовляю, — огризнувся Жеребило. — Я їм зірки ріжу на пам'ять. — І раптом закричав: — Ану, не базікати тут мені! Давай, комісаре, на допит, а там з тобою поговорять! І з тобою, і з твоєю ж дівкою-жидівкою! Ги-ги-ги! — реготнув, задоволений своїм випадковим каламбуром.

У кімнаті, де проходив допит, на підлозі лежав, весь закривавлений, Полоса. Він був непритомний. Четверо дужих бандитів стояло по кутках. «Один — із Васильківки», — відзначив Платон. Ух, якби вдалося вирватися з цього кодла, він би знав, за яку ниточку тягти, щоб усі клубки бандитські розплутати!

А за столом стояв чоловік, котрий теж когось нагадував йому.

— Що, Платоне, не впізнаєш? — почувся знайомий голос...

Василь Конопля-Сенчанський! Тільки розтовстів та відпустив вуса. Вуса робили його, здається, стопудовим.

— Ну чого мовчиш?

— А про що говорити?.. Знав я колись в учительській семінарії молодого поета Василя Коноплю-Сенчанського, — ледве стримуючись, сказав Платон. — Знав я й боягуза під Крутами Василя Коноплю-Сенчанського. Читав і віршенята, де ти писав... як це там?.. Ага, «Україно! Весіннім громом воля гряде на троні. Волю несуть металеві шоломи німецьких батальйонів...» Здорово, Василю! Це ще огидніше, ніж перекладати «Боже, царя храни!»

— А ти жодного пострілу не зробив під Крутами! Я сам бачив! А ти!.. А ти... продав Україну більшовикам! — крутнув головою Конопля.

«Людина, що в неї вуса стоять прямо, а не вбік... оригінально виходить у профіль», — меланхолійно подумав Платон і відповів:

— Нічого я не продавав. Я сам більшовик.

— Поки ти лежав непритомний, мої хлопці все з твоїх кишень повиягували. Лист від якоїсь московки...

— Віддай листа, — раптом попросив Платон.

— І не подумаю.

— Я тебе ні про що не просив і ні про що не попрошу, але листа віддай. Ми з тобою кілька літ в одній кімнаті жили... Віддай!

— Я тобі його вголос прочитаю. Хай твоя оця коханка послухає, як ти крутиш амури. А втім... Все 'дно вам обом одна дорога. Більшовиків і жидів ми знищуємо принципово. І тут ніякі симпатії не рятують. Я тебе з огляду на наше давнє знайомство і на твою пам'ять — ба, як вірші мої запам'ятав?! — може б, і відпустив, так з мене хлопці шкуру здеруть.

— Ну, давай, давай, не бий себе в груди, читай.

— Слухай...

Василь Конопля-Сенчанський розірвав надірваний конверт, вийняв лист, написаний знайомим — це видно було навіть з відстані в кілька кроків — акуратним Раїним почерком, і почав читати:

— «Любий мій Платоне!» — О! Чув? «Любий» і «мій»!

— Можна без коментарів,— скривився Платон. Йому страшно було неприємно, що цей лист, призначений тільки йому, читає бандит. «Прости мені, Раю, але я не міг умерти, не прочитавши, бодай так, твого листа».

— «Нарешті я відпросилася у свого начальства... Я їду до вас у Цапівку! Назавжди! Боже милий, яка я щаслива!»

Конопля-Сенчанський хмикнув! Троянда стояла на одній нозі, поклавши голову Платонові на плече. В голові Платона шуміло, вибухом його контузило, весь час погойдувалася земля під ногами.

— «О, що буде,— продовжував читати Конопля-Сенчанський,— як ми стрінемося з тобою і будемо разом-разом?! О, що буде, коли вкриється цвітом земля! Душа моя повинню кохання бує! Здається, залле мое знесилене серце. Красене рідний мій, ще недавно я блукала московськими вулицями, безцільно підіймаючи комір пальта, тікаючи від знайомих, хотілося бути із своїми мріями наодинці. Душа тяглася до тебе, здавалось — оглянусь і побачу рідне обличчя. Сльози наvertsались, туманили все, а губи шептали:

Може, пригадаеш
В бурянім огні
Ти мою усмішку
І уста мої...»

— Поганий вірш,— прокоментував Конопля-Сенчанський. «Мовчи, Моргуне»,— подумав Платон.

— «Я вірю в те, що серце серцю вістку подає. Думки линули без кінця. Сердилась на себе: чому я не спинила серце? Чи в мить таку тебе я стріла? Чи серце слабе ста-

ло — чому я не можу й не хочу відмовитись від блаженного почуття? — оправдувала себе. Як любила з дитинства мудру природу, ще дітям, було, тонуть очі мої на обрії десь. Й тебе лише рівняю до нього. О, чи могла я жити, якби не дали мені бачити небо, на зорі дивитись, що до очей твоїх подібні так вони?! Як же я можу не знати тебе? Ой, який ти вродливий! Коли ж цілуватиму до нестями, орле мій, тебе? Спалив мене, я вся лиш порив. Найкращий на світі, ти мій, мій!.. Я їду до тебе, щоб знову йти тою стежкою, яку ми почали у вісімнадцятому році... Рая» Все.

— Все? — перепитав Платон.

— Усе. Хоча б спасибі сказав.

— Спасибі,— скривив губи Платон.— Тільки ще краще спасибі скажуть тобі наші, коли поставлять тебе до стінки.

— О, це вже декламація у стилі романів Дюма,— засміявся Василь Конопля-Сенчанський.— А ми уже у двадцятому сторіччі. Ставай з нами, під наш прапор... А те, що ти один день побув більшовиком — ми цей прикрий епізод забудемо. Ну як?.. Чи ти боїшся свідків? Оцих-о?.. Так уважай, що їх уже нема на світі.

— Припини,— втомлено відповів Платон.

І зрозумів, що сьогодні його життя обірветься. І що Раїса не отримає його відповіді, що приїде вона тільки на його могилу. А життя ж тільки-тільки починається... Ех, як досадно.

На землі ворухнувся і застогнав Полоса.

— Платоне,— прохрипів він.— Я за тебе теж голосую...

Василь Конопля-Сенчанський подивився на начальника повітової міліції.

— Ворушись, ворушись, пане-товаришу. Зараз ми ще з тобою побесідуємо!..

Кинув очима на Платона:

— А його вивести!

— Слухай, Конопле,— вигукнув Платон.— Відпусти оце дівча хоча б. Ну хоча б заради нашого з тобою знайомства!

— Я вже заради твого знайомства читав тобі любовний лист від твоєї москвички-більшовички. Вона що — і справді більшовичка?

— Більшовичка... Коли тебе судитимуть, вона виступатиме і вимагатиме для тебе розстрілу. Це — найлегша для тебе кара... Відпусти дівчину, прощу тебе!

— Платоне Герасимовичу! — раптом дзвінко озвалася Троянда.— Не просіть ката, не принижуйтеся перед ним! Хай не хвастається, що його більшовики хоч про щось просили!

Двоє бандитів потягли Платона на вулицю.

Хто його знає, чому воно так сталося, але Платона бандити не мучили. Напевне, Конопля-Сенчанський вирішив погратися в таке собі якесь благородство, чи що... Зрештою, мало яка ідея може стукнути в голову катові, але цього разу сталося саме так.

Зате Павлові дісталось. Ним займався Жеребило. Павла били шомполами, підвішували до сволока, пекли тіло цигарками. Ніяких секретних даних з нього не витягували, а мучили просто отак, із інтересу. Їм цікаво було дивитися, як плачуть від мук люди, приречені ними на смерть...

«Серце,— шепотів сам собі Павло, звиваючись від болю,— ти ж було завжди полум'яне, ти викрешувало іскри многоцвітні, іскри кольорів червеної веселки — і тобі не притаманні скигління й дурне марення. Серце, ти останніми своїми ударами видобудь живодайні потоки рік, і гримучі вітри, і ласку любові, і уривки пристрасних розмов, і частки слів... Серце, хай час смерті буде полум'яним!..»

— Що він там шепоче? — запитав один із бандитів.

— То він вірші сам собі розказує, ги-ги!..

І знову — муки.

«Надто рано ще, на світанку, серце мое клепле гостру косу смерті. Скосе трави дум, мрій і моїх жадань... Скосе якраз тоді, коли висохнуть роси і кременистий шлях та гуляй-вітер будуть кликати орлино і принадно...»

— Мовчить? Навіть не стогне?

— Не стогне... Міцний, гад... Але ми й не таким язика розв'язували.

На спині стали різати зорю... Він це відчув одразу. Він знає, як малювати зорі. Чув, як кров текла по голій спині. Завмер, скрегочучи зубами від болю. Ось і остання риса... Все! Є зірка на спині... Але чому він висить і не ворухиться?

Ось бровастий бандюга, у якого чуб починається майже від брів, став перед Павлом і подивився на його груди...

«До чортового батька,— блискавично промайнуло в голові.— Хоч би передчуття близького кінця підігнало тебе до якоїсь активності, бажання щось зробити іще. Невже лишилася мука — і все, і більш нічого?..»

Бровастий — це був той самий «гад Павлуха з п'ят по вуха», якому отаман доручав найвишуканіші страти й тортури. Він витер ножа і приготувався вирізати зорю й на грудях.

«І більш нічого?..— перепитав себе Павло Вус. І з тією думкою щосили вдарив правою ногою бандитові в пах. Оскільки Павло був підвішений до сволока, то від удару

він гойднувся назад. Бровастий зігнувся, хапаючи ротом повітря,— і саме цієї миті — він ще не впав, а тільки падав! — одержав новий удар носом у скроню...

Ай-ай-ай, Жеребило! Та як же це так?! Узявся мучити комсомольця, підвісив його до сволюка, а забув зняти з нього ковани американські ботинки! Спеціаліст по найвишуканіших страхах і тортурах, обливаючись кров'ю, дригався на землі, дригався передсмертно, дряпав долівку в сараї, хрипів останнім хрипінням.

Жеребило кинувся до «гада Павлухи», а через хвилину вигнав із сарая ще одного свого помічника, щоб той покликав чи то отамана, чи то лікаря...

— Нічого твоєму дружкові не допоможе,— прохрипів Павло.— Так що май на увазі, Жеребило, я своє життя на землі прожив не марно. Поклав гада в домовину... Життя — за життя... Отак.

— Замовч,— засичав Жеребило, відтягуючи безвладне тіло густобрового вбик.

— А чого це я маю мовчати?

Йому було боляче, було важко, але після таких двох ударів, що він умудрився завдати своєму катові, хотілося сказати Жеребилові щось дуже важливе.

— Ми з тобою тоді не досперечалися...— прохрипів Павло.— Я ще тоді бачив, що ти ніякий не комсомолець. Троянда тебе захищала... А то б я пішов у чека... От дурний!

— А тепер підеш ще далі. До самого господа бога! — озвався Жеребило.— Тільки ти у мене ще поплачеш.

— Я поплачу... за тим, що, може, ще не сьгодні наші покарають тебе. Але повір мені, Жеребило, ти дуже скоро станеш до стінки. І хай навіть ти будеш цілувати нашим чоботи, тебе не помилують.

— Говори, говори!... Але май на увазі — це тобі не клуб, не «рай-сарай» і не суперечки про Робесп'єра.

Забігло кілька бандитів, понесли тіло ката Павлухи до виходу.

Вони залишилися удвох.

— Ти точно знаєш, що скоро?.. Ну до стінки?

— Дуже скоро! Це я знаю на всі сто, Жеребило!

— А якщо я тебе помилую — мене до стінки не поставлять?

— Поставлять, Жеребило! Я перший проситиму трибунал, який тебе судитиме, щоб тобі дали розстріл.

— Не помилуємо ми тебе... Розстріляємо разом із твоєю молодістю і твоїми віршами... Бац — і ваших нет!

— Нічого... Я багато прожив. Красиве життя. І велике...

— Яке ж таке велике? Двадцять літ чи двадцять два?

— Не так рахуєш,— скреготнувши зубами від болю, відповів Павло.— Двадцять років — це двадцять. А я в революції — з вісімнадцятого. Вісімнадцятий, дев'ятнадцятий, двадцятий, двадцять перший і майже весь двадцять другий. Майже шістьдесят місяців... А в революції один місяць за рік рахується... Отак... Двадцять літ та ще майже шістьдесят років... Я прожив, Жеребило, вісімдесят, і мені не страшно. Шкода тільки — віршів мало написав та соціалізму не побачу.

Ще хотів сказати про матір. Це було найважче. Але цього він не казатиме Жеребилові. Ніколи. Нізащо.

А Троянда? Що з нею?..

Він відчув, що йому ніби полегшало. Він просто неприпомнів і, поринаючи в забуття, говорив сам собі:

— Я... стояв біля берега Дніпра... Хлопцем... Круто обривався він... Хвилі йшли і йшли... якимось завороженим колом... у синючу далеч... І на серці було... тоскно... мені здавалося... що кожна хвилька... зі смутком... залишала... берег... трави... цю таку рідну... обставу землі... Оженила мене... шабля гостра... а звінчала мене... куля... бистрая... Мамочко... не ображайся... на мене...

Ніхто в Совиній балці не знав, що через п'ять днів банду Василя Коноплі-Сенчанського буде оточено і знищено. Одинадцять бандитів буде взято в полон, решту, крім отамана, буде знищено в бою. Отаман утече. За кілька годин до початку операції по знищенню його банди ватажок щось відчує, проповзе лисячими норами у степ — і бігтиме, бігтиме, тікатиме подалі від Совиної балки. Через півроку він буде в Парижі, де писатиме у місцевій пресі статті про дикі звірства більшовиків, свідком яких він ніби був. Писатиме про те, як більшовики підвішують своїх ворогів до сволоків, як вирізають у них на грудях тризуби та двоголові орливі, як гвалтують перед страотою дівчат, і як ті дівчата повторюють у маренні слова Робесп'єра... Деяким ті статті дуже подобатимуться, їх переконуватимуть натуралістичні подробиці, до яких читачі буржуазних газет дуже охочі. Особливо — розповідь про дівчину, яка повторювала слова Робесп'єра. Хоч Робесп'єр і був якобінцем, майже більшовиком, за що йому справедливо відрубано свого часу голову, але він француз. А, крім того, в лавах тих, хто бореться проти цих дикунів-більшовиків, є, як бачимо, освічені люди, революціонери досить таки лівих поглядів, так що не вірте цій «Юманіте» і тому, що вона пише. Вірте нашій газеті, в якій друкуються статті оче-

видця цих звірств, поета і борця з важким прізвищем: Конопла-Заншанські!

Серед одинадцяти бандитів, узятих живцем, буде й Жеребило. Він намагатиметься врятувати своє життя, вибіхуватиметься, каятиметься, але ніщо йому не допоможе. Коли його, разом з іншими засудженими, поведуть до страсти, буде мряка, буде дощ опадати на його картуз. Він скине цього красивого і ще нового картуза і нестиме під рукою; щоб річ не пропадала — цінна ж! І тоскно йому буде, і плакати хотітиметься, і єдине, що втішатиме, так це те, що його таки не підвіщували до сволока, не заганяли голок під нігті, не вирізували йому ні тризубів, ні двоголових орлів. Його просто розстріляють і загребуть...

Але все це буде через п'ять днів.

А зараз... а зараз...

Троянду притягли за коси в сарай, де лежали інші приречені, і кинули на землю.

Павло, що вже отямився, підповз до дівчини, притулився обличчям до її руки.

— Робесп'єр! — марила вона. — Робесп'єр!.. Не дотикайся до мене. Я вся у бруді. Робесп'єр...

— Трояндо! — шепотів Павло. — Це — я... Рідна моя... Трояндо!

— Робесп'єр, — гукала Троянда. — Робесп'єр!..

Павло схилився над її обличчям і заплакав. Мучили — не плакав, а зараз — не витримає.

— Робесп'єр... Яка тепла вода... і солоня... Де я?..

Троянда раптом отямилася. Вона намагалася підвестися, але не змогла. Потім погладила його голову.

— Це ти... Павле?..

— Я... — схлипнув він.

— Ні, це не Павло Вус. Павло Вус не повинен плакати. Ну, Павле, ну? Як це у нас було? «Вдарте... на мільярди гін... в племінно-щирому гарті... гамарений гімн...» Ну, Павле, ну?!

— Я не плачу, Трояндо.

— Ти зможеш мене тримати, коли нас поведуть розстрілювати? Павле, я не можу стояти на ногах, я не можу навіть сісти... а я хочу зустріти... смерть... стоячи... Павлику... — Вона знову зомліла.

Десь після півночі їх почали виводити надвір.

Чорний вітер ночі. Останнє осіннє листя.

І — жодної зорі на небі... Хоч би на якусь із них, — ду-

мав Платон,— поглянути востаннє. Може, Раїса колись подивиться на небо й зупинить зір на одній з них. Е, та що говорити — нема то нема.

І все ж Платон не хотів здаватися. А може, у когось із його товаришів знайдеться сила втекти? І коли його підвели до ями, біля якої уже було поставлено його друзів, він щосили вдарив одного з бандитів. Той упав, та на Платона тут же накинuloсь десятеро.

— Тікайте, товариші! — борюкаючись, гукав він, і відбивався, і дригався доти, доки ще могли ворухитися його руки й ноги... А потім він уже й ворухнутися не міг.

Його, побитого до крові, поставили на ноги біля краю ями. Поряд стояли Павло Вус і Троянда. З боків горіло два вогнища. Це щоб катам видно було, куди і як стріляти...

Конопля-Сенчанський у козушку наопащ діловито ходив туди-сюди, даючи якісь розпорядження. Платон не дуже прислухався — йому раптом стало байдууже геть усс.

— Прощай, Платоне,— прошепотіла Троянда.— Поцілуй мене ще раз сьогодні...

Ах, так, він її вже цілував сьогодні... Коли це було? У повіткомі, коли Троянду щойно прийняли до партії.

Він поцілував дівчину в гарячі, шершаві, побиті вуста.

— Прощайте, товаришу Платоне,— сказав Павло.— Шкода, що я вам віршив своїх так і не встиг прочитати. Забрали гади мою записну книжку. Прощайте...

— Та стріляйте ж, гади! — гукнув Хихля.— Довго ви ще там валандатися будете?

— Не спіши, Хихле,— озвався Платон.— Ми ще не попрощалися!

— А я не хочу, щоб вони дивилися, як ми обнімаємося та прощаємося!

І він почав кричати якусь пісню із дивовижно знайомими словами, але з якимось незрозумілим мотивом. І тільки коли Хихля дійшов до слів: «Чуєш? Сурми заграли!» — Платон зрозумів, що співає цей хлопець «Інтернаціонал». Він підхопив пісню — і почув, що поряд співає Троянда, а далі Полоса. І тут же заторохтіли постріли — і Платона до болю знайомо ударило в груди. «Туди ж, що й під Крутами... Точно туди...» — ще встиг подумати він...

І раптом з'явилися в небі зорі. Вони були великі й п'ятикутні. Червоні зорі, як на будьонівках і на грудях його товаришів.

І почувся голос Раїси:

«Любий Платончику, нема слів, якими могла б виливати свої почуття. Цілую вродливого всього тебе, безліч раз твої карі очі, кучері чудові твої.

Прийди, прийди, мій милий, коханий!»

А потім усе зникло: і звуки, і кольори, і біль...

Щось навалилося на нього і не давало дихати. Він почав ворухитися, і стало легше. Він хапнув повітря і землі... І все ніяк не міг зрозуміти, де він і що з ним. А потім, ще не розуміючи нічого, почав мацати довкола — і намацав чесь обличчя... І довге волосся... І тут — згадав усе. Згадав і забув.

Що це дзвенить у голові? Дзвенить і дзвенить. Чи то дзвін із якогось села? Ні, то, мабуть, із міста.

Надзвичайно холодно, все тіло залякло... Чие то довге волосся поряд? Трояндине?

Він хотів прошепотіти: «Трояндо!» — але в рота знову полізла земля. І знову стало задушливо. Господи, та що це таке?.. Він почав вигрібати із землі...

Нарешті хапнув повітря. Боліло в грудях. Ах, це ж його поранило під Крутами... А де ж Рая? Її вбито?.. Ні, це вбито Платона і Троянду... А хто ж тоді я?.. Василь Сенчанський? Ні-і, я не Конопля, я Моргун, я більшовик. Від сьогодні я більшовик, і мене за це розстріляно...

Перед очима світилися жарини вже давно пригаслого вогнища. Ага, це якраз тут їх розстрілювали... Він ніяк не міг підвестися. Боліло у грудях і в спині... Прострелило його наскрізь. Як тоді, під Крутами...

Він поволі поповз уперед. Власне, пішов на чотирьох. А потім зупинився. Треба лізти назад, відкопувати товаришів... Він поповз назад. І знову темрява.

Він очунав уже вранці. На полі. У жовтілій осінній траві. Коли очунав, то побачив, що коло нього синім вогнем горіла якась дивом уціліла степова квітка.

Чому — скільки світ стоїть, — людині в таких випадках перше, що спадає на думку, так це: де я?! Невже це і є найістотніше в людському житті у таку хвилину?

Він лежав ниць на траві.

Знов заплющив очі... Знову замиготіли метелики перед очима і почулися далекі дзвони.

А далі — голос, знайомий-знайомий голос. Він говорить йому якісь дивні слова про любов, про щастя, про життя... Ах, та він же пізнає — це голос Раї. Хіба вона вже приїхала з Москви? Голос Раїси:

«Якось, проснувшись дуже рано від чарівного пташино-

го концерту, бо колись при тобі теж було слухаю, а ти спиш під той спів, я запам'ятовувала риси чудового обличчя твого. Я аж заплакала й цілувала подушку, на якій ти колись спав. Губи шептали: де ти?»

Цього ніколи не було, але це буде... Невже це буде?..

Він згадав, де він зараз. Він зараз у степу, він виліз із могили, де лежать його товариші. А що, як вони живі ще? Він же живий!

Він поповз назад, по своєму кривавому сліду, що залишився вночі на вицвілій осінній траві. Він доповз до абияк прикиданої ями і став розгрібати землю та обмацувати тіла друзів.

Спочатку він повз. А потім таки зіп'явся на ноги й пішов. Ледь-ледь. Але все-таки пішов. Далі й далі від Совиної балки... Отак якщо йти та й йти, то можна добрести до Васильківки, вона в долині, а онде її явори виглядають.

Далекі дзвони, далекі дзвони... Ой, як хочеться пити, як паморочиться в голові.

А його друзі лежать мертві. У Троянди заплющені і засипані очі. У юного поета Павла прострелено голову. Як у Кравця в повіткомі. У Полосі, певно, два десятки куль... І в Хихлі стільки ж... Напевне, стріляли, доки він не перестав співати «Інтернаціонал».

Що ж його робити? Що ж робити?.. Йти... Вперед. І не падати. Дзвони гудуть і гудуть. Не падати, Моргунє!.. Ти більшовик, Платоне... Хто ще в Васильківці більшовик? Ага, Єлисей одноногий. Двоє нас, значить... Ага! А моя Рая-Раїса? Уже троє. А ви, гади, кажете, що нас перестріляли. Ні, ми є, ми будемо.

Дзвони гудуть і гудуть...

Він ішов та й ішов і не бачив, що попереду за півверсти стоїть, опираючись на свою милицю, чоботар Єлисей і придивляється: хто ж то так іде просто по степу? Дибас, дибас, його заносить то вправо, то вліво, а він іде і не хоче падати. І не владе, їй же право, не впаде.

Пісня героїчної молодості. <i>ТЕЛЬНЮК СТАНІСЛАВ</i>	
<i>Передмова</i>	3

Степ. Вітер. Сніговий	13
---------------------------------	----

ЧАСТИНА ПЕРША

Села і хутори	19
Акація	44
Платон	52
Хихля — Оришка — Павло	76
Яклина	88
На огні... (<i>Із щоденника Павла Вуса</i>)	101
Орлеанська Пріська	113

ЧАСТИНА ДРУГА

Троянда Червона	124
Ніч-матінка	137
Оришка	163
Лука Лукавий	174
Мишко Осередок	179
Ми линули до радостей (<i>Із щоденника Павла Вуса</i>)	186
Гей, весілля, весілля...	209

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Штаб	222
Продзагін	225
Єлисей	230
Варка	239
Інтермеццо (<i>Із щоденника Павла Вуса</i>)	244
Базар	264
Чорний вітер ночі	273

Усенко П. М.

У74

Повіт: Роман / Реставрація тексту, загал. ред. та передм. С. В. Тельнюка.— К.: Молодь, 1987.— 288 с.

Невідомий раніше твір українського радянського письменника Павла Усенка, поета, співа комсомольських лав, віднайдено в архівах автора нещодавно. Це художня оповідь про становлення Радянської влади в одному з повітів на Україні.

У 4803010200—127 124.87 ;
М228(04)—87

84Ук7—44

LIBRO III

XXX

GIAMMO YCENICO

1911

